De schriftuurlijke liedekens

De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566

F.C. Wieder

bron
F.C. Wieder, *De schriftuurlijke liedekens. De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566*. Martinus Nijhoff, Den Haag 1900

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wied001schr01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

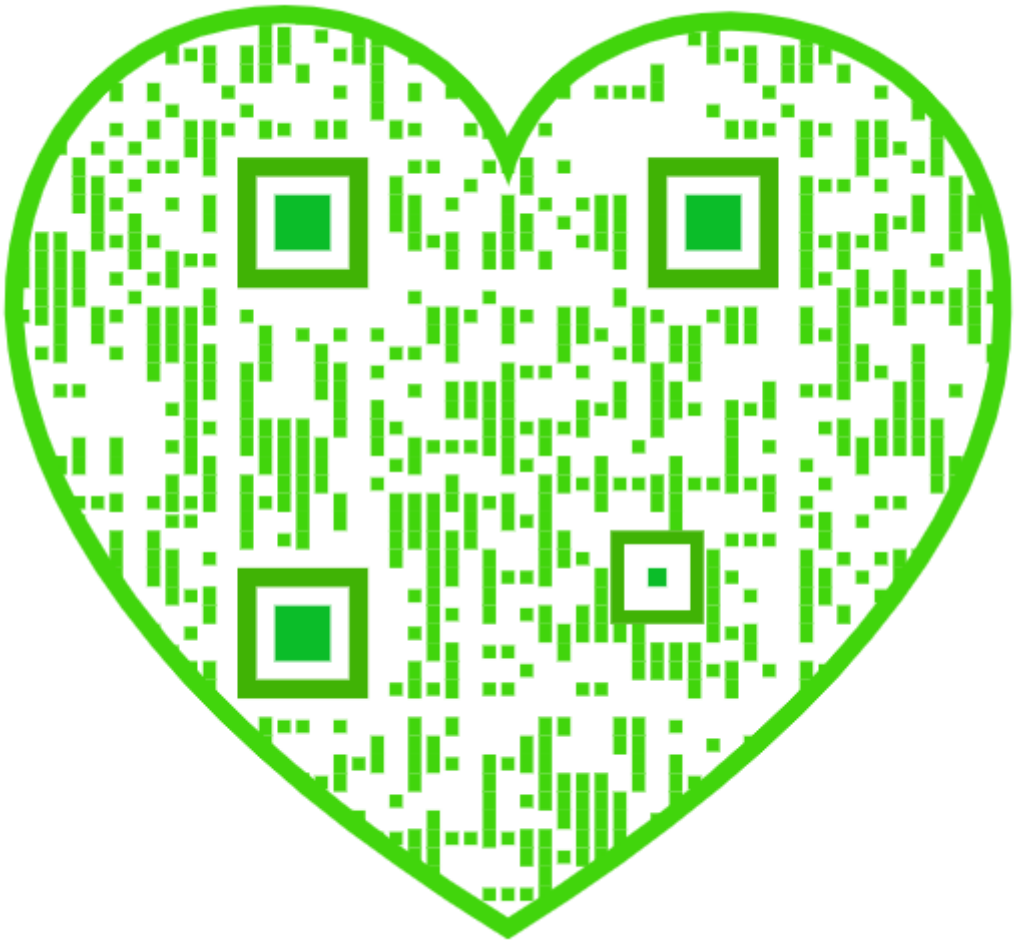

[Woord vooraf]

Met 1566, het begin van het gewelddadig verzet tegen de wettige regeering, komen de Psalmen van Datheen en de Geuzenliederen op, die de uiting zijn van een geheel anderen geest, dan die, waaruit de Schriftuurlijke Liedekens voortkwamen. Daardoor worden zij steeds meer teruggedrongen tot den kring der Doopsgezinden: het jaar 1566 sluit dus de periode af, waarin de Schrift. Liedekens de voornaamste uiting zijn der Hervorming op het gebied van den zang; wat men na dat jaar aan Bijbelsche liederen dicht, is navolging der oude liederen en beantwoordt slechts aan de gevoelens van een deel der Hervormden.

Er is over het onderwerp veel meer te zeggen, dan hier gedaan werd: het is mijn doel slechts geweest, den inhoud der liederen te doen kennen en de bronnen der liederen toegankelijk te maken. Over hunne geschiedenis: de liederen uit de eerste jaren der Hervorming en die van David Joris, den invloed der Wederdoopers, de bijzondere plaats, die de Sacramentistische liederen innemen, de Souterliedekens, de propaganda, het optreden der overheid tegen de liederen, den invloed der Hoogduitsche liederen, het aandeel der rederijkers aan de liederen, daarover is te veel te zeggen, dan dat ik in den beperkten tijd, die voor een dissertatie beschikbaar is, er voldoende over had kunnen schrijven. Evenzoo is het met de dichters der liederen en het kerkgezang, en, wat vooral van belang is, met het verzamelen der liederen, het tot stand komen der bundels en de verhouding der Doopsgez. en Sacr. liedboeken.

Ik hoop, zoodra ik daartoe de gelegenheid bezit, hetgeen ik over dat alles bijeengebracht heb, te verwerken en mee te deelen, waarbij zich een onderzoek naar de zangwijzen zal aansluiten, om aldus het beeld der Schriftuurlijke Liedekens volledig te maken.

De Arabische cijfers verwijzen naar het liederenregister, een * voor het getal duidt aan, dat het lied voorkomt in *Lieder d. nied. Reformierten a.d. Zeit d. Verfolgung im 16. Jahrh*. herausgeg. v. Ph. Wackernagel Frankf. a/M. 1867; de Romeinsche cijfers verwijzen naar de nummers der Bibliographie.

VL	=	Veelderhande Liedekens van het erbij gevoegde jaar.
VGL	=	Veelderhande Geestelicke Liedekens, id.
NL62	=	Een nieu Liedenboeck 1562.
Bibl. Mart.	=	F. Vander Haeghen, Th. J.I. Arnold et R. Vanden Berghe *Bibliographie des Martyrologes prot. néerl*. La Haye 1890.

Eerste afdeeling.
Inhoudsbeschrijving.

Wy dancken v / wy louē v / wy prysen v / o G. Vader / die ons geschapen hebt / vn̄ gheeyschet tot die brulofft des Lams / uwen Soene offte woert / dat onse vleysch verandert werde / vnde nye gemaeckt vnde gesegent toter ewiger benedictien / vnde erffnisse des vaders doer uwen hilligen geyst / de vns moedich starck vn̄ vnuertzaecht int geloeff bewaert / dat wy niet verschrickt en werden / van de vnsturicheit vn̄ baren des groten meeres / mer de vns beuesticht vnde bint vast an des vaders woert / moet vn̄ geyst / daer by vast in der eynicheit to blyuen / vele leuer den dreck vnde dat vnreine vleysch te verlaten / dan vnsen G. vnde vngruntliken put / offte aueruloyende fonteyn / edder oerspronck / vnser ewiger vroelicheit / wellusticheit / sueticheit vnde altyt blyuende herlicheit / V o G . v o G . v o G . moet ewich loff / loff / loff / wt vnsen munde klynckē. Wy danckē v voer uwe reine erkentenisse / welck vns gewis een ewich lepen in brengen sall / Amen Alleluya.

Eyn korte vnde heerlicke bekentenisse des geloues (1539).

Hoofdstuk I.
Algemeen overzicht.

Vóór ik den lezer tot een gedetailleerde beschouwing van den inhoud der liederen uitnoodig, acht ik het wenschelijk, dat hij eerst zich een algemeen beeld van dien inhoud vorme. Ik laat daarom een overzicht voorafgaan; maar in plaats van daarbij analytisch te werk te gaan, meende ik den lezer beter te kunnen doen doordringen in den geest der liederen, wanneer ik hem met de liederen zelf, zij het dan slechts in fragmenten, in aanraking bracht.

Daartoe heb ik een aantal van de belangrijkste deelen der verschillende liederen langzamerhand verzameld, totdat ik een voldoende hoeveelheid bij elkander had en allengs zich een volledig beeld van den liedereninhoud bij mij gevormd had. Toen heb ik al die citaten in de volgorde gebracht, die mij in vele liederen aldus was voorgekomen, waarbij ik mij in hoofdzaak heb laten leiden door het lied *In doots ghewelt lach ick gheuaen | Versoncken in Godes thooren*, een der meest belangrijke en een der beste (ook uit een poëtisch oogpunt) der Hervormde liederen uit dezen tijd. Ik laat het daarom hier in zijn geheel volgen (naar VL66):

Na de wijse / *Een eewighe vruecht die niet en vergaet*[1].

IN doots ghewelt lach ick gheuaen
Versoncken in Godes tooren
Van verre sach ick een licht op gaen
De Waerheyt liet haer hooren

Sy sprack / ghelooft aen my
Jck sal v maken vry
Verlossen van doots banden
Des Duyuels ghewelt

1) In VL56 is de wijsaangifte: *Door Adams val is gants en al;* melodie in *Die Melodien der deutschen ev. Kirchenl.* v.J. Zahn Gütersloh 1889-93 n°. 7547-49.

Heb ick neder gheuelt
Het staet al in mijnen handen.
Doortghehoor heb ick tgeloof ontfaen
Liefde totter Waerheyt ghecreghen
De Waerheyt wildick zijn onderdaen
Die dat wt ghenaey hadt ghegheuen
Niet om mijn gherechticheyt
Die onreyn is als een cleyt
Vol onsuyuerheyts beuonden
Maer door zijn liefde vry
Heeft hy ontfermet my
Daer ick doot lach in der sonden.
Hy reynichde my door Dwaterbat
Jn dat Woort met zijnen bloede
Hy gaf my den beloefden schat
Tot trooste mijnen ghemoede
Dat was zijnen heylighen Gheest
Die ons leert onbeureest
Om te roepen Abba Vader
Nv moet ick gaen door tvelt
Als een Pelgher ghestelt
O Godt wilt zijn mijn Berader.
Nv moet ick arme Pelgrim gaen
Volghen Christum mijnen Heere
Die houdt my op de rechte baen
Dat ick van hem niet keere
Sijn Woort wil ick volghen naer
Het licht my also claer
Als een licht tot mijnen voeten
Door desen enghen padt
Al na de rechte stadt
Hope doet pijne versoeten.
Nv hoep ick armen Pelgherem
Op Gods beloften seer schoone
Jck gae na tnieuwe Jerusalem
Daer bouen in Godes Throone
Soo my Godt heeft gheseyt
Dat hy een Stadt heeft bereyt
Het moet daer lustich wesen
Als een claer Sonneschijn
Verhuecht dat herte mijn
Door dit ghepeyns ben ick ghenesen.

Na een so schoonen Sonneschijn
Soo quam een duyster onweder
Dat duyster dede mijn siele pijn
Eenen draeywint sloech my neder
Op deen zijde sach ick vier
Op dander een water schier
Helpt Godt my wort soo banghe
Als ick aensie den noot
Aen elcken cant de doot
Helpt my O Heer dat ickt ontganghe.
Daer ick dus lach in desen noot
Jn smert met commer beuanghen
Mijn siele verschrickte totter doot

Na troost stont mijn verlanghen
Doen heb ick daer ghehoort
Jnt herte een troostelijck woort
Antwoorde heb ick beseuen
Dat was dijn goede hant
Die my dede bijstant
En heeft my weder op gheheuen.
Nv hebdy my (O Heer) te recht
Ghestelt op de effen bane
Sterct (O Godt) uwen swacken knecht
Dat ick vast mach blijuen stane
O Heer maeckt my ghesont
Reynicht myn hert en mont
Jck worde sieck beuonden
Haddy O Godt playsant
My niet ghedaen bystant
Den stroom hadde my verslonden.
En laet v Son niet duyster zijn
O Heer op mijne weghen
Laet my niet inden boosen schijn
Daer de Werelt is in gheleghen[1)]
O Heer gheeft my dat licht
Verclaert my mijn ghesicht
Gheeft wijsheyt sonder sneuen
Waer sullen wy op staen
Dan op v woorden saen
Daer in vinden wy dat leuen.
Nv ga ick Suyt / Noort / West en̄ Oost
Als een Schaepken aender heyden

1) VL56 heeft hier:

En laet die sonne der gherechticheyt niet ondergaen
O Heere op myne weghen
Dat my die duysternissen niet en omuaen
Daer die gantsche werelt in is gheleghen.

Somwijlen druck / somwijlen troost
Veel lijdens moet ick verbeyden
Als ick meene dat is ghedaen
En in vreden voort te gaen
Dan gheldet eerst aent strijden
My dunckt ghelijck dat gout
Beproeft wort menichfout
Wort een Christen in dese tijden.
Nv ben ick arm Pelgherim gheraect
Onder der Woluen handen
Haer hert na mijnen bloede snaect
Gescherpt soo zijn haer tanden
De Heere heeft my ghestelt
Jn haerlieden ghewelt

Om te doen haer welbehaghen
Maer wanneer dat Godt wil
Moeten sy houden stil
Mijnen noot sal ick hem clagen.
Houdt my Heer op den rechten ganck
Gheeft my sterckheyt sonder sneuen
Den geest is willich / maer tvlees is cranc
Dat doet my seer dickwils beuen
O Heer door uwen Gheest
Maeckt my heel onbeureest
Sterckt uwen knecht van binnen
Jn noot biet my de hant
De liefde in mijn hert plant
Dat ickt al mach verwinnen.

Grootendeels op voorbeeld van dat lied, wordt nu achtereenvolgens aan den lezer voorgesteld: de grootheid van God en de nietigheid van den mensch daartegenover; hoe de mensch zich bewust wordt van zijn zondigen staat en tot inkeer komt, hoe hij strijdt en met God worstelt, en eindelijk overwint; het ontdekken en bestrijden van de dwalingen en zonden van zijn medeschepselen, die niet denzelfden weg als hij gegaan zijn, van hen die hij zijn broeders noemt en van zich zelf; de zorg voor zijn broeders en zijn vermaningen aan hen; de vervolgingen die hij met zijn geloofsgenooten te dulden heeft; zijn vertrouwen en hoop op God en zijn verwachting der zaligheid, met een voorsmaak daarvan tot besluit.

Gods grootheid en 's menschen nietigheid.

+ Vader, dien wij hoog waardeeren, gij, die den hemel en de aarde door uw macht hebt gemaakt en door uw wonderlijke sterke kracht een vast fondament gelegd hebt op het wijd uitgespreide water; gij die waart van eeuwigen tijd: gij zijt in den beginne geweest en gij+ blijft tot de eeuwigheid, uw naam is wijd verbreid, ik vind geen eind ja geen begin aan u. En ziet, *wij* zijn geworden, uit niet door uwe hand gemaakt, van de aarde, van slijk; gras en groen kruid zijn wij gelijk; zooals een bloem des velds bloeit en door den wind wordt verstrooid. Gij weet, o Heer, hoe klein wij zijn van kracht voor uw aangezicht; ons vleesch is altijd genegen tot het kwaad en van ons zelf kunnen wij niets goeds doen, ja zelfs niet denken.+ Maar zeker, God verblijdt zich in zijn werken, hij heeft lief al wat er is, hij vergeet geen der dingen die hij naar zijn beeld schiep.

+*809*

+*782*

[+] Emanuel is uitgetogen uit zijns vaders rijk naar de aarde; vurige liefde vermocht dat: zijn lust was bij der menschen kinderen te[+] zijn. Hij is van het begin geweest, hij is het goddelijke woord,[+] waardoor zijn vader werkte; dat bij God was toen hij hemel en

[+] *De verlossing.*
[+]* *196*
[+] *242*

aarde grondde; hij is Gods evenbeeld, het schijnsel zijner heerlijkheid, de spiegel van zijn wezen. Van geslacht tot geslacht is hij geopenbaard in voorbeelden; hij is de ware Izaäk, nochtans was hij vóór Abraham; hij is de wijze Salomo, van den rechten David gekomen; ook wordt hij David genoemd; alle koningen verbeelden hem en zijn eeuwig Rijk; hij was in Zion gezeten boven alle profeten, als de rechte Emanuel, het woord der gerechtigheid, de vorst des vredes.

Deze Zoon vol van alle eer, die goddelijk van gedaante was, ging zich zelf vernederen naar des Vaders wil, en nam de gedaante van een knecht aan. Een reine maagd ontving door de kracht des geestes en ons is een zoon uit haar geboren. Maar hij was niet van de aarde, hij toonde op aarde zijn goddelijke macht; al wat hij van zijn Vader hoorde en wat hij te voren had gezien, dat verklaarde hij: hij was de eenige, die God aanschouwd had. Hij gaf den dooden het leven, den blinden hun gezicht, de zonden vergaf hij; hij kan ons leeren, want hij is zelf de waarheid; hij is een fontein des levens, zijn genade geeft hij om niet.

+ Onze zonden bonden den troon der vreugde vast: nu is hij ons van God gezonden, het beloofde zaad, onze toevlucht; hij maakt ons aan hem gelijk, hij is alleen onze middelaar bij den Vader.+ Onze zonden heeft hij gedragen met veel smarten van het begin zijner dagen; hij heeft voor onze overtredingen gebeden. Toen wij Gods vijanden waren, stelde hij zijn Vader te vreden; dit is onze+ waarachtige Zaligmaker. Wie was er ooit zoo hoog geboren die ons kon helpen uit de ellende, toen wij alle te zamen verloren waren, dan Jezus met zijn bitteren dood?

+*729*

+*242*

+*282*

+ O Jezus, al onze boosheid hebt gij gedragen om ons uit allen nood te verlossen; als men u beschuldigde, hebt gij gezwegen; als een onschuldig lammetje gingt gij in den dood. In u is zulk een groote liefde gebleken: goud of zilver hebben wij u niet gekost, maar door uw roode wonden, met uw heilig bloed hebt gij ons vrij gemaakt.

+*612*

+ Ik lag gevangen in het geweld des doods, verzonken in Gods toorn; want ik verliet God en ging naar vreemde goden, wijkende van zijn geboden en den raad der boosheid werkende. Mijn slechtheid was groot, want die mijn ziel joegen, die haakten naar mijn+ dood; en daarbij neigde mijn hart om overspel te bedrijven, ik leefde+ met andere herders.

+*De mensch wordt zich bewust van zijn zondigen staat*,

+**464*

+ Ik heb uitermate gedwaald, altijd; ik heb 's Heeren weg verlaten en in zonden ben ik gevallen; mijn misdaden, die ik dikwijls bedreven heb, zijn niet tot op haar grond te peilen; 't zou schande zijn om te verhalen mijn boos en zondig leven.

+*327*

+*434*

+ Al mijn leven lang heb ik mijn lust op de wereld gesteld, ik weet niet wat ik doen zal, ik bevind mij vol gebreken, ik heb haar zoo menigen dienst gedaan door haar wellustige listen. Ik kan

+*125*

mij niet van de wereld afsnijden, de natuur laat het niet toe, vreugd en vermaak verblijden mij; wat mijn oogen aanschouwen, het vleesch beheerscht mij. Omdat ik ongebonden ben, dunkt mij geen vreugd te lang, wellust trekt mij tot zonden.

De kennis die ik ontvangen had, heb ik in de aarde begraven, zooals de kwade knecht heeft gedaan. Ik ben der zonden slaaf geworden; ik diende de wereld om haar eer, dat strekt mij nu tot[+] schande. Zij legt mij geheime lagen en de menschen zijn zeer ijverig om elkander te behagen met allerlei vonden, maar hun raad is troosteloos, het gruwt mij, dat ik ze ooit aanzag. [+] *189*

[+] Ik ben bezwaard van binnen, mijn geest is in grooten nood; het[+] vleesch wil mij overwinnen en mijn ziel ter dood brengen, het bestrijdt mij bovenmate, ik kan het niet wederstaan. De wereld komt het te hulp en de duivelen, die mij haten en dagelijks mij omringen. Zij wachten van nur tot uur of zij ook eens mijn ziel mochten verscheuren en in de diepte der hel werpen. Die mijn vriend behoorde te zijn, dat is mijn ergste vijand, mijn vleesch, dat mij geheel vernietigt; ik kan het nergens ontvluchten. [+] *hij strijdt* [+] *81*

Wilde het vleesch met mij eens zijn, zoo zou ik wereld noch duivelen vreezen al maken zij groot geweld, maar nu is het mijn grootste wederpartij en doet mijn geest het meeste lijden aan. De wereld ook en de duivel houden mij met grooten nijd in hun geweld gevangen.

[+] Maar Heer, gij hebt zelf gezegd dat een verdeeld rijk spoedig door zijn vijanden zal gebroken worden. Dus weet ik mij niet te troosten. Heer, gij hebt anders geen troost toegezegd dan aan hen die snel overwinnen, gelijk gij overwonnen hebt; dien hebt gij uw zaligheid bereid. [+] *en worstelt met God*

Dus weet ik niet wat te doen, ik ben geheel krachteloos, ik moet geheel ten onder blijven, ik weet nergens hulp. Wilt gij, o Heer, mij niet bijstaan en de overwinnaar wezen van mijn vijanden, hoe zal ik dan hun handen ontgaan? Want daar is, o Heer, die boven allen krachtig zijt, niemand zoo machtig op aarde, die u wederstaan kan. Gij kunt het alles ten onder brengen door uw woord, 't welk zeer krachtig is; want al wat geschapen is, springt op van vrees voor u door uw stem, die zeer machtig is.

[+] O Heer wil mij verhooren: in zonden ben ik ontvangen, dat beken ik met David, want uw woord, o Heer, wees mij eerst de zonden aan, waarvan ik vol ben van het hoofd tot de voeten naar beneden, ja ze zijn meer dan het zand der zee; o Heer, ze zijn meer dan de haren op mijn hoofd, zij drukken mij ter neer en hebben mij u ontroofd. [+]* *700*

Ik meende dat ik een Christen was, toen ik geheel naar het vleesch liep; den weg der waarheid miste ik en sliep in Babels arm. O Heer, voor u alleen heb ik kwade zonden bedreven, ik mag wel zuchten en weenen en mijn oogen ter aarde slaan; o Heer, ik ben niet waardig uw dienaar te heeten; ik was wild en trotsch, gierig, stout, boos en kwaadaardig. O Heer, 't zaad van de slang

heb ik in Adams aard ontvangen, daarvan ben ik zwanger geworden en heb Satans vrucht gebaard, gulzigheid, kijven en twist, haat, nijd, leugen, onkuischheid, meineed, list, dronkenschap en overtreding.

O Heer, ik buig de knieën mijns harten met Manasse den koning, mijn zonden drukken en smarten mij; ik schaam mij dat ik tot u kom, omdat ik mij verzadigde met zuurdeeg en varkensdraf. O Heer neem mij in genade aan en werp mij niet zondig in het graf.

O God, ik noem u Vader en Heer en ben niet waard uw knecht te zijn; wil uw goedheid niet van mij keeren, vergeef deze mijne stoutmoedigheid. Ik ben het werk uwer handen en gij mijn schepper, o God, laat mij niet te schande komen, verblijd mijn dommen vijand niet.

O God, maak mij een Israëliet met Jacob onzen vader; al zou mijn vleesch ervan bederven, het zal hier na wel weder vernieuwen. Ik wil mijns Heeren slagen van harte blij ontvangen; vleesch en bloed wil ik wagen en mijn kruis op mij nemen. O Heer, de strik des doods en de angst der hel omringt mij, dus straf mij vaderlijk genadig en niet wreed; treed niet met mij in het gericht, zie mij toch aan voor één van uw knechten.

O God, schep een rein hart in mij en geef een nieuwen geest in mij, wasch mij wel van mijn zwarte zonden, genees mijn gewond hart; reinig mijn hart en nieren, opdat gij in mij moogt wonen, zoo zal het zondige lichaam tot rust komen: zonder uw Geest kan het niet zijn. O Vader, wees geduldig met mij, uw onnutten knecht, die u tienduizend pond schuldig is en niets heeft om mede te voldoen. Wat zal ik weder geven voor uw liefde, o mijn Vader, ik wil u mijn leven opofferen, mijn ziel tot u opheffen.

[+] O God, mijn schepper, zend uw geest toch in mij tot troost in deze ellende. O Heer dauw uw gracie op mij; wees mij toch genadig, bevrijd mij van de kwaden, *[+]651* die nu om mij gaan om mijn ziel te dooden. O Heer, groot van krachten, help mij nu strijden, dat ik in dezen nood overwinne.

O Heer, schep toch een rein en vrij hart in mij, een vromen geest en een sterk geloof, geschikt om uw naam te belijden voor de kwade menschen, waartegen wij strijden moeten; Heer, wees onze advocaat. O Heer, wil mij bijstaan, dat ik zonder vergissen uw paden moge gaan, daar gij mij in geleid hebt, de breedte van eens menschen voetstap; leid mij met uw hand, maak mij een lid van uw lichaam, waarvan gij het hoofd zijt, een steen van uw tempel, waarvan gij de hoeksteen zijt, geef dat ik geënt zij in uw wijngaard, waarvan gij de stam zijt.

[+] Dus vlucht ik tot u, Hoer, gij die wezenlijk goed zijt, genegen om te vergeven, een vader des lichts, zonder wie geen zaligheid is, want gij zijt weg, leven en *[+]809* waarheid. Ik bid u met Salomo om geen lang leven noch rijkdom, noch om den dood mijner vijanden, maar om een gehoorzaam hart en dat ik door uw genade alleen moge bekennen wat uw wil is.

[+] Toen ik hem had gevonden, den Heer der geloovigen, toen begeerde ik los te zijn van allen valschen schijn, alle menschenleeringen[+] schuwde ik als vergif en ik hield mij aan zijn woord, als den[+] rechten wijn; want ik bemin uw weg met ijver, o Heer!

[+] *en overwint.*
[+]* *565*
[+] *809*

Zie door uw genade op ons, verklaar mij uw wet, bewaar ons toch in uw leer, opdat ik spoedig uit uw woord meer vreugd ontvange dan uit de wereld; dat ik uw lof mag verkondigen en uw woorden nooit vergeten, woorden des levens, waardoor de ziel wordt gevoed. Neig mij, o Heer, tot uw gebod, gij, die een levend God zijt, maak mij levend op uw pad, toon mij uw verborgen schat, want uw weg behaagt mij. Maak mij toch van zonden los, o Heer, van wiens genade al het aardrijk overvloeit. Leer mij nu doen wat u behaagt.

Uw woord is een kaars voor mijn treden, een licht van onze paden; leer mij uw woord onderhouden, dat ik door uw kracht mij haaste zonder omzien u te dienen en niemand anders, opdat ik door uw kracht mag staan bij de goeden; want gij zijt, Heer, mijn deel, ik heb van harte mij voorgenomen om hier te wandelen naar uw woord en naar uw banier.

[+] Geloofd zij God de Heer, geprezen altijd, die ons nu doet bekeeren van des duivels strijd tegen hem. Hij geeft ons nu de klare waarheid, de nacht is weg, nu schijnt de dag. God alleen kan ons troosten: wij waren alle verloren en in grooten nood gebracht, nu zijn wij wedergeboren en van den dood verlost door het vleesch van Christus en zijn gezegend rood bloed.

[+] *212

[+] Blaast de trompetten in Zion, Gods uitverkorenen, ontspringt uit den slaap, grooten en kleinen, nieuw geboren kinderen, vraagt de vorsten en koningen, vergadert al het volk, wekt op ten strijd[+] jong en oud, arm en rijk, dapper en sterk, wilt niemand sparen. Steekt een teeken op in Zions stad, laat de banieren waaien, verheft de gevallen standaarden, doet ze wapperen op de hoogten, opdat elke strijder in zijn gevecht aangemoedigd worde; zegt dat ze met hoopen naar Zion trekken.

[+] *Bestrijding van het ongeloof.*
[+] *83*

Daar zal zulk een overwinning geschieden als nergens elders, daar zal de bruid uitkomen, versierd met reine kleederen, en zal den koning te gemoet gaan met al haar zoete maagden om hem te vereeren. Daar zullen zij met groote kracht het geweld van Babel vernietigen, haar dienaars zullen dag en nacht de bazuinen laten hooren: daarom komt bijeen, rust u ten strijde naar het bevel van den koning, grijpt spies en zwaard, het is meer dan tijd, de koning is in het land, bereidt het geschut tot dezen strijd, laten de schutters schieten met moed, beklimt haar muren, beloopt haar wallen, bestormt haar poorten, weest mannelijk sterk, slecht haar als een bosschage.

Zij moet vallen, de dag is nabij, haar einde is gekomen; zóó heeft zij Gods kinderen gedaan, zóó zal men haar veroordeelen;

ieder gunne haar schade zonder pardon. Zoo wil het de koning; als kloeke kinderen, steekt haar in brand, maakt van haar sieraad een ledig land, wilt haar tot niet verteren. -

+ Babel is nu gevallen, haar kooplieden weenen zoo zeer, al haar heerlijkheid ligt nu gansch ter neder, zij kan haar waar aan Gods volk niet verkoopen, de wijn, die zij te schenken placht, wordt niet gedronken: Christus heeft ons een fontein gegeven, wij drinken om niet, zooals Christus zijn genade geeft zonder geld. +*67*

Wee u, gij huichelaars, die de huizen der weduwen eet, uw leer zal splijten, want Gods woord is u een kruis. Laat ze varen, o menschen, de hoer van Babylon; haar kroon is haar ontvallen.

Haar kooplieden zijn vorsten die macht en geweld gebruiken, zij dorsten naar bloed, zij breken het recht om geld, om Babel doen zij groot kwaad en nog willen zij zich op God beroemen. Zij verstikt het goddelijk woord met al haar valsche profeten.

+ Want Paulus heeft door Gods geest gesproken, dat het in de laatste dagen zeer zorgelijk zal wezen, dan zullen er van het geloof afglijden en booze geesten en de leer des duivels aanhangen, die met geveinsdheid zeer menigvuldig zullen liegen. Zij zullen verbieden te trouwen, en niet toelaten dat men spijs zal eten, die God geschapen heeft en door zijn genade bereid om door het geloof te gebruiken met gebed en dankbaarheid. Er zullen er ook zijn, die veel werk van zich zelf zullen maken en gaarne geprezen zullen zijn, gierig, stout, lasteraars, hun ouders ongehoorzaam, trotsch en wreede schenders, niet vriendelijk maar vol onvrede, onkuisch, verraders, die hun buik wel vullen, want zij beminnen meer dan God de wellusten, in schijn van een goddelijk leven. +*363*

Wacht u voor hen, want deze zijn het, die de huizen dag en nacht doorloopen en de vrouwtjes gevangen leiden, die met veel zonden zijn bezwaard. Altijd leeren zij en komen nooit tot de kennis des Heeren. Het zijn menschen van gebroken zinnen, die zich zelf lief hebben en in het geloof verworpen zijn.

Maar hun dwaasheid zal bekend worden, en alle menschen zullen ze versmaden. Die ze leiden, zullen met hen in de gracht vallen.+ Want, o mensch, uw goud is schuim, uw gerechtigheid is zonde, uw waarheid is leugen, uw godsdienst afgoderij, uw kleed is naaktheid, uw licht duisternis. +*717*

+ Niemand giete vuil water in helderen wijn, noch menge heilig blinkend zilver met bevlekt schuim, want Gods uitgestrekte hand+ zal het schuim geheel doen verdwijnen. +*Zonden der geloovigen*. +*912*

+ God die voor ons zorgt, heeft zijn eenigen zoon gewaagd om ons van het sterven in het leven te brengen; zijn dood alleen heeft ons genezen, zijn rood bloed heeft ons verlost, zijn verrijzenis heeft de macht des duivels ten onder gebracht. +*276*

Geef ons hiervan het geloof: wij zouden zeggen met de apostelen: ‘Sterk ons geloof, Heer, het is zoo klein’, maar dat gebed zou

niet rein wezen: het fondament is er niet, want Christus onze voldoening is ons niet genoeg.

Nochtans heeft hij voor ons voldaan en heeft zich uit liefde in den dood begeven, zoodat er niets meer toe dient gedaan, dan dat wij in dat geloof blijven. Maar daarboven willen wij onze eigen verdiensten erin mengen en ons daarmee het eeuwig leven beloven en Gods genade tot niets maken.

+ Wij zijn zoo zorgvuldig in aardsche zaken, in lijden onduldig; wij staan niet zeker op het reine geloof. O allergenadigste Heer,+ wil het ons toch leeren, want gij hebt alleen de macht. O Heer maak ons gezond, geef ons den rechten gang, opdat wij U niet tot droefheid met het hart vloeken en met den mond loven. +*661* +*325*

+ Wie, omziende op den weg, stilstaat, die vlucht van Christus en kiest zijn eigen bedenken, dat hem doet dolen als een dwalend+ schaap. Gods raad is hem verborgen door den slaap zijner zonden, die hem zijn oogen verblindt, zoodat hij niet kan zien en al zijn ijverig pogen niets voortbrengt dan verdriet. Hij tast naar het licht, maar duisternis is het al wat hij ziet; hij kan niet verheugd zijn, zijn doen is al verloren, want hij is ziende blind. +*Eigen zonden en afdwaling*. +*308*

Zijn hart begint te verflauwen als hij zich bedenkt en begint te bemerken wat eigen raad voortbrengt. Met ellende en druk draagt hij een zwaar kruis en hij ziet aan het eind geen troost maar zware verwarring.

Hij vreest en zucht: grooter nood bevangt hem, als hij ziet dat hij niet wederom op Christus' pad kan geraken; vreemde gedachten vermoeien hem: dan denkt hij dit, dan dat, zijn hart is niet gerust. Zoo ontzinkt hem de moed, nergens heeft hij lust in, zijn zinnen zijn verbijsterd, hij is zeer gekweld, totdat de ware geneesheer hem genadig wil zijn. Christus Jezus, de eenige die kan troosten wie hem aanroepen, en hem wil geven zijn trooster om voor zijn verderf te bidden, zeggende: ‘Vergeef hem, Abba vader, alle zijn zonde door Christus uw lief kind.’

Dan vindt hij weder troost en hij begint den naam van Christus oprecht aan te bidden, zijn hart is tevreden, bereid als een goed knecht, alleen Christus te behagen in vreugde en droefheid en zijn kruis vrijmoedig te dragen tot den dood. Druk en nood verlaten hem, vreugde en troost komen tot hem. Zijn hart gaat uit tot sterven en tot leven: hij weet, dat al die den dood sterven zonder bezwijken, ook met Christus zijn eeuwig rijk zullen beërven. Zijn hart is vol vreugde, sterven is hem gewin, al 's werelds goed acht hij schade en drek, met God neemt hij raad, het gelukt al wat hij doet.

+ Ik heb den tijd gezien - waar is hij nu heen? - dat ik placht verblijd te zijn met al Gods dienaren; mijn lust was in Christus' leer vurig en vast, ik poogde door Gods kracht voor elk een licht te wezen. Ik heb ook vele, die van God daartoe verkoren waren, +*411*

naar zijn gebod het woord Gods voorgehouden, opdat zij het mochten hooren en met hem vreugde bedrijven, eeuwig zonder verdriet.

Dus blijde wandelend op het pad naar de hemelsche stad, dit tijdelijke verachtende, heeft mij de vijand, vol nijd, eer ik het bemerkte, door zijn raad gebracht in groot verdriet. Want hij zaaide een doodelijk zaad in mij; dat was eigen bedenken, en het wies op tot mijn kwelling, want zie, het heeft mijn zinnen verdoofd, zoodat ik de dwaling geloofde.

Dus liep ik ongestoord als met verbonden oogen naar West en Oost, tot God het niet langer gedoogen wilde en al mijn pogen tot[+] niet maakte. Er kwam een duister onweder over mij, de stormen deden mijn ziel pijn, een draaiwind sloeg mij neder; [+*]*464*
aan de eene zijde zag ik een vuur, aan de andere zijde water.

'Help God, mij is zeer bang, als ik aan beide zijden den dood aanzie! Help mij, o Heere, dat ik het ontkome!'

Toen ik dus in den nood lag, mijn ziel verschrok tot den dood en ik naar troost verlangde - toen heb ik op eens in mijn hart een troostend woord gehoord, dat mij antwoord gaf:

[+] 'Hoe blijft gij dus ontrouw, gelooft gij nog niet in mijn woord? Waar liet ik ze ooit in rouw, die tot mij kwamen om troost?' [+*]*863*

[+] De vaderlijke hand deed mij bijstand en heeft mij weder opgeheven. Vol vreugde, vol troost was ik, ik ging vrijmoedig voort om de stad te winnen, maar [+]*411*
kort daarna heeft Satan wederom zijn boos zaad in mij gestrooid.

Hij rust nooit dag noch nacht, steeds zoekt hij mij door zware zinnen van Gods woord af te wenden. Als ik denk te lezen, zoo is het hoofd vol gedachten, ja, eer ik getroost kan zijn, ben ik door zijn ingeven gekwetst.

[+] O Heer, ik klaag u mijn ellende, verlos mij van den eeuwigen dood, help mij strijden, mijn groote koning, wil vleesch en bloed gevangen nemen. Zij hebben [+]*418*
mij geweld gedaan, daarom moet ik uit tot den strijd, strijden zonder versagen. Help mij den duivel vernielen, die alle dagen omgaat om zijn roof te bejagen. De kwade lusten en begeerten hebben mij geweld gedaan, dat ik viel tot de hel toe; o Heer, hadt gij mij niet omvangen, ik had zeer snel moeten vergaan.

[+] Sterk mij, o God mijn toeverlaat, een strijd heb ik van binnen. De vijand gaat om mij als een leeuw, hij zoekt mijn ziel te verslinden, hij heeft zijn geschut op mij [+]*788*
gericht. O Heer, help mij strijden.

Mijn vleesch begeert tegen den geest. O Heer ik moet het u klagen, want het vreest altijd voor lijden, en het wil uw kruis niet dragen, want het bemint den dood veel meer dan het leven bij u.

Och wie zal mij, ellendig mensch, ontladen van dit vleesch! Het wil altijd naar zijn eigen wensch met mij op kromme wegen.

O vleesch, als ik uw raad volgde, dan zou mijn ziel moeten sterven. Veel liever kies ik vermoord te zijn en rond te dolen met Gods volk, want hun droefheid zal veranderen in vreugde. Maar die zich met de wereld verblijden, hun vreugde is pijn.

O vleesch, denk eens aan Ezau, die zijn eerstgeboorte verkocht. Hij kon geen plaats van berouw vinden, hoewel hij ze met tranen zocht. O vleesch, gij zult hem niet volgen, ik wil naar het nieuwe Jeruzalem, al zoudt gij daarom lijden.

O Heer, wil toch mijn leidsman zijn naar die stad van vrede. De weg is smal als een menschenvoetstap, aan beide zijden water en vuur. Bewaar hen, die hier wandelen, dat zij u voor de wereld belijden.

O valsche wereld schoon in het oog, adieu, ik wil u missen; o weeldeappel, hoog verheven, die van u eet moet sterven.

+ 'Weest niet verslagen, teere leden, ik zal u haast ontladen. Al valt het vleesch u zeer aan, drukt het toch altijd ter neer en schikt u naar mijn gebod, ik zal u niet versmaden. Laat u niet door het vleesch overwinnen, ziet wat er in mijn woord staat, dat zal u helpen en u doen verblijden; ziet wat hun beloofd wordt, die hier het vleesch overwinnen. Zij zullen de kroon ontvangen daar waar vreugde zonder eind is, die geen mensch bedenken kan. +*404*

+ De kroon is niet gelegen in het beginsel, noch in het midden,+ noch ten halve, maar in het einde. Dus volhardt in den strijd tot den dood. Ik zal u niet verlaten, +*508* maar u uit allen nood helpen uit oprechte liefde door mijn groote barmhartigheid; +*404* neemt dit in uw hart.

+ Ik zal u geven met mij te zitten op mijn stoel en ik wil u ook te eten geven van het verborgen hemelsche brood en u drenken+ met klaar water en u trouwen tot +*484* in eeuwigheid. Troost u met deze beloften, o mijn uitverkorenen, mijn goed zal +*404* u gemeen worden en in mijn rijk zult gij vreugd ontvangen.'

+ Lieve broeders en zusters, niet veel rijken noch edelen van rang zijn geroepen tot den hemel; die lust hebben in de wereld en Gods woord zeer klein achten; niet vele wijzen naar het vleesch zijn er+ geroepen; maar die arm van geest zijn, die zullen zich hierna verblijden, al worden ze overal vervolgd. God heeft ze allen uitverkoren, dus vreest niet gij kleine schaar. +*Vermaningen aan de broeders*. +*27*

Denkt hoe weinigen er bevrijd en behouden werden, toen Noach met zijn gezin ging varen en de wereld verging om de kwaden. En toen de vijf steden van Sodom met vuur vergingen, waren er maar drie door Gods genade. Van zeshonderd duizend personen kwamen er maar twee in het land van belofte. Niet allen waren zij gewenscht, die met Gideon zouden staan, dan slechts driehonderd, die uit de hand dronken. Zacharias schrijft in zijn dertiende dat Gods volk in drie perken zal gesteld worden en twee worden uitgeroeid; maar de derde schaar wordt als goud door het vuur gelouterd. Een stad vol alles goeds wees de Engel aan Ezra, maar de weg er naar toe is slechts de breedte van eens menschen voet, aan de eene zijde water, aan de andere vuur.

Zooals alle groote vloeden meer zijn dan één droppel, zoo is der

goddeloozen getal meer dan Gods kinderen. Och, hoe beklagelijk is dat! Menschen wilt u bekeeren en doet geen zonde meer. Ook spreekt Christus, dat de weg smal en klein is, die tot het leven leidt en weinigen vinden hem. De weg is groot en wijd, die ter helle leidt; zij gaan daarheen naar alle zijden, want de hel heeft zich wijd opengedaan.

+ Tot rechten ootmoed moet gij u zonder eenigen haat omkeeren+ en u als een kind vernederen in dezen genadetijd. Onder Christus banier moet gij u begeven *+346*
en met hem vrijwillig in het veld trekken en voor de waarheid lijf, goed en leven *+172*
laten en zoo het rijk Gods innemen met geweld. Want wie overwint die zal de kroon ontvangen en in de eeuwige vreugd gaan met Gods uitverkorenen.

+ De tijd zal komen, spreekt Christus, dat men de handen aan u zal slaan; maar wilt daarom niet vreezen, het zal hier haast gedaan zijn. Zou het niet geschieden, *+24*
zooals Christus het heeft gezegd? Hoe kunt gij het anders uitleggen? Of hij had het volk verleid! Christus had zeer mis gehad, toen hij hier in dit leven was, als hij niet had geweten, dat hij hier armoede, honger en verdriet wilde lijden en de steenen moest ontgaan, die om hem vlogen.

+ Dus, broeders die wedergeboren zijt, vreest niet der slangen vergif: het woord Gods moet van begin tot eind met bloed bezegeld worden. Christus is voorgegaan, *+36*
volgt hem vrijmoedig na, hij is de weg tot het leven.

+ Gelooft de woorden Gods en doet uw best om u te haasten daarnaar te doen, want er geldt geen gedood, gebraden, gekookt, maar wie zonder kwelling wil *+*580*
zijn, moet Gods geboden houden.

+ God is onze trooster, voor wie zijt gij bevreesd? Voor der menschen kinderen die toch sterfelijk zijn en gij hebt vergeten den Heer, die u bewaart, die den hemel *+362*
uitrekt en de aarde schiep. Uw schepper, die het al geschapen heeft, zee, lucht en wat er leeft, die elk voedsel geeft, dien vergeet gij en gij beeft voor zwakke menschen. Door wie laat gij u terneerslaan?

+ Want God zelf zorgt voor u. Hij heeft uw haren al geteld in dit leven, dus vreest voor geen geweld, maar geeft u over in zijn hand, hij zal u bevrijden, bewaren *+394*
voor schade; hij is zoo'n lieve vader, hij beschermt zijn kinderen alle.

+ Koningen, vorsten en overheden willen wij om Gods wil onderworpen zijn, tol en cijns willen wij geven in alle steden aan de kwaden en de goeden; maar indien *+161*
men ons geweten bevecht met ons iets te gebieden tegen God, daarin willen we ze niet aanzien.

+ Ik roep tot u met hartelijk verlangen, o Heer, wil toch mijn gebed verhooren, kom, neig uw ooren en wil het aannemen. Verdrijf van ons alle boosheid, die ons *+433*
hindert, opdat wij steeds zonder smet mogen bidden uit een vurig gemoed. Als gij u, Heer, wilt neigen tot mijn roepen, en mij van alle zonden wilt rein wasschen, dan zal het gebed als een reuk voor u opstijgen en krachtig door de wolken dringen. Dus help ons allen, o eeuwige fontein, opdat wij u van harte mogen aanroepen.

Wil uw oogen naar ons wenden, o Heer, zie uw schaapjes aan, o God van Israël, zend rechte herders in uw gemeente, die uw schaapjes van harte goed weiden, want zie de draak en de wolf en de leeuw gaan om te verslinden zonder rust.

Kom, zie uw wijngaard schoon bloeien, aan alle kanten is hij wijd uitgestrekt. Wil de wilde zwijnen er uit jagen en vang de vosjes die er groote schade in doen, richt haar omheiningen op voor alle kwaad gebroed.

O Heer, de oogst is groot en breed, maar arbeiders zijn er weinig. Zend ons rechte arbeiders, die ons uw heilig woord voorhouden. O Heer, verhoor ons, opdat uw naam moge verbreid worden.

Geef mede timmerlieden aan uwen tempel, bekwaam voor u, die timmeren met het zwaard op zij. Zoo begeeren wij op te wassen tot een woonplaats in den geest.

Ik bid u ook voor vorsten en heeren, voor alle koningen en overheid: open hun oogen, dat is al mijn begeerte. Sterk hun harten tot de gerechtigheid, opdat wij in alle godzaligheid gerust en stil uwen wil mogen beleven. Helaas, o Heer, niet dat wij er naar haken gerust te leven en zonder kruis te zijn, maar dat zij toch in waarheid opwaken mochten, alle die ons hier met gedrang vervolgen, want het rechtvaardige huis moet veel verwarring lijden.

O Heer, laat uw wil geschieden, laat uw kinderen, o Heer, toch niet in schande, alle die lijden om uw getuigenis, in druk, in nood, in pijn van zware banden, bewaar ze met Jona in den buik van den walvisch en met Daniël in den kuil van der leeuwen tanden.

Zie toch, o Heer, waarom zij ons vernielen! O heilige Vader, hoe zijn ze verblind! Ik bid uit het binnenste van mijn ziel voor al degenen die ons zware kwelling aandoen. Vergeef hun hunne zonden, o Heer, wees hun verzoening, want zij weten niet, wat zij doen.

Gij wilt ons geen slangen voor visschen, noch steenen voor brood geven; gedenk toch niet onze verleden misdaden, noch wat onwetend door ons is geschied. O Heer beproef mijn hart en mijn gedachten, wil mijn nieren onderzoeken. Gij weet hoe klein wij zijn van krachten: sterk ons geloof en reinig mijn mond door uwen geest, dan zullen wij alle tijden verheugd zijn.

[+] Broeders en zusters, bid voor mij, ik doe het voor u, opdat wij allen mogen gaan door den smallen weg, zoo zullen wij hierna blij wezen, wanneer wij bijeenvergaderen waar niet dan eeuwige vreugd is. *[+]27*

[+] Ik hoorde Christus' bruid zingen met een engelenstem: zij prees haar bruidegom en sprak: ‘Gij zijt mijn vrede, mijn hoop, mijn[+] troost, mijn kroon.’ *[+]De Vervolgingen.*

Toen Antichrist, de boel van de dochter van Babel, dat hoorde, werd hij zeer verstoord en sprak: ‘Wilt zwijgen, dochter van Zion en voor ons buigen, dan zullen wij u vriendschap doen.’ *[+]414*

‘Ik zal mijn schoone uitverkoren lief niet verlaten om al uw hooge rangen, want hij wendt al mijn verdriet af, hij is mijn vreugd, mijn leven, mijn sterkte. Ik verlaat hem niet: vlucht met uw valschen raad.’

Babel sprak zeer verbolgen tot haar vriend Antichrist: ‘Laten wij haar scherp vervolgen, als zij ons niet wil dienen; laten wij haar pijnigen, worgen, levend verbranden aan een staak; haar, die de leer van onzen draak te schande brengt.’

‘Ik vrees geen dreigen, schoone dochter van Babel. Al uw muren met looze kalk zonder stroo geplakt, al kunt ge mooi praten, ze zullen niet blijven staan; uw plaksel zal afvallen op de stem van mijn bruidegom.’

‘Hoe kunt gij hem beminnen die u zoo kort houdt? Let eens op mijn kostelijk goud, paarlen en dure steenen, mijn schoone kleederen, scharlaken rood! Niemand kan mij doen vallen, want mijn boel helpt mij.’

‘Al ben ik nu van u en uw boel verstoken, mij zal niets ontbreken, als ik steeds bij mijn lief blijf. Hij kan mij troosten en sterken in lijden en verdriet; zijn werken zijn wonderlijk, hij laat de zijnen niet alleen.’

‘Dat merkt men juist anders, want alle geweldigen, die mij dienen om mij te versterken, omdat zij den wijn met mij hebben gedronken uit het gouden drinkvat, dooden die tegen mij pochen - waar helpt er uw bruidegom één?’

‘Dat alles kan niet schaden, maar men doet er hun voordeel mee, want zij worden van druk ontlast en trekken in vrede, en die het doen, zullen het weten, als zij in den helschen poel zullen huilen en schreeuwen met u en uw boel.’

‘Bruid, staak uw gezwets en zwijg hierover of de draak zal een waterstroom naar u schieten en u daarin versmoren! Gij zult het niet ontvlieden, als gij naar ons niet wilt luisteren! Wij zullen u wel nagaan!’

‘Gij zult mij niet doen beven met al uw dreigen, mijn lief heeft mij goede hulp tegen u verleend: twee vleugels om in de breede wildernis te vliegen. Het is wel uw werk, dochter van Babel, tegen het Lam te vechten, maar gij kunt het niet vernielen, al zijt gij sterk.’ -

[+] Nu dringt de zon omhoog, zij verlicht den dag zoo helder, de woudvogeltjes zingen en verkondigen het. Zij zingen en trekken met hun zoeten zang, zoo menigen mensch wekken zij, die zoo lang geslapen heeft. *[+]588*

De uilen pruilen daarom en maken groot misbaar: hun regeering moet uit, daarom zijn ze zoo bedrukt. De ekster evenzoo, haar klappen wordt nu veracht, de kokmeeuwen moeten wijken, men belacht nu de nachtraaf.

Zij begaven zich naar den stouten arend en zij gingen hem hun menigvuldige verachting vertellen. Men deed een edict schrijven en in het openbaar lezen: ‘Dit is 's konings believen op zware

correctie: die zingen wil moet zingen als uilen en eksters doen, zooals kokmeeuwen en nachtraven.'

Dit mandement keuren af de fiere nachtegaal, de kneutertjes en de sijzen, alle woudvogeltjes; want ze willen niet zwichten. Zij laten hun zingen niet, daarom worden zij verdreven en komen in zwaar leed. O God, wil toch den arend verlichten in zijn verstand, dat hij den zoeten zang doe aanheffen in plaats van het gestank der schuivuiten.

+ Al die van zijn boosheid afstand doet, die moet hun roof wezen+ en die niet meer naar Babel gaat, foei! roept de wereld over hem. Maar die boosheid en overspel doet en die onschuldig bloed vergieten,+ die wonen overal onbevreesd. Turken, Mooren en Saraceenen, Heidenen en Joden, die ziet men overal komen en gaan met vrede, en koopmanschap drijven groot en klein, als ze maar tol en belasting betalen, maar ter wereld is geenszins vrijheid voor Christus' uitverkoren bruid. +*lijden*. +*432* +*756*

+ Alleen zijn zij op mij vertoornd, omdat ik mij aan Christus houd, daarom willen zij mij vervolgen; ik weet niet waar ik henen zal gaan. Al zouden ze mij tot den dood toe braden, de Schrift zal ik lezen. O Heer, wil al mijn vervolgers ten beste raden. +**314*

Toen ik in de herberg zat, daar men enkel boosheid brouwt, toen zagen ze me gaarne. Om vrouw en kinderen bekommerde ik mij niet - dat hebben ze lang gezien, maar daarover straften ze me nooit. Toen ik overspel bedreef en naar den raad des duivels leefde, toen ik in het hoerhuis verkeerde, waar men alle deugd versmaadt, en toen ik kwaad met kwaad beloonde, toen heeft de wereld mij geprezen.

+ Al mijn gedachten doen mij zoo wee! God, ik moet u klagen mijn zwaar verdriet. Als de baren van de wilde zee ziet men nu Gods volk overvallen, o God, geef kracht, dat wij al het lijden, dat ons aangedaan wordt, mogen verdragen. +*45*

+ Och, wee! wat angst heeft mij omvangen! De wereld doet mij zoo menig leed; het vleesch, dat altijd beeft voor lijden, wordt bedroefd en klaagt als het druk ondervindt. Och, waarheen zal ik vluchten, mijn kracht is niets; de vijand wil mij geheel vernielen! Dus wil ik droevig spreken tot den bruidegom van mijn ziel: +*631*

O Heer, wil mij genadig zijn, want ik verhef mijn ziel tot u. Als ik u aanroep, o mijn schepper, o Heer, ga toch niet ver van mij! Ontwaak Heer, hoe lang slaapt gij? Ontwaak en verstoot ons niet geheel, o Heer der Heeren, sta ons nu bij, opdat ons geloof niet fale.

+ Wij bekennen, o verheven God, dat onze zonden de schuld zijn, dat wij dus worden verdreven. O Heer, wil uw aangezicht van onze zonden keeren, laat uw genade ons aanschouwen. +*29*

+ Naar u verlang ik, Heer, als een moegejaagd hert. Zie eens van boven neder, ik ben in weedom en smart, sterk mij, o God, dat ik volharde. +*913*

Waarom laat gij ons lijden onrecht, vervolging en geweld? Gij

+ doet ons goedkoop weg en neemt geen geld voor ons. Als slachtschapen worden wij verworgd; om uwentwil berooft men ons. +*631*

+ Haal ons weder, o Heer, gij trouwe held. Strijd, o Heer, met mijn strijders. Ik kan niet meer klagen, maak mijn haters beschaamd. Ik beveel u mijn zaak, Heer, +*913* volbreng gij ze toch naar uw begeerte. Ging ik met u in rechten, o Heer, zoo behieldt gij toch recht, maar dit vraag ik u slechts: waarom gaat het den booze wel, die altijd tegen de waarheid strijdt?

+ Als ik denk aan den prikkel in de woestijn zoo lang, den drank van bitter water en der slangen beet, dan vrees ik, dat ik u verzaak, o Heer. Sterk mij in den nood. +*801*

-

+ - 'Laat u, o bruid, mijn genade genoeg wezen. Niet een haar+ zal van uw hoofd vallen, of ik wil het zoo; ik sta aan uw zijde, haast u, treedt voort met Jozua naar +*913* het land, door de enge poort den vijand ten spijt.' +*801*

+ O God, hoor mij, mijn hart is benauwd om Jeruzalem; daarnaar staat al mijn verlangen. Och, mocht het mij nu troosten, want ik hoor hier niets dan verdriet +*640* van die mijn ziel verstoren. Kom hier, hoor mijn groote droefheid, mijn geest is zoo bang. Hoe zou ik u een lied zingen van de liederen der bruid van Zion. Als ik aan haar denk, dan zucht ik als een die in het donker gevangen is. Zing ik, Heer, van uw goddelijk woord, men hoort er niet naar, maar het wordt bespot door deze menschen. Hoe zou mijn geest niet verward zijn van deze tweespalt! Had ik toch iemand uit Zion, met wien ik God kon danken, ik zou verheugd zijn. Hoe zou ik den Heer nu een lied zingen zoo ver in vreemde landen, daar Gods leer niet in eer is, daar zijn stem niet wordt gehoord.

O Jeruzalem, hoe zou ik u vergeten; vergeet ik u, zoo moet ik mijn rechterhand vergeten. De tong kleeft aan mijn wang, als ik niet aan u denk, o Zion. Ik wou eer mijn lichaam voor u schenken, eer ik u zou vergeten, want gij zijt altijd mijn vreugde, niemand kan u krenken.

Troost mij, o God, want ik ben gansch droevig van geest. Met u moet ik rechten, waarom hebt gij mij hier gezonden? Want ik krijg bitter roet voor blijdschap; een droef gemoed is nu, helaas, mijn feest.

+ Laat de zon der gerechtigheid, o Heer, niet ondergaan op mijn wegen; dat de duisternissen mij niet omvangen, daar de gansche wereld in gelegen is. O Heer, +**464* geef mij toch licht, verhelder mijn gezicht, wil mij toch wijsheid geven. Waar zal ik anders gaan, dan op uw woorden bouwen, daarin vind ik het leven.

Nu ga ik, arme pelgrim, voort als een schaapje over de wilde+ heide, soms in druk, soms getroost. Zooals donkere wolken drijven en daarna de zon schijnt, zoo is +*668* ook mijn leven: vreugde wast en+ zij verdwijnt. Veel strijden wacht mij, als ik denk, dat het is gedaan en dat ik in vrede kan voortgaan, dan gaat het recht aan een +**464* strijden. Gelijk het goud dikwijls beproefd wordt, zoo moet een vroom Christen lijden.

+ Heer, wees mij een vaste burcht, geef mij sterkte in dezen nood. Wie zal ons scheiden van zijn groote liefde? Druk, angst, vervolging, verwarring, zwaard, vuur noch water, ja zelfs niet de dood kan ons scheiden van zijn genade. +*631*

+ Komen wij Oost, Zuid of West, wij zien dat uw bruid moet zwerven. De vogeltjes hebben hun nest, maar haar stoot men uit haar bezitting, de poort uit met groote schande, met Abraham in het vreemde land; haars vaders land moet zij missen. +*432*

O God, ontneem ons uw erfdeel niet; wij begeeren hier schat noch geld. Wij gaan, alsof gij ons verliet, de stad uit, het veld in. O Heer, verstoot ons niet geheel, want tranen zijn ons dagelijksch brood en vreugd gebeurt ons zelden.

+ Nu ben ik, arme pelgrim, geraakt in der wolven handen, hun hart haakt zoo zeer naar mijn bloed; zeer bloedig zijn hun tanden, maar d e H e e r heeft mij in hun macht gesteld om naar hun behagen te doen, niet langer dan God het wil - dan moeten zij ophouden. Mijn nood zal ik aan God klagen. +*464*

O Heer, houd mij op den rechten weg, wil mij toch sterken, mijn geest is gewillig, maar het vleesch is zwak; dat doet mij dikwijls beven. O Heer, maak mij door uw geest onbevreesd, sterk uw knecht, bied mij in den nood uw hand en plant uw liefde in mijn hart, dat ik vroom moge overwinnen.

+ Toen ik als gevangene lag en peinsde, verwonderde ik mij over de stemmen der wereld, toen ik er op lette, hoe het in haar toeging:+ de dood is het eind, zij zijn verblind door hun huichelarij. +*Gevangenis*. +*121*

O Heer, gij geeft uw volk alle dagen als slachtschapen over, gij geeft ze over zonder verdrag, men ziet ze als offers verbranden tegenwoordig.

O vergankelijk vleesch, het baat u niet, uw booze begeerten moeten rusten: gij moet in het verdriet. Dit booze vleesch laat mij niet met rust, het toont mij de schoone kroon der wereld - maar de dood is het loon, ellende tot de eeuwigheid. Maak mij toch waardig, hemelsche Vader, om met uw dienaren te zamen het getal der broederen te verwachten, die om uw woord met zware wreedheid zijn verbrand en verdronken. O Heer, ik beveel u mijn nabestaanden, wil ze sparen van den haat des vijands, opdat zij voortgaan op uwe baan; bewaar ze van kwaad, o Heer. Leid mij uit al mijn nood, verkort mijn dagen, als het u behaagt, en laat mij na dezen dood juichen bij uw knechten, die uw lof vermeeren.

+ Straf mij niet, o Heer, in uwen grooten toorn en in uw grimmigheid, want ik ben klein van kracht, zwak en teeder, o Heer, wil mijn gemoed sterken. Schouw neder op mijn arme zwakke leden, want krankheid hangt mij aan. Wil mij genade geven om te leven naar uw woorden, o Heer, wil mij sterken. Mijn geest is bedrukt en zeer bedroefd, met zorg en zwaren last. O Heer, hoe lang zal het duren, dat ik aldus moet treuren en des lijdens medgezel zijn? +*790*

Dus lig ik in den nacht in al mijn kracht zwak gemaakt, wee vervult mijn gedachten. Heer geef tranen aan mijn oogen, dat zij

toch mogen weenen, wil mijn ellende aanzien, keer van mij het wonderlijk handelen, dat altijd in mij is. Groot is mijn overtreden, o Heer, behoed mij toch van het sterven.

Wie toch zal in de hel uw lof vertellen, o Heer? Het is daar duistere nacht, want onder de dooden wordt uw wet niet gehouden of geacht. Mijn vijanden omringen mij om mij ten onder te brengen. Sterk mij, o Heer. zoo zullen mijn vijanden beschaamd staan hun tot schande, dat gij mij zijt zoo goed.

+ 'Wees niet bevreesd', spreekt de Heer tot mij, 'en wil niet beven, al zijt gij hier ook in een wild bosch bij den draak: ik zal u mijn geest tot troost geven. Hoe komt het, dat gij voor menschen vreest, die toch moeten sterven? Ik heb u uit verre landen vergaderd en als mijn oogappel bewaard, ik heb u geschapen naar mijn gelijkenis, gij zult niet vergaan. Keert u tot mij, mijn teere leden, zoo zult gij zalig wezen. En vreest en beeft niet meer voortaan, ik ben alleen uw God; wijkt niet af van mijn leer, mijn dierbaar volk. Komt allen tot mij, die hier zwoegt, die belast en beladen zijt: een eeuwige vreugd is u bereid door genade, uit liefde zal ik u verzadigen. +*436*

Gij zijt mijn vrienden als gij doet wat ik u gebied; ik liet voor u mijn leven, o mijn uitverkorenen, uit liefde. O Zion, om uwentwil heb ik zoo veel geleden. Ik heb u mijn goddelijk woord gegeven tot verzoening, als gij verstikt laagt in uw boosheden. O Zion, mijn schoone allerliefste, wil niet vreezen voor die het lichaam vervolgen of dooden: ik zal u in mijn rijk de kroon des levens geven. Sluit mijn goddelijk woord in uw hart en laat het niet uit u gaan;+ weent en schreit een kleinen tijd, haast zult gij u verblijden. Een weinig zult gij nog lijden en toeven, totdat uw broeders getal vervuld is, die nog gedood moeten worden.' +*67*

+ 't Is nu bijna geheel vervuld ons broeders getal; broeders, hoort+ mijn blij verhaal, laat ons vreugd bedrijven en hen volgen zonder vrees, opdat wij mogen komen bij hen. Nooit zag iemand zoo'n blijden dag, als zij hebben verkregen. Prijst God den Vader, want hun is nu de onsterfelijkheid gegeven; nu zullen ze met groote blijdschap worden gekroond en met Christus eeuwig leven. Hun pijn is nu al gedaan, geen droefheid zullen ze meer ontvangen, maar met Christus heerschen. Zij zullen staan op den berg Zion, geen druk zal hen meer deren; zij zullen den Heer loven en danken met psalmen en liedjes en blijde zangen; de kroon is hun bereid. Zingt gij Christenschaar, zij hebben nu weder het loon van Jezus, zooals God ons heeft beloofd; zij hebben palmtakken ontvangen en blinkende kleederen aangedaan; zij zullen niet meer weenen. +*Offerdood.* +*473*

Lof zij den Heer, want hij heeft al hun begeerte volbracht, waarnaar zij verlangen hadden; om God lieten zij naam en eer, want zij wilden hier niet meer de wereld aanhangen, daarom zijn zij dus zeer versmaad en met bitteren haat gedood zonder medelijden. Eert God altijd, Gods kinderen, want dit offer is in den hemel gekomen, dankt Gods naam, want hij heeft ze nu bevrijd en

den dood van hen weggenomen. Zij hebben het geloof behouden, nu is hun het leven bereid.

Bruiloften hebben er plaats gehad, want het maal is gehouden; nu zingen zij het nieuwe lied, dat wij niet kunnen leeren. Maar laat het ons niet bedroeven, wij zullen overal voortwoekeren, opdat ons broedersgetal vervuld moge wezen. Het woord Gods wordt met bloed bezegeld, dus wilt het niet versmaden; wilt Gods rijk verwachten, opdat gij met hem moogt ingaan. Nooit zag iemand zoo'n blijden dag als hij, die met God zal leven.

+ Ziet toch, o genadige heeren, wat arme schapen wij zijn. Wij begeeren geen rijkdom of schat, maar wij zoeken alleen den rechten+ weg om Christus' baan te bewandelen en hem alleen aan te kleven, hierom alleen willen wij goed en leven verlaten. Wij bidden u, heeren, met ootmoed, wilt uw zwaard opsteken, gij stort Christenbloed: ziet, wat gij doet, Gods kinderen benauwt gij! Weest toch menschelijk bewogen en onderzoekt wel onze gesteldheid, want wij doen anders niet dan dat wij God aankleven. Mijne heeren, hoort, want wij zijn van één zaad, uit dezelfde ouders, wij zijn menschen zooals gij, wij hebben één Vader, die niemand versmaadt van wie tot hem komen.

+ *Tegen de vervolgers.*

+ *915*

Wij willen niet sterven als moordenaars of dieven, maar dit is Gods bevel, dat wij goed leven of wij moeten het rijk Gods derven. Wij hebben niemand kwaad gedaan, dan dat wij de leer van Antichrist versmaden als ketterij en afgoderij; o gij heeren alle, wij bidden u, wilt Gods woord doorlezen en zoekt vrij of hij ergens gebiedt, dat er afgoden zullen zijn en zulk een gruwel als nu geschiedt. Als God zal komen, de dappere held, dan zal u, menschen, dit klaar gezegd worden, dat gij den appel zijner oogen hebt aangeraakt, en zijn dierbaar bloed vergoten, ja zijn lichaam vermoord.

+ Jeruzalem, Jeruzalem, waarom raadt gij te dooden het kleine kind te Bethlehem? Gij kunt het niet uitroeien!

+ *567*

'Dat doet Herodes in zijn toorn, hij verricht nog zoo menigen wreeden moord, het bloed klaagt in den hemel!'

Herodes, wil het toch verstaan en heb ontfermen! Het kind zoekt hier geen rijk te stichten, maar het zoekt kleinen en armen. Zoo is het ook met zijn dienaars, zij zoeken schat noch geweld, dus laat Gods kinderen leven.

+ Vervult de maat van uws vaders snoode gangen, bloedgierig in steden en wegen, totdat het aangename getal vervuld zal wezen; verdrukt in al uw gangen Gods uitverkorenen - ei, valsche aard en slangengebroed, hoe meent gij het oordeel te+ ontvlieden? Vreest hem toch, die bergen en dalen, hemel en aarde in zijn hand heeft; die zijn bliksemen als vuurstralen uitzendt en+ den wind uitblaast naar elken kant! - God moge ze beminnen, opdat ze zijn rijk verkrijgen.

+ *875*

+ *261*

+ *490*

+ Een kleinen tijd hebben zij nog, die ons hier verbranden en ver-

+ *432*

drinken; helaas, dan nullen zij roepen: ‘Ach, wat hebben wij bedacht! Wij hebben Gods uitverkorenen bespot, daarom, bergen, bedekt ons voor God of hij zal ons straffen.’ In steenrotsen en holen zullen zij vluchten met groote vrees voor Gods verschrikkelijk oordeel, en groot berouw betoonen, maar helaas! het zal dan alles te laat wezen.

+ Dan zullen zij hen, die zij verjaagd hebben, met betrouwen zien staan, bij den Heer; dan zullen zij van benauwdheid beven en bevreesd zijn, zeggende: ‘Ziet, die wij vervolgd hebben met groote hevigheid, die staan nu geteld bij Gods kinderen; die wij doodden met geweld, ja, wier leven wij razernij achtten, nu ziet men ze zich verblijden. Het blijkt voorwaar, dat wij zware wegen gewandeld hebben en dat wij van den weg afgedwaald zijn. De zon der gerechtigheid is voor ons niet opgegaan, wij zijn moe geworden op den weg der verdoemenis; de waarheid hebben wij nooit verstaan, dus zullen wij den eeuwigen dood ontvangen en Gods blijdschap missen. Wat hebben al onze rijkdommen ons gebaat in den dood, want gelijk een pijl, die een sterk schutter schiet, snel door de lucht vliegt, ja sneller dan de rook vergaat, zoo is al onze macht, eer en rang, gelijk een schaduw verdwenen. Wij, uitzinnigen, hebben des duivels raad gevolgd, nu zijn wij door druk omringd! Wij zijn vergaan, sneller dan de Rijn voortstroomt. Maar die wij hielden voor dwaze lieden, moeten wij nu bij den Heer zien, blinkende als de zon. Hun kan geen droefheid geschieden, want hun vijanden heeft God op de vlucht gejaagd, niemand kan ze geweld doen.’ - *+100*

+ Zij leggen lagen van dag tot dag. Gelijk een hert, dat, vermoeid door het jagen der honden, haakt naar een diep water om zijn dorst te verslaan, zoo haasten zich ook deze om Gods uitverkorenen in alle plaatsen uit te vagen. Wij roepen en klagen, maar God zal het gezucht in blijdschap verkeeren, als wij tot hem vluchten. *+807*

+ Nu moeten de rechtvaardigen veel lijden - maar God de Heer bewaart zeer krachtelijk zijn volk. Des vijands macht is door+ Christus' kracht overwonnen, de dood en de wreede hel zijn te niet gedaan, victorie is ons van God gezonden: wie tot aan het eind volstandig blijft, zal zalig zijn. *+Hoop op God. +23*

+ Ik moet zingen - door liefde word ik gedrongen - van mijn allerliefsten lief, die voor mij als een misdadiger den dood gesmaakt heeft, want hij heeft door zijn dierbaar rood bloed, dat hij als een rivier uitstort, mij het leven doen verwerven en de macht van al het helgebroedsel te niet gedaan. *+425*

Toen ik dat vernam, ging ik terstond de zonde begraven, die ons knechten maakt, opdat God mij mocht verkwikken met geestelijke gaven. Terstond schonk hij mij zijn geest vol vreugde, die mij blijde deed zijn en waardoor ik dood noch wereld, vleesch noch helsch vergif vrees.

Ik kan niet met woorden uitspreken, hoe Gods vurig doorstralen

allen druk en ziekte wegneemt door den brand der vurige liefde, die alle verstand te boven gaat. Onbegrijpelijk is het, want ik wist nooit te voren dat er zulke liefde en vreugde was. Hoe zou ik hem niet beminnen met hart en zin, die mij deze vreugde verwierf en mij verlicht; al dringt het lijden op mij aan en valt de wereld mij zwaar, mijn hart treurt niet, Gods liefde ommuurt mij; ik dank hem, die het alles doet.

[+] Waar zou ik mij ophouden, als ik Gods woorden verloren had? Nu spreek ik stout, al wordt het mij van velen niet gegund; zijn woord blijft eeuwig, daarom is *[+]43* mijn hart verblijd. Laat ons nu eens gedenken, wat ons door hem is geschied, die ons zijn zoon gaf en ons om niet verloste: gij hadt moeten verdrinken en naar Pharao's lied moeten dansen. Al wil de wereld u kwellen, zonder hem zijn zij niets. Niemand kan ons deren, is de Heer met ons; zijn woorden willen wij leeren en der menschen leer schuwen. Het licht, dat wij verlangen, werpen wij niet neer, maar plaatsen het hoog, opdat men het te meer zal achten.

Al wil de wereld u dwingen en dreigen, wilt den Heer altijd lofzingen, want uw haren zijn alle geteld. Geen bloem kan iemand van het veld nemen of het is met Gods wil. Wilt dus niet beven als gij lijdt om 's Heeren woord: wie blijmoedig in Christus wil leven, die moet vervolgd worden. Verblijdt u in des Heeren woord: wat kan de wereld u geven, als uw ziel in zonden verstikt?

[+] Een eeuwige vreugd, die niet vergaat, komt altijd bij mij op, dat is de Heer, mijn toeverlaat, die mij zijn stem laat hooren. Mijn hart is verheugd, als hij mij komt *[+*165]* bezoeken. De Heer weert met zijn geest alle stormen van mij af, op hem alleen is mijn betrouwen.

Nooit grooter vreugd was in mij, mijn treuren vergaat snel, Gods woord doet mij verblijden. Als ik denk om het eeuwige goed, dan word ik zóó gestemd van vreugde en blijdschap, dat ik geen strijd vind, al kwellen zij mij. Terecht heeft de Heer gezegd: ‘Ik zal u geen weezen laten, ik zal plaats bereiden voor hen, die mij hier niet verzaken, maar mij hier belijden; die zal ik steeds belijden voor mijn hemelschen vader. Vrees niet, gij kleine schaar, ik ben alleen uw verlosser!’

Hoe zou ik bezwaard kunnen zijn, als ik zulk een troost vind, dat hij mij als zijn oogappel bewaart, zeggende: ‘Mijn beminde, kan een moeder haar eigen kind verlaten? - Al deed zij het, zoo zal ik u nooit verlaten, maar brengen in de plaats des hemels.’

Zulk een troost heb ik ontvangen; geen vrees bereikt mij. Dat heeft God gedaan met zijn zoete vermaning: nu vrees ik zwaard noch brand. Daarvoor dank ik den Heer, dat hij mij zoo versterkt. Die op den Heer betrouwt, wonderlijk is het, wat hij ondervindt, als God in hem komt werken. Maar het werk Gods wordt niet gezien met vleeschelijke oogen; het moet in den geest geschieden, anders is het niet goed. Wie daarom moeite doet, het is al verloren tijd: zij moeten eerst wedergeboren zijn uit water, geest en vuur en in een nieuw leven zijn verrezen. Geen menschen kunnen dit

ondervinden, of zij moeten zich eerst bekeeren, hun eigen goeddunken van zich doen en Gods woord volgen; want, zegt Christus, wil mij iemand volgen, die moet zich zelf verzaken en, zijn kruis dragende, uit liefde mij volgen, dan zal hij de waarheid smaken.

+ Laat ons den Heer loven om al zijn goedheid; zijn gaven zendt hij op ons, die tot in eeuwigheid duren. Zoekt uw zaligheid, want de Heer is altijd bereid, den zondaar te ontvangen. Naar ons verlangt hij, zijn naam moet bij ons worden groot gemaakt. *+271*

+ Lof, prijs en eer zij God, die mij zijn schoone waarheid uit groote liefde heeft verklaard van zijn hoogen troon. Hij is een milde gastheer, hij geeft een ieder wat hij begeert, die in den geest en in waarheid bidt. *+*165*

+ Mijn God, zou het niet leelijk zijn, als ik uw daad verzweeg: de vogels en de zwakke diertjes loven u alle met lofgezang, hoe zou ik u niet loven, ik, die met verstand geschapen ben. Vader, mijn hart is krank, omdat mijn mond niet verkondigen kan de goedheid, die gij mij betoont. Uw daad is niet uit te spreken, zelfs niet met engelentongen. Mijn mond kan niet vertellen, wat gij mij geeft in het diepste van mijn hart; gij stort mij dikwijls zulk een blijdschap in, dat ik van vreugd niet weet, waar ik ben. Uw liefde heeft mij geheel doorwond, mijn ziel dorst naar u te allen+ tijde. Heer God, Vader, uw eer kan ik nooit volprijzen, want al daalde ik neder in de hel, zoo vond ik u daar, al paalde ik aan+ het uiterste der aarde, gij zijt mij altijd nabij. Och of der wereld onze liefde, begeerte en hoop bekend was; och of zij Gods geest+ smaakten: zij zouden geen vervolgers zijn. Laat ons nu alle te zamen den Vader prijs geven, en hem met dankzegging Amen zingen. Hij is almachtig en wijs, hij is alleen onze Heer, onze Keizer en onze Koning, zij zijn al afgedwaald, die op andere dingen hopen. *+*811* *+499* *+*811* *+102*

+ Hoort, alle Christenen, ziet toch deze vreugd, die ons aankomt in dezen bedroefden tijd, hoe de Heer ons allen verblijdt door de kennis van zijn woord; zulk een lieven Vader hebben de Christenen. Merkt wat liefde hij ons toont; zoo wij in de liefde blijven, zullen wij gekroond worden en in alle gerechtigheid gaan den weg van het eeuwige leven tot onzen lieven Vader. Dus wilt niet vreezen, neemt zijn woord met liefde aan, weest hem gehoorzaam. De poort is eng, de weg is nauw, die leidt naar het hemelsche dal tot onzen lieven Vader. Wij waren al verloren, in zonden verstikt, nu zijn wij door Gods levend woord wedergeboren; dat is de medicijn van ons hart: met Christus in zijn rijk te wezen bij onzen lieven Vader. *+372*

Staat op, wilt u bereiden, wapent u met gerechtigheid, wilt niet langer wegblijven, doet aan uw bruiloftskleed, beklaagt uw zonden met droefheid in het hart en gaat met grooten ootmoed tot onzen lieven Vader. Laat ons met den Heer buiten Jeruzalem gaan, zijn smaadheid helpen dragen, die hij voor ons ontvangen heeft en laat ons den kamp loopen, zoo komen wij in het eenwige goed bij onzen lieven Vader. Wat zullen wij hem wedergeven voor

deze groote liefde, dat hij ons het leven geeft, ons verlost van den dood, ons reinigt van zonden en ons brengt in de zalige plaats bij onzen lieven Vader?

Mijn leven wil ik laten voor zijne woorden, hij heeft uit liefde het zijne gelaten. Lijden wij met Christus een kleinen tijd, zoo komen wij in de hemelsche vreugde bij onzen lieven Vader. Wat ons hier zal te beurt vallen, dat is vuur, water en zwaard; wilt daarom niet treuren, maar strijdt onvervaard, volbrengt van harte Gods woord, al is de wereld daarom boos. Gelooft den hemelschen Vader in al zijn woorden.

Heer, u zij lof, wil ons geloof vermeeren in dezen korten tijd, behoed ons voor leed van den duivel, geef ons rechte eendracht, hemelsche Vader, in uw woord.

[+] Vrees niet, gij kleine schaar, het is uws Vaders welbehagen u na dezen tijd zijn eeuwig rijk te geven. Jezus is ons voorgegaan,[+] hij heeft den weg getreden: als wij ons houden aan zijn geboden,[+] dan wandelen wij in zijn voetstappen. Als wij hem altijd volgen,[+] zooals hij ons is voorgegaan, dan zullen wij eeuwig leven. Wilt in uw lijden vroolijk zijn om Christus' verheven naam; weet, dat gij altijd zijn bruid zijt, zijn rijk wil hij u geven. Troost u met Gods woord, geeft goede vruchten, omgordt uw lendenen met den band der liefde. Al wordt gij hier vermoord, gij zult genezen worden.

[+] *Verwachting der Zaligheid.*
[+] *23*
[+] *543*
[+] *387*

[+] Denkt aan de vreugd, die eeuwig zal duren, die God zijn uitverkorenen heeft bereid, en aan de gouden stad met muren van jaspis, die twaalf fondamenten heeft en aan de vreugd daarin, die nooit[+] oor heeft gehoord; alle droefheid zal daar genezen zijn. Hoe kan ons schooner belofte zijn gedaan, o zwakke menschen, dan het eeuwige leven? Dankt daar Christus voor; als gij om zijns naams wille moet lijden, dan zijt gij van zijn leden; wilt u daarover verblijden als Petrus en Johannes.

[+] *172*
[+] *348*

[+] Nu hoop ik, arme pelgrim, op Gods schoone beloften om te gaan naar het nieuwe Jeruzalem daar boven in Gods troon, zooals mij de Heer gezegd heeft, dat hij mij daar woonplaats bereidt. Het moet daar vol lust wezen als klare zonneschijn; mijn hart verheugt zich als ik daaraan denk.

[+] **464*

[+] Vrees niet, gij teere leden, al schijnt gij verlaten te zijn. Al vertreedt men u nu, ik zal u uit pijn verlossen, spreekt God, in weinig gekweld, in vreugde gesteld; nooit hebben oogen gezien, wat God hun zal geven die hem hier belijden.

[+] *230*

[+] Trek aan het kleed der gerechtigheid en versiert uw leden met den ketting der vroomheid; gord u met den reinen gordel der broederlijke liefde, opdat gij uw bruidegom, uw God en Heer moogt behagen. Doe aan den ring van het ware geloof, opdat gij eeuwig moogt leven bij Christus in des hemels tent, wasch u met den reinen vloed der genade, opdat gij uw bruidegom, uw God en Heer moogt behagen. Wees verguld met het goud des goddelijken

[+] *759*

woords, versierd met paarlen der deugd; zalf u met de goede olie des geestes, opdat gij uw bruidegom, uw God en Heer moogt behagen.

Sta op en spoed u, gij edele bruid, versier u met de hemelsche goederen! Uw bruidegom komt uit! Bereid uw lamp, leg uw luiheid af, opdat gij uw bruidegom, uw God en Heer moogt behagen. Sta op, geprezen bruid, volg uw bruidegom, wil gehoorzaam wezen, al is het uw vleesch wat zwaar; wordt gij verjaagd, bied toch geen tegenstand.

Vrees niet, teere leden, voor druk, angst of kwelling. Al schijnt gij nu vertreden, het zal haast een eind nemen, neem tot Christus uw toevlucht. Help Christus zijn smaadheid dragen, zij is groot; wees steeds bereid te strijden om de waarheid. Als gij overwint, o blinkende Zion, dan zult gij wel behagen aan uw bruidegom, uw God en Heer.

+ Zij, die den weg van Christus hebben gewandeld, ontvangen tot+ loon palmtakken in hun handen en op hun hoofd stelt hij de+ kroon, hoog van lengte; blinkende, reine kleederen worden hun aangetrokken. Zalig zijn ze die hier weenen en die op den berg Zion staan, zij worden gekroond en met vreugde vergolden, hun Sabbath gaat aan, hun strijd is gestreden, het bloed van het Lam maakt ze vrij. +*De Zaligheid*. +*36* +*230*

+ Witte kleederen, schoon, onbesmet, zal de Heer ons geven als hij in heerlijkheid zit en een blinkende kroon zal ons hierna geworden. Dat is uw belooning in zijn troon, gij zult niet meer treuren, uw tranen worden afgewischt. Weest dus niet beladen als zij u verachten, Christus heeft moeten lijden, eer hij in zijn Rijk inging: laats ons dus dapper strijden. +*387*

+ De stad is gebouwd van louter goud, schoon gelijk glas, haar versiersel tot verlustiging van die haar aanschouwt, haar maaksel zeer liefelijk, haar straten stralen van glans, haar bouwsel gaat boven het rood goud en het kristal; haar glans blinkt als rein kristal, haar muren zijn zeer triumphant. Daar ontspringt de fontein des levens, aan alle zijden even schoon, haar poorten staan altijd open, door welke de uitverkorenen ingaan, die Christus belijden. +*83*

+ ‘Kom hier, mijn bruid, ontvang uw kroon, een ring van rood goud om uw hals; trek het kleed aan, zeer wit en schoon. Uw jaren zullen niet verouden, door den dood zijt gij in het leven gegaan, de tranen worden van uw oogen gewischt, u zal geen leed meer naderen. +**551*

Nu staat gij, Zion, zeer wit en schoon; de kroon is u gegeven, de naam mijns Gods en van het nieuwe Jeruzalem heb ik op u geschreven; gij waart mismaakt en zeer gehavend; nu hebt gij het blinkend kleed ontvangen en zijt tot mijn rust ingegaan.’

Hoofdstuk II.
De Bijbel in de liederen.

De Hervormde liederen zijn zoowel geestelijk als wereldlijk, dat wil zeggen, niet alleen, dat in de Hervormde bundels zoowel geestelijke als wereldlijke liederen gevonden worden, maar veel eer, dat de liederen zelf een gemengd karakter dragen. Zij zijn tegelijk, als uitingen van de betrekking tusschen den mensch en God, geestelijk; en ook, als zich nauw aansluitend aan de tijdsomstandigheden, waaronder de dichters leefden, wereldlijk.

De oudstbekende afzonderlijke druk van hervormde liederen (bibl. XXIV) vermeldt op den titel, dat de liederen zijn ‘ghecopuleert wt dat oude ende nieuwe Testament’. De latere liedboeken, die bekend zijn, te beginnen met VL56, behouden die uitdrukking op den titel, alleen in gewoon Nederlandsch ‘gemaeckt wt den ouden ende nieuwen Testamente’, en de liedboeken, die een kolomtitel hebben (NL62, VL66, enz.), hebben als zoodanig ‘Schriftuerlijcke Liedekens’. Daarmee is de eenige bron der liederen, voor zoover ze geestelijk zijn, aangewezen: in den verst strekkenden zin zijn het liederen, geput uit den Bijbel en dat geeft hun onmiddellijk het eigen karakter, dat zij bezitten tegenover andere liederen, 't zij wereldlijke of geestelijke. Soms zegt de dichter het aan het begin van zijn lied, dat hij zijn stof aan den Bijbel zal ontleenen, zooals:

> Een liet wt Godes woorden reyn
> Dat wil ick brenghen in ghesanghen (373).

Dit is het groote feit geweest van de Hervorming: het verspreiden, in groot getal, van den Bijbel onder het volk; eerst van

gedeelten en wel voornamelijk van het Nieuwe Testament, waarvan men in de landstaal niet anders kende dan de Evangeliën en Epistelen, de teksten die voor elken Zondag van het kerkjaar dienden om in de kerk gelezen te worden. In 1522 verscheen de eerste vertaling van het Evangelie van Mattheus in Amsterdam; vóór het eind van dat jaar waren bij Jacob van Liesveldt te Antwerpen reeds de vier Evangeliën gevolgd en met zulk een graagte werd deze geestelijke lectuur in de landstaal, de taal der leeken, ontvangen, dat in 1528 reeds minstens 22 drukken van het geheele Nieuwe Testament in omloop waren en 13 drukken van gedeelten[1].

En behalve dat dit groote aantal drukken in 6 jaar (en er zullen hoogst waarschijnlijk nog zeer veel drukken geweest zijn, waarvan geen exemplaar meer bestaat of bekend is) reeds getuigenis genoeg aflegt van de gretigheid, waarmede het Nieuwe Testament ontvangen werd, blijkt de hooge beteekenis van den Bijbel ook daaruit, dat het doel van de bijeenkomsten der Hervormden, naar het plakkaat van Keizer Karel, was, om 'disputatien' over den Bijbel te houden, waaruit dan ook de 'dolynghe ende erreure' voortkwam[2]. Zoo wordt ook in een plakkaat van 1550 te Nijmegen (hetzelfde als een van 1544 te Arnhem) verboden 'heymelycke conventiculen offt versamelinge toe maecken, toe halden of toe besoucken, daermen van der heyliger scrift disputeert ende die selve vuytleght'[3].

Met welk een zegen voor zich men er gebruik van maakte, blijkt uit de liefde, waarvan men voor dit kostelijk boek vervuld was, een liefde die zich ook uitte in de literatuur der Hervormden, in hunne liederen. In menig lied legt de dichter er getuigenis van af, hoe diep zijn eerbied voor en hoe groot zijn dankbaarheid jegens dit boek is.

Een dichter verheugt er zich over, dat het boek der waarheid, dat lang gesloten was, weer opengedaan is (*118), en dat Gods woord nu recht verklaard wordt (215) en den armen ge-

1) Zie Dr. J.I. D o e d e s *Collection of Rariora* 1898, n°. 168; id. *Gesch. der eerste uitgaven des nieuwen Verbonds* Utr. 1872, bl. 72, 94 en H. v a n D r u t e n *Gesch. der Ned. Bijbelvertaling* Rott. 1897, 347-364. Het eenig bekende exemplaar van de eerste uitgaaf der Evangeliën berust thans te Utrecht op de Univ. Bibl., in 1898 op de verkooping Doedes gekocht voor *f* 495.

2) Dr. P. F r e d e r i c q *De Nederlanden onder Keizer Karel* Gent 1885, I 57.

3) C.H. R i s L a m b e r s *De Kerkherv. op de Veluwe* Barneveld 1890, XVI.

predikt, ver en nabij. Hoe liefelijk wordt dat door den Heer beschikt: door de eenvoudigen brengt hij zijn woord uit, alle dagen. Laten we ons dus verheugen, zegt hij, dat wij Gods woorden nu kunnen leeren kennen, al in onze jonge jeugd; al heeft het lang in schuilhoeken gelegen, het is daarom niet dood: het spruit nu door Gods genade wederom uit (620). In Israël was het wetboek verloren, menig jaar verborgen, maar Josias heeft het gevonden; en merkt nu op wat Josias deed: hij gebood in dorp en stad, dat men zou doen naar den inhoud ervan en zelf leefde hij er ook naar en vernielde het altaar te Bethel en volgde zoo het bevel des Heeren. Die nu een Christen wil zijn, moet doen als Josias: het kwaad laten en goed doen, zooals het wetboek beveelt (309).

Alles heeft hij aan den Bijbel te danken, door het lezen van den Bijbel is hij tot God bekeerd en een nieuw mensch geworden, want, verhaalt de dichter, ‘ik zocht den Heer in duisternissen, toen ik vleeschelijk was gezind, des werelds vriend was en de blinde leiders volgde, en ik vond hem nergens. Och, waar zal ik hem gaan zoeken, nergens vind ik hem in de Babylonische stad, want haar herders zijn dronken en uitgeput, zij verlaten den rechten weg en volgen de schatten der wereld. Toen keerde ik mij tot de schrift, mijn verstand was zeer verblind, maar de geest Gods leerde mij en leidde mij bij de hand tot in mijns Vaders land, waar ik Christus den Heer vond als een liefelijk jongeling.’ En nauwkeurig geeft hij de gedeelten van den Bijbel op, die hem troffen (*565).

Een ander moet een lied uit liefde zingen, het is hem niet mogelijk, zich te bedwingen, want toen hij besefte uit Gods woord, dat Jezus, alsof hij een misdadiger was, den dood voor hem gesmaakt had en alle smaad geleden, toen ontstond er vreugde in zijn hart; en toen hij verder geschreven vond, dat Christus, die het leven is, zich heeft overgegeven ten gevolge van onzen zondeval, opdat wij door zijn groote liefde ons leven zonder deugden zouden dooden - ‘toen begon ik met groote inspanning het zondig leven te wederstaan; en ik begroef de zonde, die ons slaven maakt, opdat God mij mocht verkwikken met geestelijke gaven, en toen schonk hij mij terstond met een verheugd aangezicht zijn geest vol vreugde, die mij deed blijde zijn, waardoor ik niets vrees, geen pijn, dood, wereld, vleesch noch helsch vergif (425).

Daarom wordt een ieder vermaand de schriftuur te lezen, in dezen tijd, nu alles wijst op het komende oordeel van God, zooals de bloemen, als zij uitspruiten, den nakenden zomer aankondigen (26). ‘Laten we toch allen,’ zegt een dichter, ‘ons leven voegen naar Gods woord, en de schrift doorgronden; want het is zeker, wij worden door deze menschen bedrogen, waarop onze ouders vertrouwden, die des menschen gebod hoog achtten en niet meenden, daar kwaad mede te doen’ (715).

Al moeten zij om Gods woord lijden, al wil men hun daarom het leven benemen (286) - ‘want’, zegt de dichter, ‘die naar Gods woord leven, die worden verscheurd en jammerlijk vermoord, bespot, beschimpt, gegeeseld, doorkloofd en hun goederen worden hun ontnomen’ (212), - waar zouden zij zich ophouden, als zij Gods woord misten? Al wil de wereld hen ook dwingen en dreigen met groot geweld, niemand kan hen deren als de Heer met hen is; daarom willen zij zijn woorden leeren en menschenleer schuwen (43). Gods woord is nu in oneer, wie de waarheid nu belijdt, die wordt gehaat (22); ‘zij ontnemen ons het zalige brood des Bijbels’, zegt een dichter, ‘de wolven worden dol en woedend, als een herder den Bijbel opendoet, hoewel ieder hem toch moet kennen (297).

Maar ze laten zich niet weerhouden den Bijbel te gebruiken, al zullen ze er om veracht en verguisd worden, al wil men er hen om dooden, want die Gods woord hebben aangenomen, die hebben het verstaan en laten zich niet meer verleiden, maar het is hun lust het verder te verkondigen; en de dichter ontsteekt in hevige woede tegen Antichrist, die verbiedt Gods woord te lezen niet alleen, maar zelfs verbiedt het te drukken, ja zelfs er over te spreken (674). In den nacht moeten zij voorzichtig en behoedzaam het boek opslaan, maar de heerlijkheid, die uit het verborgen boek straalt, maakt van den nacht den heldersten dag (286), en wanneer de vervolging het hevigst is, wanneer de vervolgers gieren als leeuwen en bloed storten met haast en Gods kinderen onder de voet treden, dan is er maar één troost, dat is Gods boek (697). ‘Als we Gods woord niet hadden,’ zegt een dichter, ‘dan waren we gelijk Sodom’ (297). Boven alle vervolging en boven alle vervolgers staat Gods woord (87), alle vleesch vergaat als gras zeer snel, maar Gods woord zal eeuwig blijven staan (286).

Ook de Rederijkerskamers geven getuigenis hoeveel waarde

ook dáár aan Gods woord werd gehecht. De ‘ghesellekens van der Rapenblomen’, dus die van de Rederijkerskamer te Delft[1] vermanen elkander in een lied tot vreugd, want

> Gods woord dat wordt nu gantsch verheuē
> Ghelijck een bloem in haer bloeyen staet,

aan Gods woord hangt het leven der zielen; het is ons zoeter dan honig, het is ‘kracht des vleesches’ en het geeft licht, schooner dan een robijn (228). Het is een bewijs dat de Rederijkerskamer in zijn geheel of ten minste zonder verzet van een minderheid van eenig belang, de Hervorming was toegedaan, dat zij zulk een lied kon laten uitgaan; en ook, dat ze op dat oogenblik niets te vreezen had van de overheid, daar ze haar naam in het lied kon vermelden. In ‘een liedeken van Bruessel te Ghent ghesongen’ prijst de Brusselsche Kamer ‘den boeck’ die van Gent, ‘de fonteyn’, erover, dat zij uit liefde Gods woord bekent in dezen tijd nu het ‘serpentich quaet’ zijn scholieren leert, hoewel te laat, want de dageraad staat nu schoon op, de zon schijnt vroeg ‘te vieren’; die lazen ‘metten brille’, die zijn nu het donker kwijt (203).

Ten slotte zijn er een paar liederen, geheel gewijd aan den lof van den Bijbel (286 en 518). Het eerste, op den stok:

> Alle vleesch als gras / vergaet seer ras
> En smelt als was / dwoort Godts sal eeuwich blijuen,

houdt in: ‘alles hebben we aan den Bijbel te danken, wij zijn door het woord Gods herboren, het helpt ons uit alle vrees; wil het daarom in uw hart schrijven, hoort het steeds aan, want het is het ware zaad, een licht en de weg ten eeuwigen leven, een harnas om ons lichaam en een geestelijk zwaard, het behoedt ons en geeft ons kracht. Heer, zend uw geest, opdat wij nimmer uw woord verzaken, al lijden wij er ook veel pijn om en al zou men ons er ook het leven om benemen; want alle vleesch vergaat als het gras zeer snel, en als was versmelt het: het woord Gods zal eeuwig blijven.’

Het andere heeft ongeveer denzelfden inhoud; wat den vorm betreft, is het gemaakt op het wereldlijke[2]: *Laet ons den*

1) Zie Dr. G.D.J. Schotel *Gesch. der Rederijkers in Nederland* Amst. 1864, II bl. 243.
2) *Antwerpener Liederbuch vom Jahre 1544* herausgeg. v. Hoffmann von Fallersleben Hannover 1855, bl. 310.

landtman louen en ook de stokregels zijn van het wereldlijke overgenomen. Daar is de stok:

> Den edelen landtman goet
> Daert al by leuen moet,

hier:

> Dat edel graenken soet (of in verdere cc.: Dat edel woort Gods soet)
> Daert al by leuen moet.

Men ziet hoe nauw de dichter zich aan het wereldlijke heeft gehouden. Zingt de wereldlijke dichter den lof van den landman, als den verzorger van den stoffelijken mensch, dezelfde plaats bekleedt voor den geestelijken dichter de Bijbel, maar in hooger beteekenis: in het geestelijke leven van den mensch.

Nog is er een lied op den Bijbel, naar het opschrift: ‘een gheestelick Liedeken int amoreus’, in den vorm van een minnelied, een aanspraak van den dichter aan zijn lief, maar, zegt hij, ‘Schriftuere o lief, is uwen Namen’ (777). 's Dichters genegenheid voor den Bijbel is zoo groot, dat hij niet anders daaraan uitdrukking kan geven dan door den Bijbel zijn lief te noemen.

Zoo zien we, welk een waarde gehecht werd aan den Bijbel. In alle omstandigheden werd hij gebruikt, er werd geen stap gedaan zonder den Bijbel te raadplegen, eigen meening en eigen wil waren ondergeschikt aan den Bijbel; zooals hij uitspraak deed was het, en zoo wilde het God: de Bijbel was God op aarde.

De dichters voelden zich op verschillende wijze tot den Bijbel aangetrokken en de Bijbel maakte een verschillenden indruk op elk van hen. Als allereerste wijze van behandeling van bijbelstof noem ik de Bijbelsche historieliederen, Ik wil daarmede niet zeggen, dat dit van het ontstaan der liederen af, de eerste manier geweest is, waarop men den Bijbel voor liederen gebruikte, maar deze wijze van handelen: een prozaverhaal in een lied omzetten, is ook in 't algemeen kenmerkend voor de zestiende eeuw. Uit dezen tijd stammen veel wereldlijke verhaalliederen, die lang zijn blijven voortbestaan, zooals het lied van Griesella, van Frederik van Genua en zijn huisvrouw, van de ‘verduldige’ Helena, van Valentijn en Oursoen, van Margrietje van Limburg, alle in het laatst van de achttiende

eeuw nog gedrukt[1]. Ook is er een lied dat dikwijls als wijsaangifte voor komt[2], maar dat ik nergens gevonden heb: *Het was een Jodendochter*, dat waarschijnlijk gemaakt is naar het volksboek: *De verliefde en afgevallen Joodin*[3]. Enkele zijn zelfs gebleven tot nu toe, zooals dat van den Hertog van Brunswijk[4] en het - eigenlijk geestelijke - lied van *het Soudaansdochterken*, waarmee in 1898 gecolporteerd werd in den omtrek van Huizen door een bewoner dier plaats, die ook de wijs er van kende. Uit dit voortbestaan is af te leiden, dat ze grooten opgang bij het volk hebben gemaakt, en tevens, hoe zeer die liederen in overeenstemming waren met den tijd, waarin ze gemaakt werden.

Nu werd hetzelfde gedaan met de geschiedenissen van den Bijbel. Van den ouderdom dezer liederen op zich zelf valt niets te zeggen, alleen dat ze tot de oudst gedrukte behooren en er dus geen bepaald beletsel bestaat voor de veronderstelling, dat ze van den aanvang der Hervorming af reeds gemaakt werden. Van minstens vijftien weten we dat ze tot deze periode behooren[5].

Er is verschil in de wijze van behandeling naar den aanleg van den dichter. De eenvoudigste is het weergeven van het verhaal met dezelfde woorden als de Bijbel er voor gebruikt, aangevuld met stopwoorden terwille van rijm en maat. Zoo is er een lied op Maria Ontvangenis (*209) en een van de Kanaäneesche vrouw (279). In sommige stelt de dichter zich de gebeurtenis levendiger voor dan de tekst van den Bijbel aangeeft; dan vult hij het verhaal in zijn gedachten aan. Zoo is het in het lied van den Verloren Zoon (168); de dichter verhaalt dat hij zijn goed doorbracht met ‘schoone’ vrouwen en als de zoon thuis komt dan roept zijn vader: ‘haal zijn broeder!’ De dichter denkt al aan den broeder, die straks op het tooneel moet komen en laat zijn vader hem roepen, hoewel het in zijn prozatekst

1) Zie Dr. J.H. Gallée en G. Kalff in *Tijdschr. voor Ned. Taal- en Letterk*. IV (1884) 13, 35 en V (1885) 68 vlg.
2) Bij de liederen 64 (niet in VL56), 90, 220, 523, 768, 890.
3) Haerlem z.j. 8°. (Een ex. te Haarlem in de Stadsbibl.)
4) *Chants populaires des Flamands de France* recueillis par E. de Coussemaker Gand 1856, n°. 47, bl. 152.
5) Hetzelfde heeft men kort vóór 1570 ook gedaan met de verhalen der Doopsgezinde martelaars, die in het Offer des Heeren waren opgeteekend (zie bij de Offerliederen).

niet gevonden wordt. Hetzelfde treft men aan in het lied van den Rijken Man en Lazarus (246). De dichter heeft de situatie aangevuld. In den Bijbel wordt niet vermeld dat de Rijke Man en Lazarus elkander kenden: de dichter maakt ervan dat de Rijke Man Lazarus vergat en dat hij Lazarus bespotte om zijn bedelen en ter wille van hem niet iets van zijn goed wilde missen. Ook komen de honden, die Lazarus' zweren likken, van de tafel des rijken. Een kleine toepassing aan het eind wordt er soms bijgevoegd.

De meeste van deze liederen gaan op volkswijzen. Het lied op Maria Ontvangenis gaat op de wijs van *Jck was een clercxken / ick lach ter scholen*, een vierregelige wijs van een lied, dat er naar den beginregel uitziet als een verhalend lied. Het lied van de Kanaäneesche Vrouw is van zes regels zonder wijsaangifte, maar heeft dezelfde maat als *Hoort al te samen een vermaen*, een lied op den barmhartigen Samaritaan. Het lied op den Verloren Zoon gaat naar de wijs *Vant schouvagherken*, dat ook alle aanzien heeft van een verhalend lied te zijn.

Maar ook als Rederijkersrijmen komen Bijbelsche historieliederen voor, zooals:

> Vriendekens minioot // hoort wat Christus ontsloot
> Mattheus beschrijuet bloot // dat eenē Coninck groot
> Sijnē sone deuoot // heeft een bruyloft bereyt, *enz*.

een verhaal van de bruiloftsnoodiging en van den man, die geen bruiloftskleed aan had; evenals de andere, het verhaal eenvoudig met stopwoorden aangevuld en met een kleine toepassing - alleen zijn de stopwoorden veelvuldiger omdat het ingewikkelde rijm er meer vorderde. Een ander (191), op dezelfde wijze als *Vriendekens minioot* (nl. *Herteken minioot tis al om v ghedaen*), geeft het verhaal van den heer, die een wijngaard plantte en, afgereisd zijnde, boden zond om de huur op te halen, welke boden alle, zelfs ten laatste ook zijn zoon, gedood werden. Dat brengt de dichter zoo woordelijk mogelijk uit den Bijbel over en dan gaat hij voort over de arbeiders. De heer neemt nieuwe arbeiders, maar die hebben een ander gebrek: zij vechten om het loon; en de dichter besluit met een vermaning om God te bidden, goede arbeiders te geven. Het is niet onduidelijk, hoe de dichter deze gelijkenis dienstbaar maakt aan zijn eigen tijd: de arbeiders, die de boden en des Heeren zoon doodden, zijn de Joden; toen gaf de heer zijn wijngaard aan andere arbeiders:

dat zijn de Christenen; maar die bestrijden elkaar om het loon: de geestelijkheid, die dingt naar goed betaalde posten, waarvan men bidden moet dat God ons verlosse!

Een paar (376 en 335) gaan nog verder en gebruiken het verhaal om er een les uit te halen. Het eene is het verhaal van de Overspelige Vrouw. De Farizeën komen met het vrouwtje tot Jezus, om hem, die altijd sprak van barmhartigheid, te laten zeggen, dat zij gesteenigd moet worden, opdat zij dan kunnen zeggen: dat is geen barmhartigheid. De Heer schrijft in de aarde ‘wat zij zelf gedaan hadden’ en op Jezus' uitspraak, dat, wie zonder zonde is, den eersten steen op haar werpe, volgt een geheel couplet: ‘hierbij mogen wij verstaan, dat een ieder zijn tuin schoon zal wieden, voor hij in eens anders gaat’; en nadat Jezus haar heeft laten gaan, merkt de dichter op, dat wij zijn barmhartigheid hierdoor kunnen verstaan; een ieder toch, die zich wil bekeeren, al is hij met zonden beladen, wordt, als hij deugdzaam wil leven, door Christus verlost. ‘Maar geeft geen oordeel, waardoor een ander zou omkomen, opdat ook gij niet geoordeeld wordt.’

Het andere begint met het verhaal van den Farizeër en den Tollenaar, waaruit de dichter de gevolgtrekking maakt, dat men niet op zijn werken moet vertrouwen, - maar Jacobus zegt, dat het geloof zonder de werken dood is! Daardoor raakt de dichter in tweestrijd, maar slechts voor een oogenblik, want Jacobus bedoelt met werken: weduwen en weezen bijstaan en den armen de hand toesteken. En om nu aan te toonen wat goede werken zijn, geeft hij nog het verhaal van den Barmhartigen Samaritaan en zijn besluit is, dat de Samaritaan het beeld is van Christus en dat wij dit voorbeeld moeten navolgen.

Men ziet, het naaste doel dezer lieddichting is het verhaal eenvoudig ‘zangbaar’ te maken, maar het kon een dagelijksch lezer van den Bijbel, die zijn hoofd vol teksten had, en die zich ook beijverde de leer van het Evangelie toe te passen in het leven, het kon den dichter niet genoeg zijn alleen het verhaal te geven, er moest ook, in de eerste plaats, een kleine toepassing volgen en verder moest het verhaal telkens vermengd worden met opmerkingen en lessen, die er uit te trekken waren. De richting van den geest is dus van het verhaal naar de bespiegeling en vandaar naar de toepassing in het practische leven (als in 291).

Ook komt het omgekeerde voor, dat de dichter voor zijn betoog een verhaal noodig heeft en zich dan in zijn verhaal verdiept en dat dan uitwerkt, meer dan voor het betoog noodig is. Zoo is het in *Al zijn v goede hier cleene*. Het is een lied tegen geldzucht, leerende dat men geen twee heeren kan dienen, en dat men moet zien op de vogelen des hemels en op de leliën des velds, die zonder werken toch gevoed en gekleed worden. Wat toch baat het, of gij al 's werelds schatten krijgt, als gij uw ziel laat te gronde gaan? En dan gaat hij verder:

Jnt Euangelie puere
Staet van eenen rijcken Baroen
Die hadde sulck auontuere
Dat hy meerderen moest zijn Schuere
Soude hy zijn vruchten in doen.
Aensiende al zijn Tresoren
T'sauonts als hy te bedde lach
Hy sprack, O siele verkoren
Wilt nu solaes oorboren
Want ghy hebt al datmen hebben mach.

Maer hy en heeft Gods voys ghepresen
Niet ghehoort, die riep, O arm dwaes
V siele sal midts desen
Te nacht noch van v ghenomen wesen
Voor dit tijttelicke solaes.
De doodt die is ghekomen
Al inder seluer nacht
En heeft zijn siel wech ghenomen
Wat hielpen zijn rijckdommen
Ende daer toe zijn stercke macht (naar VGL63).

Er komt één lied voor, dat niet den weg der leerzaamheid gegaan is, maar dat zich op den weg naar het dramatische begeeft, namelijk *Moyses seer vierich in alle sijn wesen*, het verhaal van het gouden kalf. De dichter vlecht er een lofzang in op het gouden kalf, die een parodie is van een bestaanden Hervormden lofzang op God: *Laet ons met sanghe nv gaen verblyden*; tot het laatste couplet toe neemt hij over: 'Dit princelijck Kalf' en daarna behandelt hij levendig het gesprek van God met Mozes hierover en hoe Mozes God overhaalt het volk niet te verdoen. Dit lied heeft zeker verdienste en in zijn dramatisch karakter staat het onder de Hervormde liederen vrij wel alleen.

Het waren niet alleen de verhalen uit den Bijbel, die men geschikt vond om zingbaar te maken, ook andere gedeelten uit den Bijbel, hetzij ze een bepaald onderwerp behandelden, hetzij de dichter het genoeg vond, dat ze stof leverden voor een lied van eenige coupletten, werden in liedvorm gebracht. Zoo is er een lied (209), dat de letterlijke berijming is van Rom. 5:13 tot Rom. 6 einde, waarin behandeld wordt, dat door één mensch de zonde in de wereld gekomen is en zoo ook door één de genade, en waarin de tegenstelling tusschen zonde en genade

wordt uitgewerkt. Een ander (329) bevat de opdracht, die Jezus aan zijn discipelen gaf, naar Matth. 10, niet zonder toepassing op de tijdsomstandigheden. Een berijming van Spreuken 2 (557) over de ware wijsheid, die zich houdt aan het oorspronkelijke zonder zich daarom te bepalen bij dezelfde woorden, voegt in het eerste couplet aan de oorspronkelijke woorden:

> Soo moet ghy v herte
> Neygen tot den verstande Gods soet

de volgende toe:

> Verduldich oock wesen in smerte
> Bereyt staen om lijden tegenspoet.

We treffen verder nog een berijming aan van Hoogl. 2 (315); een rijm over het laatste oordeel (aangevuld met stopwoorden) naar Matth. 24 (381); een van de zaligsprekingen (91); van 2 Tim. 3 en 1 Tim. 4 in het kort, over valsche leeraars (363) en nog een (924), dat handelt over den wijngaard des Heeren en dat begint met een letterlijke berijming van Jez. 5:1-7, dan wat teksten uit andere boeken, daarna Jez. 59:2-16 en dan nog wat allerlei. Het lied van de zaligsprekingen is veel uitgebreid, maar volgt toch den tekst.

Bieden deze liederen op zichzelf niets merkwaardigs aan en behooren zij niet tot het beste, wat er van Hervormde liederen bestaat: ze zijn merkwaardig, omdat ze, naar mijn oordeel, het begin aangeven (met de Bijbelsche historieliederen samen) van de dichting uit het Oude en Nieuwe Testament. Ik wil hiermede niet zeggen, dat ze de oudste liederen van Hervormden zijn; dat zijn ze zeker niet (924 bijv. is allicht niet ouder dan 1560, want het komt voor in NL62) maar ik bedoel er mee, dat de eerste neiging tot liederen maken bij iederen dichter ontstond na lezing van een hoofdstuk of gedeelte van den Bijbel, dat hem bijzonder bevallen was of dat bijzonder sloeg op de tijdsomstandigheden. Later begon hij zich eerst vrijer te bewegen en volgde den Bijbel niet meer woordelijk, maar gebruikte hem uit het geheugen.

Want dit was wel de voornaamste godsdienstige bezigheid, die men verrichtte: het lezen van den Bijbel. Wat we aan berichten over de bijeenkomsten der Hervormden bezitten (slechts zeer weinig) geeft het ons te zien, dat men bijeenkwam om een gedeelte uit den Bijbel te lezen en te bespreken; en ook in zijn woning voor zich zelf las de Hervormde veel. Reken daarbij,

dat dikwijls, vóór iemand met de Kerk brak, het onderzoek al begonnen was, om eenerzijds zijn twijfel tegen de Kerk te voeden met teksten en plaatsen, die aantoonden, hoe de Kerk in strijd was met Gods woord; andererzijds om te zien of wel inderdaad de Bijbel het zooveel anders aangaf dan de Kerk deed, zooals de Hervormden beweerden - in beide gevallen was de nieuw Hervormde al met groote bijbelkennis toegerust, wanneer hij de Kerk verliet. De Hervormden geven dan ook herhaaldelijk blijk van hun groote belezenheid: voor den rechter hebben zij bij ieder antwoord de bijbelteksten gereed; ze kenden den Bijbel om zoo te zeggen uit het hoofd[1]. Van Nout, die in 1557 te Brugge werd terechtgesteld, vertelt de dichter, die zijn dood beschrijft:

> Al door zijn sprekē warē sy (de monniken) verwōdert bouē maet
> Om dat hy gheen tijtele en voerden
> Van Doctoor, Meester ofte Licenciaet
> Ende so op elck punct dat sy roerden
> Metter Schriftuere hy haer dede bewijs (33).

Verscheidenen hadden, toen ze gevangen genomen werden, een Bijbel of een Nieuwe Testament bij zich[2].

Het lezen van den Bijbel werd zeer vergemakkelijkt en sterk bevorderd door de Concordanties en wat daarmede gelijk te stellen is, zooals ‘de Fonteine des Levens’[3] en: ‘Die principaele hooftarticulen van allen dingen die den menschen troostelic, nut ende van noode sijn te weten, wt die heylige scrift des ouden ende des nieuwen testaments, met grooter neersticheyt vergadert. - Item een Register van den principaelsten namen, steden, wercken, daer die heylige schrift af inhout, nae die ordinancie A, B, C.’ Uit den titel blijkt vrij duidelijk wat de

1) *Bibl. Mart.* I VI.
2) *a.w.* I XXV Livres.
3) *De Fonteyne des Levens* Tot Rotterdam, By Jan van Waesberghe. 1619. De Voorrede is onderteekend: Den 4 August. Anno 1533 (Amst. Doopsgez. Bibl.). Oorspr. in het Lat. uitgekomen te Antwerpen bij Martin de Keysere in 1533. Zie F e r d . V a n d e r h a e g e n *Bibliographie Gantoise* Gand VI (1867) bl. 19. Een Ned. druk van 1533 vermeldt le Long (*Ref. Amst.* Amst. 1729 bl. 480), verder heb ik gevonden een druk van 1564 ‘Thantw Ameet Tauernier’ (Leiden Bibl. Maatsch. Lettk.) een ‘tho Steenwyck by H. 't Zangers’ (*Cat.* [le Long] 1744 Libri in octavo n°. 605 en hs. aant. in Fonteyne 1614 der Doopsgez. Bibl. te Amst.), een ‘te Delfft in Holland’ en een van 1580 (id.).

inhoud geweest is, en het is uit den allereersten tijd der Hervorming, een bewijs hoe al dadelijk na de Hervorming het bijbellezen door deze samenvoeging van overeenstemmende plaatsen ondersteund werd[1].

Eenigszins anders van inrichting is de Fonteine des Levens. Zonder bepaald zijn onderwerp aan te geven, zet de schrijver verschillende bijbelplaatsen achter elkander, zóó, dat hij een doorloopenden gedachtengang krijgt. Hij begint met alle zondaren te roepen en te wijzen op God, die allen redden, alle zonden vergeven wil en alle droefheid in blijdschap zal verkeeren. Hiervoor geeft God zijn eigen zoon, van wiens leer de kernspreuken worden meegedeeld. Daarna gaat de schrijver over tot teksten die betrekking hebben op het bidden en geeft 'Tgebedt ons Heeren / ende andere korte gebeden / wt den Bybel hier na in zeker orden ghestelt / tot lof ende bewijsinge vande groote onbegrijpelijcke barmherticheyt Godts / ende tot profijt des Lesers / die dit niet met rabbelinghe der lippen / maer met aendacht lesende is'[2]. Daarna volgt 'een vergaderinghe der Bybelsche Schriftueren / dewelcke ons zeer klaerlijcken de overvloedighe barmherticheyt ende rechtveerdicheyt Godts vertellen'[3], daarna nog eenige teksten 'Van den goeden wille Godts tot ons'[4] en dan 'zommighe Exempelen / waer mede bewesen wort / hoe lieflijc dat Godt de syne altijt inder noodt ghetroost heeft'[5], om te sluiten met het 'Ghebedt Christi / voor alle Christgheloovighe menschen / Joan. xvij'[6]. Het boekje was bestemd om het telkens op te slaan, onverschillig waar, en, werd men getroffen door een tekst, aanleiding te geven dien tekst ook in zijn verband na te slaan. Het was dus meer een aanmoediging tot bijbellezen, dan een middel om zijn bijbelkennis te ordenen en tot practische ideeën te verwerken.

Dat laatste geschiedde door concordanties zooals: 'Hantboecxkē / Ofte: Concordancie / Dat is: De ghelijckluydende plaetsen / der Heyliger Schrift / by een vergadert. Anno 1576'[7].

1) Zie een uitvoerig verslag van dit boek in Dr. J.G. de H o o p S c h e f f e r *Gesch. der Kerkherv. in Ned. van haar ontstaan tot 1531* Amst. 1873 bl. 415-420. Een ex. is te 's Gravenhage in de Kon. Bibl.
2) *Fonteyne* Biii^{v}.
3) *w.a.* Cij^{v}.
4) Dv^{v}.
5) Dvi^{v}.
6) Dvij^{v}.
7) Amst. Doopsgez. Bibl. In den druk van 1614 (ter zelfder Bibl.) is een geschreven aanteekening die een druk vermeldt van 1583 bij Biestkens te Amsterdam, en daaronder een andere geschreven aanteekening: 'Maer die Druk van Biestkens is gedaen, naer een voorgaende. Jmmers ik heb' er sedert een bekomen van 1562, zonder plaets en naem des drŭkkers in 12°, waerin alles en in die orde is, als in den Drŭk by Biestkens 1583' Beiden komen voor in Cat. *Libr.* (le Long) 1744 Libri in Octavo n°. 580 en 581. Een ex. van den druk van 1581 is ter Amst. Univ. Bibl.: Tot Haerlinghen ¶ By my Peter van Putte / Int | Jaer ons Heeren. M. | CCCCC. | LXXXj ‖ kl. 8°.

Een druk van 1562 wordt vermeld en het is volstrekt niet onwaarschijnlijk, dat er nog een oudere is. Verder zijn er nog drukken van 1581, 1583 en 1614; die vele drukken wijzen op een ruim gebruik. Het is *de* concordantie der Doopsgezinden, die tegelijk met den Bijbel, de Liedboeken en het Offerboek verscheen. De schrijver heeft verschillende onderwerpen gekozen en daarna heeft hij alle teksten, die op hetzelfde onderwerp betrekking hebben, te beginnen met Genesis en zoo den geheelen Bijbel door, achter elkander geplaatst. Hij heeft een uitgebreide keuze gedaan. Twee-en-tachtig onderwerpen, die in hun methodische volgorde het geheele leven van den zondaar, van dat hij zich bekeert af, tot zijn zaligheid toe, doorloopen, heeft hij behandeld. Het begint met 'boete ende vvederkeer van sonden', handelt over de genade Gods en de straffen, die God op de zonden gesteld heeft, over het verschil dat er is tusschen de goddeloozen en de rechtvaardigen, over Christus, over verschillende goede eigenschappen en over maatschappelijke verhoudingen, en besluit met aanhalingen over het bidden. Aan de verschillende onderwerpen worden een aantal voorbeelden toegevoegd van personen uit den Bijbel, aan wie de stelling, die uit de bijbelteksten getrokken is, duidelijk blijkt.

De onderwerpen worden te uitvoerig behandeld om er hier een voorbeeld van te geven (het geheele boekje is 315 fol., dat is 730 bladz., groot). Men kan zich echter gemakkelijk voorstellen, hoe door een dergelijk boekje de bijbelkennis werd bevestigd en uitgebreid en hoe het mogelijk werd, dat men voor alle onderwerpen en alle voorkomende gevallen zonder eenige moeite een groot aantal bijbelplaatsen bij de hand had.

Stelt men zich nu voor, dat iemand, aldus toegerust en gewapend met bijbelkennis, een lied gaat maken, dan kan men zich een denkbeeld vormen, hoe zijn gedachtengang zich moet uiten, en zal men begrijpen dat het lied ongeveer denzelfden vorm moet aannemen als de hoofdstukken der concordanties. Een lied dat letterlijk een in rijm gebracht hoofdstuk van een

concordantie is, kan ik niet aanhalen. Wanneer een dergelijk lied werkelijk bestaat (en dat is niet onmogelijk, ten minste best aan te nemen), dan moet het ons moeilijk vallen het nu nog aan te wijzen, want wij beschikken slechts over een paar concordanties, terwijl er mogelijk veel meer dergelijke boekjes hebben bestaan.

Het is echter niet noodig aldus den invloed van de concordanties aan te wijzen: het feit alleen dat men deze boekjes gebruikte bij en naast zijn bijbellezen - en dat er zoovele liederen in denzelfden trant bestaan als deze boekjes, doet duidelijk hun invloed zien. Men verwondert zich soms, als men in een lied zoo'n stortvloed van teksten aantreft, hoe het mogelijk was deze alleen uit het geheugen zoo vlug bijeen te voegen: de concordanties maken het begrijpelijk; zij waren het middel om de fantasie op gang te brengen. Want ik moet er met nadruk op wijzen, dat deze 'tekstenliederen', die het meest eigenaardige en wezenlijke deel zijn der bijbelliedjes, toch gewrochten der fantasie mogen genoemd worden, een fantasie die haar uitgangspunt niet vond in een door den dichter zelf geschapen, door overeenkomst gemaakte, of uit elementen der werkelijkheid opgebouwde wereld, maar een fantasie die haar grondslag heeft in den Bijbel. Want het bijeenvoegen der teksten geeft het inzicht van den dichter in den Bijbel weer op het oogenblik dat hij zijn lied maakte. Waren wij uitvoeriger ingelicht omtrent de dichters, dan zou het blijken dat één zelfde dichter volstrekt niet altijd een bepaald systeem aanhing toen hij dichtte. Men zou niet uit zijn liederen één gesloten theologisch stelsel kunnen vormen, want hij dichtte slechts naar dat de omstandigheden hem een blik op de waarheden gaven. Over het algemeen zijn deze liederen niet mooi: voorbeelden ervan zijn *Joannes roept betert v tot alder stont*, *Broeders en susters allegaer* en *God en Mammon met goet opstel* - dat men geen zorg moet hebben voor het tijdelijke, maar alles aan God overlaten - in allerlei op elkaar volgende teksten aangetoond.

Een andere eigenschap van de concordanties heeft nog grooteren, ja bijna uit ieder lied merkbaren, invloed uitgeoefend, namelijk dat er voorbeelden of 'exempelen' uit het Oude en Nieuwe Testament in worden gegeven om deze of gene waarheid te bewijzen. In de Fonteyne des Levens is een hoofdstuk: 'Hier na volgen zommighe Exempelen / waer mede bewesen wort / hoe

lieflijc dat Godt de syne altijt inder noodt ghetroost heeft.' Dat hoofdstuk luidt aldus:

> Na dat Abraham wt syns Vaders Landt ghegaen was / zoo hadde hy dicwils Godt tot eenen vertrooster / Genes. 12. 15. 18.
> Godt tooch Loth wt de verderffenisse van Sodoma / Genes. 19.
> Het verdriet van Joseph / dat verkeerde Godt in groot gheluc / in Egypten / Genes. 41.
> Hij vertroostede Jacob / en gaf hem eenen moet / als hy voorvluchtich was voor synē broeder Esau / Genes. 28.
> Josue stercte hy met dese woorden: Jc en zal v niet verlaten / Josue 1.
> Als Moyses noch Ballinc was / doe werdt hy van Godt vertroost / daer hy syne Schapen hoedde / Exod. 3.
> Godt spijsde Eliam door de Raven inde Woestijne / als hy voor Jesabel vloot / 2. Reg. 7.
> Hy vertrooste Ezechiam / die over de blasphemien van Sennacherib klaechde / 2. Reg. 19.
> Na dat Tobias ende Sara ghebeden hadden / werden sy al van Godt vertroost / Tobias 4.
> Doe de Joden beleghert waren van Holoferne / vertrooste hy die zeer wonderlijc / Jud. 19.
> Desgelijcken vertrooste hy ooc wonderlijcken de dry Jonghelingen in den barnenden oven / Dan. 3.
> Ooc was hy in den put by Daniel / dat hem de Leeuwen niet verslonden / Dan. 6.
> Susanna verloste hy van de groote schande / ende van de doodt / Dan. 13.
> De Apostelen vertroost hy / door den Vertrooster den Heylighen Gheest / Act. 2.
> Jtem / S. Paulus ghesichte / Act. 16.
> S. Johannes vertrooste hy in het Eylandt van Pathmos / Apoc. 1.
> S. Peeter in den Kercker.
> Zeer minnelijc vertrooste Godt de reyne Maghet ende Moeder Christi / Mariam / ende ooc Zachariam / Elizabeth / Joseph / Luce 1.
> Wat behoeftmen meer ghetuyghenisse.
> Godt is de liefde / die alle dinghen doet / in allen dinghen / 1. Corint. 12.
> *enz*.

In het te voren genoemde Hantboecxkē / Ofte: Concordancie / Anno 1576 (1562) komen verschillende hoofdstukken met voorbeelden voor, gewoonlijk volgend op een hoofdstuk met bewijsplaatsen, die dan nog nader bevestigd of toegepast worden door de voorbeelden. Zoo volgt op hoofdst. 2 - Die haer bekeeren / laet God tot ghenade comen - hoofdst. 3 'Exempel van warachtich berouvv', waarin genoemd worden: de Kinderen Israëls, David, Rehabeam, Manasse, de Ninivieten, de Kinderen

Israëls met Holophernes, Petrus, de verloren zoon, de zondares, die Jezus' voeten zalfde en Zacheus. Hoofdstuk 4 is: ‘Tijt der genaden ende roepinge Godts, die die niet vvaernemē, sullen daerna roepen ende niet verhoort vvorden, etc.’ en hoofdst. 5: ‘Exempel van dit voorseyde’ en als voorbeelden dienen: de zondvloed, Sodom, Pharao, het volk in de woestijn, enz.

Dezelfde manier wordt gevolgd in de liederen, en om dadelijk te laten zien van welk een beteekenis dat is, noem ik *Al mijn gepeysen doen my so wee* (45), een van de voornaamste liederen, dat zeker ook oud is. Het komt voor als eerste lied op het losse vel, getiteld ‘Hier zijn ghestelt vier Liedekēs’ (bibl. XXIV) dat de oudst bekende druk is, en het krijgt in de (waarschijnlijk) eerste verzameling (VL56) een plaats als nummer één, welke plaats het behoudt in alle verdere Doopsgezinde uitgaven. In de Sacramentistische liedboeken komt het ook voor, maar niet als eerste lied. De dichter klaagt bij God dat zijn volk overvallen wordt, zooals de baren van de wilde zee overvallen, en bidt om kracht om het te mogen verdragen. Daarna gaat hij den geheelen Bijbel en ook de apocriefe boeken door, allerlei voorbeelden aanhalend, waaruit blijkt, dat het altijd zoo geweest is: Kaïn slaat Abel dood; Ismaël kwelt Izaäk; Abimelech vermoordt zijn broeders; Ezau en Jakob; de schenker en Jozef; Barrabas en Christus; Pharao; Herodes; het volk tegen Jozua en Kaleb; Nahas belegert Jabes; Saul doodt de priesters, die David spijsden; Saul vervolgt David en David wordt door Absalom vervolgd; Simeï; Achitofel; Jerobeam tegen den man Gods te Bethel, enz. Men kan dit uitgebreide lied, zonder poëtische verheffing en met droge opsomming, beschouwen als het mottolied voor de geheele lieddichting der Hervormden: ‘wij lijden, omdat wij Gods volk zijn en zoo is het altijd geweest, de geheele Bijbel getuigt het’. Toch verkrijgt het lied een zekere poëtische verheffing, niet door den vorm, niet door de behandeling, maar door zijn inhoud, en ik twijfel niet of het heeft juist aan het opnoemen van al die voorbeelden zijn waarde ontleend. Daarom is het zeker ook veel gezongen, ten minste van het begin af (omstreeks 1540) tot 1560, als de verzameling compleet wordt gemaakt[1)], behoudt het zijn plaats vóór in het boek (ook n°. XLVI begint er mee).

1) Dit blijkt uit de Conclusie van VL66 in verband met het slotwoord van NL62. Zie de Bibliographie.

Van denzelfden aard is *Singt den Heere een nieu Liet* | *Want groote dingen sijn door hem gheschiet*; een uitvoerige beschrijving van den strijd, die door het 'serpent' tegen God gevoerd wordt. Het is als een verhalend lied ingericht en ook gesteld op de wijs van een verhaallied (*Van Adelken ende van Alewijn*). God schiep hemel en aarde en den mensch uit het slijk, hem tot een beeld, en hij stelde hem in het Paradijs. De vijand had dit nauwelijks vernomen of hij sprak door een slang de vrouw aan - en Eva, vervolgens ook Adam werd verleid. God dreef ze uit het Paradijs en zij zaaiden hun zaad met tranen. Adam bracht kinderen voort en leefde naar Gods wil en dat leerde hij ook zijn geslacht; maar het serpent was vervuld van nijd en door den geest van eigenbaat sloeg Kaïn Abel dood. Kaïns geslacht werd zeer vermeerderd en van God afgekeerd, de boosheid werd overvloedig: toen werd de Heer zeer toornig en zond een watervloed en de eenige acht rechtvaardigen werden behouden. Weer blies het serpent in hen en zij maakten het erger dan te voren, zoodat zij zelfs het vuur aanbaden: toen verkoos God Abraham; zelf reisde deze op vreemde straten en zijn nakomelingen werden 400 jaar in Egypte verdrukt en moesten daarna in de woestijn omtrekken. Later vervolgden zij de profeten. Maar als de tijd ten einde kwam, stond in Israël, uit Davids geslacht, een Vorst op, om Satan te bestrijden, ja God zelf in menschelijken vorm; maar zij doodden Christus: dat deed het zaad van de slang. Toen verkoos God de heidenen, en nu - de wedergeborene is Abrahams zaad, die door het geloof het eeuwige leven begeert en zich zelf van de wereld scheidt. Dat is het geslacht, dat op God wacht. Maar die Gods woord niet gelooft, menschenleer volgt en met zijn hart aan deze wereld hangt, dat is het geslacht van de slang. Met deze waarschuwing besluit de dichter: 'wacht v voor dat zaet der Slangen.'

Deze twee liederen toonen in ruime mate aan, hoeveel gebruik men maakte van voorbeelden uit den Bijbel: de Bijbel spreekt van vervolgen en van den strijd, dien de booze tegen God voert: en dat was juist, wat op het oogenblik zelf door alle Hervormden werd ondervonden. Dat was het wat men voornamelijk in den Bijbel las.

Voorbeelden van vervolging worden in grooten getale aangehaald; in *Salich zijnse die lijden* noemt de dichter niet minder dan dertig voorbeelden van lijden, waaronder Abel, Jakob,

David, Elia, Daniel, Suzanna, Stephanus. Het was een vast stel van beelden, die meer optreden, zooals verscheidene ervan in *Mijn siele mach gheen troost ontfaen*.

Ook wordt met voorbeelden bewezen, dat de vervolgers het oordeel niet zullen ontgaan, zooals Kaïn, die een ellendig balling moest wezen om Abel, en Pharao, die in de zee moest verdrinken. Werd ook Jozias, die den vromen Zacharia liet dooden, niet door zijn eigen knecht doorstoken? En Achab werd met een pijl doorschoten en zijn bloed door de honden opgelikt, omdat hij Naboths bloed had gestort. Zoo noemt de dichter van dit lied nog meer voorbeelden tot waarschuwing van de heeren, die Gods uitverkoren volk in lijden brengen om zijn woord en hij raadt hun aan in tijds hun bloedige handen te wasschen, want zij hebben de aarde vervuld met het bloed van Gods bruid (260). Bijna dezelfde voorbeelden, met dezelfde bedoeling worden genoemd in *Naer dien ghy van God zijt verkoren*.

Andere voorbeelden worden aangevoerd om aan de broeders te laten zien hoe zij moeten leven: nl. als Gideon tegen de Midiannieten, als Mozes in de woestijn tegen Dathan en Abiram, als Jozua en Kaleb (401); want op zonden volgen oordeelen, zooals gebleken is aan Sodom, aan Pharao, aan Nebukadnezar, aan Mozes, die het beloofde land niet mocht binnentreden, aan Manasse, aan David, toen hij zijn volk had geteld; aan Jeruzalem dat geslecht is; en aan de Joden, die loon naar hun werk hebben gehad (483).

Ook worden voorbeelden aangehaald om de waarheid der leerstellingen te helpen bewijzen, zooals in *Gods liefde is groot van prijse*, waar de dichter Adam, Abraham, Izaäk en Jakob en Christus noemt als bewijs van Gods liefde voor de menschen. Zoo strekken voorbeelden als bewijzen voor geloofsartikelen. Om te bewijzen, dat men den doop alleen op het geloof moet bedienen, wordt bijv. gewezen op Petrus op het Pinksterfeest, Filippus en den Kamerling; Petrus in Cornelius' huis; Ananias en Paulus; Paulus en de gedoopten naar Johannes (Hand. 19) (337).

Na verwant aan de voorbeelden zijn de typen. Uit het Oude Testament worden verschillende personen en zaken voorgesteld als afschaduwingen van Christus en zijn rijk. Op deze wijze het Oude Testament symbolisch te verklaren, was in de Kerk al van ouds gebruikelijk[1)] en de Hervormden zullen het eer

1) Zie bijv. Dr. J. t e W i n k e l *Maerlant's Werken* 2e dr. Gent 1892 bl. 137-144.

uit de Kerk meegenomen hebben, dan dat ze zelf op nieuw weer die typen hebben uitgevonden. In grooten getale zijn ze aanwezig; in *Siet en smaect en wilt Gods cracht beseffen* worden er verscheidene genoemd, zooals Adam, Noach met de Ark, het Offer van Izaäk, Jakob en Ezau, de koperen slang, het beloofde land, Jericho, David vervolgd door Saul e.a., alle typen van Christus. In *Wilt v nv ledich stellen* worden dergelijke genoemd en bovendien nog het Paaschlam en de Israëlieten.

Het is duidelijk, welk een uitgebreid gebruik van de voorbeelden kon gemaakt worden; ze dienden als troost in de vervolging en schonken kracht aan zwakken in het geloof, strekten tot afstraffing der vervolgers en konden als materiaal in den theologischen strijd gebruikt worden. Ze waren ook een steun in het zedelijk leven: er is zelfs een lied waarin de dronkenschap wordt bestreden met de voorbeelden van Noach, Loth, Nabob, Ammon, Ela, koning Alexander, Simon Makkabeus en Holofernes (195).

Soms is het noemen van een bijbelschen naam (niet alleen in liederen, maar ook in preeken, brieven en gesprekken[1]) voldoende om de voorbeelden voor den geest te roepen.

In één couplet vindt men tal van namen bij elkander:

Vernieut v in dē geest / wie dat ghy zijt
Jn desen bequamen tijt
Met Abraham weest verblijt
Wilt v als nv verjubileren
Met Jsaac en Jacob treckt in het crijt
Voor tChristen Ghelooue strijt
Onder Gods banieren v beurijt

Met Christo wilt v veraccorderen
Volcht Petrus transpoort
Paulus Leeringhe nv aenhoort
Met Timotheo maeckt accoort
Jnden Gheest wilt leuen
Dat soete nieuwe iaer / is ōs vā God gegeuē (840 naar VL66).

1) In een brief uit veel later tijd, van Charles de Nielle, geschreven den 25 April 1623 aan zijn vrouw, toen hij te Haarlem als Remonstrantsch dominee gevangen zat, komt dezelfde manier van betoogen voor. Hij toont in dien brief aan dat bij de goeden altijd slechten waren, zonder dat het den goeden schaadde, zoo ging het Adam met Kaïn, Noach met Cham, Jozef met Simeon, Levi en Ruben, Salomo met Absalon en verscheiden andere (*Kronijk Hist. Gen.* V 2 (1886) bl. 449).
Hoewel deze brief uit zooveel later tijd is, is het niet te gewaagd aan te nemen dat in dezen tijd een dergelijke manier van briefschrijven niet ongewoon was. In de Nielle's tijd waren deze liederen nog zeer goed bekend (zie de drukken uit dien tijd in de Bibliographie) en als toen de correspondentie zulk een overeenkomst met deze liederen toonde, zal ze het zeker gedaan hebben in dezen tijd, toen de liederen ontstonden.
En uit de correspondentie kunnen we besluiten tot het gebruik van voorbeelden in de gesprekken.

Zelfs kan de beknoptheid zoover gaan, dat het niet recht duidelijk meer blijkt, wat de bedoeling van de genoemde namen is, zooals:

Mijn lief heeft my vergheuen
Al dat ick heb misdaen
Saul is al verdreuen
Dauid heeft dat Rijck ontfaen.
Wil Absalon teghen Dauid strijen
Joab sal hem verslaen

Wil Esau Jacob niet lijen
So sal hy ghiften ontfaen
Thamar is van Judas ghepresen
Bersabea is Dauids wijf
Joab is in eeren verheuen
Baals Ezel die maeckt ghekijf (558 naar VGL63).

Er is slechts één gedicht, waarin de voorbeelden aan het lied een bepaalden vorm hebben gegeven, namelijk *Broeders broeders wilt vrolijck sijn*. Het is een verwijt aan de vervolgers, die onnoozel bloed storten, die willen villen en braden, en een opwekking aan de broeders om vroolijk te zijn, want al schiet de hoer van Babel haar vergif en al roept ze van ‘Antimonium’, ‘Gods woort sal eeuwich staen’. Dat laatste is de stokregel. Ieder couplet begint met het voorbeeld tweemaal met den naam op te roepen: Aaron, Aaron! Babel, Babel! Belus, Belus! Balaam, Balaam! Dagon, Dagon! Pharao, Pharao! en dan wordt hun voorgeworpen hoe zij allen van God zijn afgeweken (Aaron met het gouden kalf), hem bestreden en daarenboven groote macht bezaten - waarop dan telkens de slotregel antwoordt: ‘Gods woort sal eeuwich staen’.

Niets wordt echter zoo veelvuldig als voorbeeld gebruikt, als hetgeen in den Bijbel gezegd wordt van Babel en zijn Hoer, van Bel en van den Antichrist. Deze namen zijn bijna kenmerken, waaraan men een Hervormd lied uit dezen tijd herkent (*bijna*, niet alle liederen spreken van Antichrist en Hoer van Babel). Ze worden natuurlijk toegepast op de tijdsomstandigheden. Het is niets nieuws van de Hervormden om deze uitdrukkingen te gebruiken, zelfs niet in toepassing op de Kerk: reeds in de 14e eeuw wordt gesproken van de Hoer van Babel en wordt door ketters de Kerk met haar vergeleken[1)].

En tegenover Antichrist en Hoer van Babel treden op Jeruzalem en de dochter van Zion, voor de Christelijke gemeente, de kleine schaar van geloovigen. Even algemeen worden

1) Dr. L. K e l l e r *Die Reformation u.d. älteren Reformparteien* Leipzig 1885 bl. 126. Zie hierover uitvoerig in het Hoofdstuk: De Kerk in de liederen.

deze gebruikt als Babel en de zijnen, soms in tegenstelling met elkander. De gemeente der geloovigen wordt ook Israël genoemd (142) en uitdrukkingen als: 'Jerusalem ligt geheel bedorven' (746), en 'Jeruzalem wordt weder opgebouwd' (453), 'ik moet naar Jeruzalem trekken' (465), 'de dochter van Zion moet zich verheugen, want God komt als haar bruidegom' (82), zijn zeer gewoon[1].

Bij dit gebruikmaken van den Bijbel kan men niet zien, dat er een bepaalde voorliefde voor het een of andere bijbelboek of voor het een of ander gedeelte van den Bijbel bestaat, zelfs niet voor het Nieuwe Testament boven het Oude.

In de Voorrede van den Bijbel, gedrukt bij Liesuelt (in 1526) wordt gesproken over het nut van het Oude Testament. Er zijn veel menschen, die denken dat het Oude Testament alleen voor de Joden is, en dat wij, die het Nieuwe Testament hebben, het Oude niet meer noodig hebben. Maar Christus ligt er in als in 'Wendel-doecken' gewonden, en ook in het Nieuwe Testament blijkt dat de Apostelen en de eerste Christenen het Oude Testament gebruikten om hun leer te bewijzen. Het Oude Testament is een wetboek, 'dat welcke leert wat men doen ende laten sal: Ende dat Nieuwe Testament, een Evangelium ende Genaden-Boeck is, ende ons leert ende wijst, hoe wi die Wet, ende die Geboden Godts onderhouden ende vervullen sullen.'[2] - In de liederen heeft men die minder gunstige gezindheid jegens het Oude Testament, die hier bestreden wordt, laten varen.

Eénmaal wordt in een lied het Nieuwe Testament genoemd, waar gesproken wordt van Missen, Getijden en Lessen. Daarvan wordt gezegd:

> Het staet doch niet beschreuen
> Int nieuwe Testament (361).

Denkt men er aan, hoe in de eerste jaren veel meer drukken van het Nieuwe Testament alleen verschenen, dan van den geheelen Bijbel, dan zou men dit lied wel tot den eersten tijd kunnen brengen, waartegen de inhoud - over de misbruiken der Kerk, als missen, vele goden, uitwendig navolgen van

1) Zie uitvoeriger hierover een paar bldz. verder.
2) Bedoelde voorrede is afgedrukt bij H. v a n D r u t e n *Gesch. der Ned. Bijbelvertaling* Rott. 1897, 412, en zie 410.

Christus' woord en het te koop bieden van alles, hetzij avondmaal, hetzij doop om duizend ‘carenen’ - ook niet strijdt. Maar overigens wordt van het Oude Testament een even ruim gebruik gemaakt als van het Nieuwe. Hierin werden de dichters ook door de concordanties voorgegaan, die (wat hun inrichting natuurlijk medebracht) het Oude Testament even nauwkeurig doorzochten als het Nieuwe. Dit is ook in overeenstemming met de manier, waarop de Bijbel gelezen werd. Daar het algemeen en dagelijksch lezen in den Bijbel een nieuw verschijnsel was, had men door ondervinding nog geen keuze gedaan en waren nog geen boeken des Bijbels in verwaarloozing gekomen. De dichter van *Mijn siele looft den Heere | Want hij heeft so heerlijck gedaen* (565) vertelt iets van zijn bijbellezen: hij las in 4 Ezra van den jongeling die op Zions berg de uitverkorenen kroonde, toen in Mattheus: Zoekt mij, gij zult mij vinden, daarna in Johannes: Die Gods woord doen, dat zijn zijn vrienden. Elders las hij (in Openbaring) van de heilige stad die de engel met een meetsnoer mat. - Zoo als het bij het lezen ging, zoo ging het ook bij dichten: er was geen bepaalde orde en ook geen bepaalde voorliefde.

De eenige voorliefde, waarvan men kan spreken, bepaalt zich tot enkele passages en tot enkele voorstellingen. In de eerste plaats valt als zoodanig te vermelden hetgeen in 4 Ezra 7 voorkomt van den smallen weg van maar één menschenvoetstap breedte, en aan de eene zijde water, aan de andere vuur. Dat beeld wordt gaarne gebruikt voor den moeilijken weg door het leven en komt in vele liederen voor. (O.a. in 27, 36, 422, 692, 788).

De lotgevallen der kinderen Israëls, door het Roode Meer en in de woestijn naar Kanaän trekkende, worden toegepast op de omstandigheden, waaronder men verkeerde, als verlaten hebbende het oude Egypte, verlost uit Pharao's handen en nu gekomen in deze woestijn, waar zoo veel duizenden worden verslagen (130). En als wij daar dan zijn - zegt een dichter - in de wildernis, dan ontbreekt ons spijs, dat is, o Heer, uw woord, wil het ons altijd geven; wij moeten ook door Rafidim, ontbreekt ons daar water, geef ons dan uw geest om ons te herstellen; wij moeten door de woestijn Sin, om voorbij Amelek te geraken - en zoo moeten ze langs alle plaatsen in de woestijn, onder den berg Sinaï door om de wet te krijgen, tot ze ten slotte over

den Jordaan komen en Jericho innemen, en de dichter besluit:

> Die dit Liedeken heeft ghestelt
> Was mede voor dat roode Meyr ghetelt
> Hy heuet dus moeten singhen
> Wilde God hy quaem voor Jericho int velt
> Dat hem dat mocht ghelinghen (*159).

In *Fy hem der valscher Jaloerzyen* wordt de geheele geschiedenis van Israëls uittocht, tafereel voor tafereel, telkens in één couplet toepasselijk gemaakt, terwijl de eerste regels die het tafereel bevatten aan het eind van het couplet herhaald worden[1)].

Door de aanhaling uit 4 Ezra ziet men dat de Apocriefe boeken evengoed gebruikt werden als de overige deelen van den Bijbel. In het lied tegen de dronkenschap (195) worden naast Noach, Lot, Nabal, Ammon en Ela ook genoemd koning 'Olyfernus' en 'Symon Machabeus'; in *Ghy heeren eerbaer*, *wilt hooren hier naer*, waarin den vervolgers met voorbeelden bewezen wordt dat hun ellende zal naken, wordt naast Kaïn en vele anderen ook Antiochus genoemd. Het boek Baruch wordt aangehaald in *Wilt onderhouden Gods gheboden* en vooral werd veel gebruikt Ecclesiasticus (Jezus Sirach) en ten slotte zelfs, evenals de Psalmen, in zijn geheel in liederen overgebracht[2)]. De onderscheiding van Canonieke en Apocriefe boeken is nog niet bekend.

Soms blijkt het, dat de Boeken der profeten met voorliefde door den dichter zijn gelezen, zoodat hij zijn gedicht met hun woorden vult en in hun stijl schrijft (78, 924). Hetzelfde heeft dikwijls plaats met de Psalmen. Ik bedoel hier niet de vertaling en in lied brenging der Psalmen; het uitgebreide gebruik van de Psalmen hiervoor is bekend; maar ik bedoel het aaneenrijgen van uitdrukkingen uit verschillende Psalmen tot een lied, zooals in *Die weerelt heeft my bedroghen* (148): een klacht over de wet, die den dichter verdrukt en bezwaart, in uitdrukkingen uit de Boetpsalmen, en in *O Heere wilt Syon ontfermen* een gebed om verlossing, eindigend in een lofzang op God: in zijn geheel aldus een nabootsing der Psalmen en ook in zijn uitdrukkingen nauw er bij aansluitend (zie ook 800).

1) Zie ook nog 781 en 795, waar de dichter Israëls Babylonische ballingschap vergelijkt met de zijne.

2) Zie Bibl. n°. LXIII.

Een dikwijls gebruikt beeld is dat uit Openbaring 12 van ‘de vrouw die het manneken baarde’ en die daarbij door den rooden draak vervolgd wordt, waarop God haar twee vleugelen geeft om in de woestijn te vluchten - toegepast op de vervolgingen, die de Hervormden te dulden hadden en op de uitwijkingen, die ze ten gevolge hadden (200, 413, 414, 781). Overigens wordt van de Openbaring geen overdadig gebruik gemaakt, een enkele maal wordt gesproken van hen, die het teeken van het beest dragen (781), en ontleent men er de zeer beknopte beschrijving der zaligheid aan, hoe den zaligen blinkende kleederen zullen worden aangedaan en ze palmtakken in hun handen zullen krijgen[1].

Van grooter omvang en van meer beteekenis is het gebruik dat gemaakt wordt van het Hooglied, het lied van den bruidegom en zijn bruid, reeds in vroeger tijden opgevat als God of Christus en de Kerk of de geloovigen, en dat de aanleiding is geweest tot het zich overgeven, misschien niet altijd met een rein hart, aan het dichten van geestelijke minnepoëzie. Deze liederen sluiten zich nauw aan bij de zoogenaamde liederen der ‘minnende ziel’[2]. Ze stellen, evenals deze, de verhouding van de Kerk of van den mensch tot God voor als een liefdesbetrekking tusschen twee geliefden of tusschen bruidegom en bruid, maar in de Hervormde liederen daalt de toepassing niet zóó in bijzonderheden af als in de oudere of gelijktijdige Katholieke. Ze blijven steeds binnen de termen, door het Hooglied aangegeven, de fantasie van den dichter blijft steeds daarop steunen, terwijl in de Katholieke liederen de fantasie van den dichter zich veel meer aansluit bij de aardsche verhoudingen en daarbij gebruik maakt van het Hooglied[3]. Niet beter wordt het verschil, dat hier bestaat, uitgedrukt, dan door het woord van Nicolaes Peeters, den preeker van 1520, die in dat jaar al meer dan Luther zelf het verschil, het geheel ander beginsel, waarvan de Hervormden uitgingen, had gevonden, dan dat, waarvan de Kerk altijd was uitgegaan. Hij zegt van Jezus, naar aanleiding van het kloosterleven: ‘Noch hi en wil niet, dat die mensche altoos in sijnder stilheyt

1) Zie het hoofdstuk Algemeen Overzicht.
2) Hoffman von Fallersleben in zijn *Niederl. Geistl. Lieder d. XV J.* Hann. 1854, bl. 3.
3) Geen uitersten komen voor als in *Dev. e. Prof. Boecxken* 1539, n°. 39.

ende ruste blive, maar dat hi frisch daerwt te velde come, gelijc hi sijnder bruyt Cant. II seyt: ic ben een blomken des velts ende een leliken der valleyen, - recht of hi segghen wilde: die mi wil vinden, die en mach niet altoos in sine ruste stille sitten in sijnder devocien, noch hi en mach altoos in de armen Gods sijns liefs niet rusten, mer di mi wil plucken, die moet te velde comen, om sinen naesten te dienen ende te gerieven, daer hem menigen strijt ontmoedt'[1)].

En zoo, als Nicolaes Peeters vermaant, is het werkelijk in de liederen. Wèl nemen ze de mooie beschrijvingen over van de schoonste onder de vrouwen, die haar lief zoekt in alle straten en stegen der Babylonische stad, maar het werkelijke leven woelt en dringt te sterk in hen om niet telkens met kracht de allegorische voorstelling te verbreken. Zoo spreekt bijv. een dichter van zijn lief, en, zegt hij: 'ik heb mijn lief verlaten en ben overspelige vrouw geworden' maar er volgt dadelijk 'en toch is hij voor mij gestorven' en dan weer 'maar mijn lief heeft mij vergeven' en hij geeft voorbeelden van dergelijke vergiffenissen o.a. aan Thamar, die door Juda wordt geprezen, en aan Bathseba, die Davids vrouw wordt. En dan zegt hij weer, allegorie en werkelijkheid dooreen mengend, 'mijn lief heeft mij weder laten zoeken met brieven en boeken' (558). Een ander begint zijn lied:

> Een liet van minnen, wil ick beghinnen
> Daer in Canticorum af geschreuen staet,

maar het gebruik van het Hooglied is nog al matig, ook teksten uit andere Bijbelboeken komen daarnaast voor en in de stokregels zijn allegorie en werkelijkheid gemengd:

> O l i e f verheuen ghy hebt ons ghegheuen
> Dat wy v b r o e d e r k e n s souden zijn (Zie ook *565).

Deze minnepoëzie strekt zich nooit verder uit dan tot een onbestemd uiten van begeerte tot het kussen van het 'mondeken rood' en, het is ontegenzeglijk, al kan men er aan twijfelen, of de termen van wereldsche liefde wel altijd uitingen zijn van geestelijke gevoelens, dat onder deze soort de innigste, gevoelvolste liederen worden gevonden, zooals *Hoe blaeckt mijn hertekē o lieflijc vier*, dat wel een van de allermooiste

1) Dr. J.G. d e H o o p S c h e f f e r *Gesch. d. Kerkherv. in Ned. van haar ontstaan tot 1531* Amst. 1873, bl. 130.

Hervormde liederen is, en het zuiverste voorbeeld van een angstige liefdeklacht, naar het schijnt door iemand gemaakt, die reeds drie jaren gevangen zat om het geloof en die zijn wanhoop met zijn vurig verlangen vermengt in een smartelijken kreet van liefde tot Jezus: 'voor een kleine vreugd, zoo menig verdriet'. De dichter roept uit:

Wie sal v kussen mijn mondeken root
Mijn handekens reyn om saluen poogen
Oft lustich baden inder tranen vloet
Met gulden hayr zijn voeten droogen
Jck en cans gedoogen // tis al om niet
Voor een cleyn vruecht zoo menich verdriet.

Maar de dichter blijft zich toch bewust van zijn werkelijken toestand, want dadelijk gaat hij verder:

Jck en wiste noyt wat liefde was
Dan nv ickt derue en niet mach gebruyken
Die liefde in my r e c h t a l s i c k l a s .

In hunne klachten over de vervolging, die zij te lijden hebben, stellen de dichters zich dikwijls voor als Gods bruid, die is als een verlaten vrouw, in zware ellende gezeten; en allen, die haar plachten te troosten, staan haar tegen en achten dat zij bevangen is met een hevige 'jalousie'[1], omdat zij de werken des vleesches vermijdt (540). Dit zijn dikwijls gewone, tot God gerichte liederen, waarin alleen de naam 'lief' genoemd wordt, zonder dat het begrip er werkelijk in aanwezig is (zoo in 766). Zoo is kenmerkend in *Ick moet een Liedeken singhen*, hoe de dichter vertelt, dat hij een lied moet zingen van zijn lief en dan voortgaat: toen ik las dat hij zijn bloed voor mij gestort had, verliet ik mijn zondig leven en toen genoot ik veel vreugde.

Een verdere uitbreiding van deze soort van allegorie geven de liederen in den vorm van gesprekken tusschen bruid en bruidegom, waarvan ik niet twijfel of ze waren zeer geliefd[2]. De bruid wordt genomen voor de geheele gemeente der geloovigen of voor een enkel mensch. Van het eerste is een voorbeeld te vinden in *Hoe compt dat by*, in afwisselende coupletten (en misschien ook als duet gezongen, want de coupletten hebben

1) Vurige liefde, hartstocht.
2) Te vergelijken met de R. Kath. liederen van Jezus en de ziel (*Dev. c. Prof. Boecxken* 1539, n°. 2, 41, 115).

als opschrift ‘Die Bruydegom’, ‘Die Bruyt’). Christus noodigt zijn bruid tot hem te komen en de bruid betuigt hem haar groot verlangen en haar liefde, waarvan zij vervuld is, omdat hij voor haar stierf. Van het laatste, de bruid als één enkel mensch, is een voorbeeld: *Tot v O mijn Heer*, waar de bruid klaagt tot den Heer, dat zij overal verjaagd wordt; ‘schaam u daarom niet, o bruid’, antwoordt de Heer, ‘want ik heb des Satans hoofd vertreden en daarom steekt hij u zoo in het vleesch.’ ‘O Heer ik ben steeds des lijdens gast, een vrouw in barenspijnen en als een roos onder de doornen.’ Steeds klaagt de mensch over vervolging en uit zijn verlangen om verlost te zijn en bij God te wezen en steeds troost de Heer de bruid, dat hij haar altijd zal bijstaan, dat geen haar van haar hoofd zal vallen en dat zij het beloofde land zal bereiken. Nog een mooi voorbeeld is *Och Heere ghi staet altijt in mijnē sinne* (*616), dat tastbaar in den vorm de innige gemeenschap en de voortdurende verbinding tusschen God en den mensch uitdrukt door middel van afwisselende stokregels, die beurt om beurt tusschen de veranderende regels komen. Het thema van de bruid is:

> Mijn siele verlanghet om by v te zijn
> ...
> Och wanneer sal ic comē voor v aenschijn,

en telkens antwoordt God aan zijn bruid:

> Wie verwint sal de crone ontfaen
> ...
> O mijn wtuercooren wilt v niet verslaen[1)].

Toch blijven ook deze gesprekken voor het grootste gedeelte slechts een vorm, waaraan de dichter moeite heeft zich te laten binden. Hij begint bijv. in *O Syon houdt v vaste* met Zion, de schoone, uitverkoren bruid toe te roepen standvastig te blijven, want er komen vreemde gasten, die haar willen uitroeien, en dan antwoordt Zion, dat de gasten, die komen, haar zeer wel bekend zijn, dat zij zich hoog beroemen, haar in schande te zullen brengen - maar dan wordt den dichter de vorm te eng en gaat zijn lied over in een opwekking om te strijden tegen die vreemde gasten in den trouwen dienst van Christus, opdat zij

1) Dit lied en *Een eewighe vruecht die niet en vergaet* | *Compt my altijts te voren* worden door V(alerius den) S(chool)M(eester) (*Proba Fidei* 1569, fol. 30^{v}) genoemd als ‘ghedicht vā sonderlinge (d.i. buitengewone) liedē vol hoeps’.

hun loon ontvangen. Wèl is bij de dichters de neiging aanwezig om de gedachten een vorm te geven en ze in een vast beeld te fixeeren, maar het ontbreekt hun aan kalmte en het gemoed is te vol met elkaar kruisende en verdringende gedachten en gevoelens om den vorm te kunnen vasthouden en zoo laten zij dan hun gedachten vrij uitstroomen zonder bedwang.

Dat is ook de voornaamste reden, dat bijna in geen enkel lied (wanneer het geen rechtstreeksche berijming is van een stuk uit den Bijbel) een vaste voorliefde voor een bepaald Bijbelboek te vinden is, maar dat men zich meest, zonder orde, door den geheelen Bijbel heen beweegt, naarmate de teksten zich aan de gedachten en de voorstelling opdringen.

Zoo was het ook met de preeken, die bij de Doopsgezinden door de hoofdlieden[1)] en bij de Sacramentisten door h u n leiders werden gehouden. In den eersten tijd der Hervorming blijkt uit de Sermoenen van Nicolaes Peeters, dat een Hervormde preek voor een groot deel een bestrijding was van de Kerk, en dat er maar een klein gedeelte overbleef voor werkelijk godsdienstige stichting. Hetzelfde wordt ook bericht van het jaar 1530 te Veere, door iemand die daar een ‘schole’ des nachts tusschen 9 en 10 uur had bijgewoond[2)]. Hij vertelt dat bij iemand aan huis een Hollander was, ‘prekende en exponerende 't heijlige evangelie, en was hoe dat Nicodemus quam in den nacht an onsen heere om geleert te worden, ende finalic[3)] onder meer woorden spraken zij van de vagevier ende concludeerde de predicant genouch, dat geen vagevier wesende.’ Uit dit getuigenis blijkt genoeg hoe de preek was geweest. Men kan in aanmerking laten komen, dat de getuige iemand van weinig ontwikkeling was en er niet op geoefend een verslag van een rede te geven, maar aan den anderen kant is het toch wel aan te nemen, dat hij voor de onmogelijkheid stond om in één woord te zeggen wat de predikant gesproken had, eenvoudig, omdat er niet één onderwerp door hem behandeld was, terwijl het schijnt dat de hoorders soms ook een woordje meespraken. De predikant was

1) Zie liederen 424, 600, *668, 713, 801, 874.
2) J.v. I p e r e n *Hist. Redenvoering, bij het ontdekken der Gedenknaalde van J. van Miggroden* Amst. 1774, Bijlaage A (vgl. J.G. d e H o o p S c h e f f e r *a.w.* bl. 512).
3) Er staat ‘finalie’.

begonnen met Nicodemus als uitgangspunt: dat had de getuige goed onthouden; en dat hij tot Jezus des nachts kwam om van hem geleerd te worden, dat kón hij goed onthouden ook, want zoo kwamen zij ook des nachts bijeen om in de waarheid geleerd te worden - maar hoe toen de predikant ten slotte er aan gekomen was om over het vagevuur te spreken, dat had hij niet kunnen volgen en daarom maakte hij er zich maar af door een gewone uitdrukking te bezigen: 'ten slotte sprak hij onder meer over het vagevuur.'

Ik geloof, dat wij uit dit bericht een voldoend inzicht krijgen in de manier van preeken. Dat voor een groot deel een Hervormde preek een bestrijding was van Kerkelijke begrippen en gebruiken, blijkt ook uit der Leecken Wechwijser van Anastasius Veluanus[1]. De Sermoenen van Nicolaes Peeters zijn met veel meer zorg bewerkt en zijn waarschijnlijk ook nooit gehouden, maar alleen voor lectuur gemaakt en met overleg samengesteld[2], maar neemt men in aanmerking, dat door de Hervorming de ongeleerde mannen: smeden en schoenlappers, ja dronken 'callanten'[3], opstonden, en het woord van den Bijbel gingen verklaren en hun hoorders en geloofsgenooten moed en vertrouwen inspraken, dan kan men zich wel een beeld vormen van de preekwijze, zooals dan door het bericht uit Veere bevestigd wordt. Het blijkt daaruit, dat de predikant, zoo al niet van een tekst, dan toch van een verhaal uitging, dat eerst wel voorgelezen zal zijn; en dat gaf toch om te beginnen eenige orde. Bij de Doopsgezinden was nog minder orde, want die verwierpen, in wat later tijd nog, dus zeer waarschijnlijk in dezen tijd al, het preeken op een tekst[4]. Dat zou een belemmering geweest zijn, waardoor het vrije, uit het gemoed wellende, door God ingegeven woord, niet zou hebben kunnen uitstroomen naar de hoorders en waardoor de werking van den Heiligen Geest niet tot stand zou hebben kunnen komen. Het was bij hen ook de gewoonte, dat een ieder, die er zich toe ge-

1) Zie W. M o l l in *Kerkhist. Arch.* I (1857) bl. 37.
2) Zie De H o o p S c h e f f e r *a.w.* bl. 119 en een preek van Nic. Peeters in zijn geheel in *Boekzaal* 1857, II 549.
3) Anna Bijns, aangehaald bij Dr. P. F r e d e r i c q *De Ned. onder Keizer Karel* Gent 1885, I bl. 109.
4) Zie R. B a r c l a y *The inner life of the Relig. Societies of the Commonwealth* London 1876, bl. 86.

drongen gevoelde, in de vergadering sprak. Een dergelijk woord noemde men ‘profetie’. Ik meen dit op te maken uit *Ghy vrundekens wilt hooren wat*, waarin gesproken wordt over de verschillende gaven, die men kan ontvangen hebben. De dichter noemt, naar aanleiding van Rom. 12, de volgende op:

> Heeft yemant Prophecie publijck
> Sy sy den ghelooue ghelijck
> Heeft yemant dienst / hy slae zijns gae
> Leert yemant / hy volghe sulcx nae
> Vermaent yemant / wijs gheingient
> Tvermaen wel ga gheslaghen dient.

Hier worden naast elkaar genoemd ‘prophecie’, ‘dienst’, ‘leering’ en ‘vermaning’. Met dienst wordt waarschijnlijk bedoeld het werk van armenverzorging en dergelijke; het verschil tusschen leering en vermaning stel ik me zoo voor, dat leering een preek is over een geloofsbegrip, vermaning daarentegen een preek over den Christelijken wandel, het eerste over de theorie, het tweede over de practijk. En nu wat profetie betreft: In de gemeente der Sacramentisten te Londen hield men Donderdagsavonds een bijeenkomst, die men noemde ‘profetie’. In die bijeenkomst stond het een ieder vrij te spreken en vragen te richten tot de dominees over dingen, die zij in de Zondagspreek niet begrepen hadden of over andere zaken[1)]. In verband hiermede verklaar ik ‘profetie’ in het hier genoemde lied met improvisatie, door een der gemeenteleden gehouden; daarom waarschuwt de dichter ook: ‘Sy sy den ghelooue ghelijck’. Bij improvisatie kon men wel eens persoonlijke ideeën openbaren, die niet met het algemeene geloof overeenstemden. Nu is het best mogelijk, dat de gewoonte der Londensche gemeente een meegebracht gebruik was, dat men onder reglement gebracht had, en dat dus het ‘profeteeren’ ook bij de nog niet georganiseerde Sacramentisten in gebruik was.

Zij nu, die die preeken en profetieën hielden, zullen voor een groot deel ook de dichters van liederen geweest zijn en het is dus van te voren al wel aan te nemen, dat de preeken en de preekwijze invloed hebben uitgeoefend op de liederen,

1) M a r t e n M i c r o e n *De Christelicke Ordinancien der Nederlantscher Ghemeynten Christi*... te Londen... 1554. Meegedeeld door I. l e L o n g *Kort Hist. Verhaal der Ned. Geref. Kerken onder 't kruys* Amst. 1751, bl. 50.

dat er liederen zullen zijn, die hun oorsprong nemen in een preek. Wanneer een spreker vrij, uit de volheid van zijn hart sprekende, door zijn eigen vuur in gloed ontstak, dan was niets natuurlijker dan dat hij de stemming, die na afloop hem bij bleef, in een lied uitte. In sommige liederen meen ik duidelijk te kunnen zien, dat ze in een preek hun oorsprong nemen. Ze behoeven nog niet van een predikant zelf te wezen, een andere mogelijkheid bestaat ook, namelijk dat een hoorder de indrukken, die hij van een preek verkregen had, verwerkte in een lied. Al kan ik dit nu, naar ik meen, in een paar liederen bespeuren, daarom is het toch over het algemeen, evenals bij de concordanties, niet met zekerheid uit te maken, zelfs niet, indien wij ruimer voorzien waren, dan nu, van preeken uit de dagen vóór 1566; maar op zich zelf is het niet onwaarschijnlijk en wanneer er nu een paar liederen zijn, die het vermoeden ervan opwekken, geeft dat voldoende aanleiding om het in het algemeen aan te nemen.

Hiertoe breng ik *Coemt alle die zijt belaen*. De gedachtengang van den dichter is aldus: ‘Komt alle, die beladen zijt en neemt Christus' juk op u: de Heer is zoo goed, wil hem daarom beminnen; al komt er ook tegenspoed, laat u niet overreden door degene, die niet gaan door de rechte deur. Christus sprak: ik ben de deur, wie niet door mij komt is een dief en moordenaar, laat u niet verleiden door die buiten de deur weiden, wacht u voor de valsche profeten’ en nu is de dichter op streek. Hij ging uit om een vermaning en een opwekking te houden tot Jezus' zachten dienst, maar hij is terecht gekomen bij de valsche profeten, dat zijn de geestelijken, en daar wordt nu zijn lied door bepaald. ‘Hun werken zijn maar een schijn van deugd, zij kwellen hun lichaam om zalig te worden, zij vasten’ en nu gaat het lied verder door over het vasten en over wat waarlijk vasten is. Het is hier evenals in de preek te Veere: daar kwam de preeker van Nicodemus op het vagevuur, hier komt hij van Jezus' lichten dienst op het vasten, dat de Kerk voorschrijft. Aan het eind zegt de dichter:

> Christelijcke Broeders al ghemeyn
> Aenmerct dese leeringhe cleyn.

Het lied bestaat uit 10 coupletten van 15 regels en is dus nog al lang. De dichter kan, dunkt mij, er niets anders mee bedoelen dan: Broeders, hier heb ik u nu in het kort hetzelfde

gegeven, wat gij anders uitgebreider ontvangt in een ‘leeringhe’, een leerrede, een preek. Hetzelfde komt meer voor, zooals in *Aenhoort toch altesamē*, een lied van 35 × 4 regels.

> Neemt in danck dit cleyne gedicht,

en zie beneden.

Een ander lied (2), dat nog langer is (38 × 9 regels) en dat handelt ‘Vande alderheylichste Jncarnatie ofte menschwerdinge Christi’ en het Doopsgezinde gevoelen daaromtrent tegen de meening, die anderen hierover hadden, verdedigt, dunkt mij ook een berijmde preek te zijn, zooals men ze zal hebben gehouden in den tijd, toen, en op plaatsen, waar de Doopsgezinden met vele andere secten omgingen, zooals ± 1560 te Emden (dit lied is het eerst gedrukt in NL62 en dus te Emden), evenals de oudste Sacramentisten preeken hielden tegen de Roomsch-Katholieke leerstukken, wanneer de predikant op zoo'n onderwerp kwam.

Deze liederen onderscheiden zich door geringe poëtische verheffing; ook in den vorm zijn ze zwak en vooral is dat het geval, wanneer er, zooals bij het laatste, een leerstuk in behandeld wordt. Het is betrekkelijk zeldzaam, dat dit voorkomt; en uit de koelheid, waarmee ze gedicht zijn en ook uit de zwakheid van vorm, die ze hebben, doen ze mij juist denken aan preeken als aanleiding voor den dichter om ze te maken; en die dichter schijnt mij dan wel vooral toehoorder geweest te zijn, die het gehoorde gaarne wilde onthouden en daarom in een lied bracht: het was toch ook altijd stichtelijk. Zoo is er ook een lied ‘vol hoochprijselicke namen | Vanden Sone Gods ghesecht’, een lied van 22 × 7 regels en de dichter zegt aan het slot:

> En nemet ten besten mijn cort ghesanck
> Soument al van Christo verhalen
> Mijn liet viel veel te lanck (242).

Merkwaardig is *Een nieu liet heffen wy an*, dat begint met een betoog: ‘Adam, in het paradijs, eet den appel en is gevallen, Christus is gekomen om ons te bevrijden, door hem alleen komen wij tot den Vader, niet door werken: God geeft het tot Christus te komen; gij moet u geloof bewijzen door uw leven’. Dit geheele betoog is koel en dor, maar dan gaat de dichter verder: ‘Laat ons God loven en geen andere goden’. Dit gedeelte is veel losser van toon, de dichter is hier meer op zijn gemak. In het eerste deel van zijn lied heeft hij ge-

tracht een kline preek te leveren, maar het was hem te zwaar. Daarom ziet hij in, dat dit hoogmoedigheid van hem was en vraagt hij in het laatste couplet dat God hem zijn genade wil geven, opdat hij niet tot hoovaardij gerake. Ik geloof, dat dit lied een afspiegeling is van de godsdienstige bijeenkomsten der Hervormden (het is een Sacramentistisch lied, maar in de hoofdzaak verschilt het niet van de Doopsgezinde): preeken en God loven. Het lijdt geen twijfel bij mij, of de godsdienstoefening moet wel voor de helft bestaan hebben uit zingen: anders is het niet te begrijpen, wat men met zulke groote liederenbundels deed: de bundels van 1556 en 1558 toch bevatten 216 liederen, de latere nog meer. In 1560 gaf Nicolaes Biestkens te Emden een liedboek uit, dat misschien een 250 liederen bevatte en in 1562 een nieuw liedboek ‘van alle nieuwe ghedichte Liedekens / die noyt in druck en zijn gheweest /’ en wel ‘Ghemerkt veel nieu Liedekens onlancx by veel vrome Christe nen en̄ Liefhebberen der waerheyt gedicht ende gemaect zijn / die welcke by menigen seer begeert worden / en̄ aangenaem zijn’. Daarom heeft hij alle nieuw gedichte liedjes en sommige oude bij elkander gevoegd en zoo een getal gekregen van 257 en dat 2 jaar, nadat hij een ongeveer gelijk getal in het licht gegeven had. Wanneer er zooveel liederen gedicht werden, is het niet anders mogelijk, of er werd ook veel gebruik van gemaakt, want de dichters waren midden in hun tijd en hun liederen maakten ze en lieten ze drukken met de bedoeling, dat men ze ook zou gebruiken; de menschen kochten ze om ze te zingen en niet om het boekje in de kast te zetten.

Tot dezelfde soort reken ik ook nog de liederen 276, 284, 481. Het is, naar het mij voorkomt, de invloed van de preeken geweest, die aan de liederen dien redeneertrant gegeven heeft, die ze zoo prozaïsch en zoo weinig tot kunstuiting maakt. Daarvandaan komt ook de gewoonte om in de liederen de plaats aan te halen, waar de teksten voorkomen en den naam van hen, op wier uitspraken de dichter zich beroept. Dat is zeer algemeen, en het is moeilijker een lied te vinden, waarin dat niet voorkomt dan een, waar dat wèl het geval is. Telkens wordt de zin afgebroken door dergelijke uitdrukkingen: ‘Als Galaten vier staet geschreuen (401); Tstaet Lucas dertien geschreven; So ons Joannes verclaert (466); so Genesis secht (311); enz. enz.’ Soms is de inhoud van het lied er onder begraven; zie hier een proefje:

Dat Rijcke der Hemelen lijt ghewelt
Wie daer ghewelt om stelt
Die krijghet onuermelt
Mattheus int elfde daer moechdijt vinden
Wie tCruys des Heeren tonderuelt
Oft daer niet van en helt

Die wort voor God als niet ghetelt
Als Mattheus ons int tiende gaet ontbindë
Wie om dwoort Gods niet en haet
Zijn goet ende leuen niet en versmaet
Die en mach niet wesen Gods kint
Lucas int veertienste dat ghijt klaer vint (233 naar VGL63);

zoo is 't het geheele lied door (op 9 × 12 regels komt het 19 maal voor; zie ook 521).

Uit dit proefje blijkt al, hoe vrij men zich door den geheelen Bijbel kon bewegen, de eene tekst riep den ander te voorschijn, en het zijn ongetwijfeld de preeken geweest, die deze vrije beweging hebben bevorderd, als een eerste poging om de Bijbelkennis te verwerken tot een gebouw van regelmaat en schoonheid; maar zoover heeft men het in dezen tijd nog niet gebracht.

Zoodra men zich vrijer bewoog in den Bijbel, kreeg de fantasie meer gelegenheid zich te richten op andere dingen, die niet uit den Bijbel, maar meer uit het menschelijk gemoed van den dichter zelf voortkwamen. Die eigen fantasie uitte zich licht in allegorie. Ze ging wel dikwijls terug op den Bijbel, maar in haar toepassing van gegevens uit den Bijbel ging ze dikwijls verder, dan de Bijbel zelf toeliet.

Allegorie, berustend op den Bijbel, is bijv. in *Sterct my O Godt mijn toeuerlaet*, waar de wilde varkens 's Heeren tuin, die zoo liefelijk stond te bloeien, hebben omgewroet, zoodat hem ‘zijn spruytkens ontglijden’; en in *Verstroyde Pelgrims wt vele Steden*, het lied van het ‘cleyn Schipken Petri’, waarin de pelgrims, uit vele steden verstrooid, zijn ingestapt als leden van Christus en het gevaar en den storm moeten verdragen, als tijdelijk gewin het scheepje bestormen zal. Dan moet men niet met den wind draaien, maar steeds recht door varen zonder omzien, al rijzen ook de golven. Of als in *O God die naect // aenschout der herten gronden*, waar de bekeering wordt vergeleken bij den vijgeboom, die geplant wordt en nat gemaakt en die God door landlieden laat omgraven en mesten, opdat hij nog goede vruchten zou voortbrengen.

Geeft de Bijbel zelf aanleiding, zich van de natuur te bedienen om geestelijke zaken af te beelden, dat wordt ook zelfstandig

buiten den Bijbel om wel eens gedaan. Er zijn een paar liederen (805, 588) die tot de weinige behooren, waarin over de Hervorming in haar geheel wordt gehandeld. Dat zijn *Wt den Oosten schijnt ons den Dageraet* / en *Nu coemt die sonne opdringhen*. In beide wordt de Hervorming voorgesteld als de aanbrekende dag, in beide wordt gezegd dat de zon opkomt en (in 805) het maanschijnlicht verdrijft met de wilde dieren, die daarbij leven; dat de nachtegaal zijn zang aanheft, maar door uilen wordt belet, wat in 588 verder wordt uitgewerkt, dat de uilen, de eksters, de kokmeeuwen en nachtraven hem willen dwingen te zingen zooals zij, maar dat hij dat niet verdragen zal. In 805 wordt aangespoord tot de volle bedrijvigheid van den dag: drijft de beesten in het vlakke veld, dat vroolijk is met bloemen en bladeren, opdat de koeien melk geven; zie hoe de bij van honig zwelt.

De gemeente des Heeren wordt vergeleken bij een stad op een hoogen berg. In *Broeders en Susters Christi wtvercorē* wordt dit denkbeeld uitvoerig uitgewerkt naar hetgeen hiervan beknopt verhaald wordt in Openbaring 21 en 22. De dichter, als hij de stad beschreven heeft, gaat haar bevolken met de geloovigen en verdiept er zich in, wat ze daar te doen hebben, en geeft ieder zijn taak op. Er zijn ook leeraren in en ook heeft de stad engelen noodig, en zoo meer, waaruit blijkt dat het werkelijk zijn verbeelding was, die hem die schoone stad deed zien, een verbeelding, die berustte op de herinnering aan het gelezene in Openbaring.

Een stout stuk van allegorie is *Blaest de trompetten in Syon reyn*, waar Zion de stad is die door het vijandige Babel belegerd wordt. Allen worden opgeroepen naar Zion te trekken om Babel te bestrijden, en, na Babel van Zions muren teruggedreven te hebben, Babels stad zelf aan te vallen en hare muren met den grond gelijk te maken. Deze voorstelling zou ons doen denken aan de Wederdoopers, maar toch te onrechte, want de dichter is een Sacramentist, die omstreeks 1550 zijn liederen maakte.

Van de allegorie geldt hetzelfde als wat van het gebruik van het Hooglied gezegd is: de dichters zijn zich van de werkelijkheid te sterk bewust, dan dat ze de allegorie kunnen volhouden. De liederen, die ik hier heb aangehaald zijn bijna de eenige die zich bij de aangenomen allegorie bepalen: als er allegorie is,

dan is zij aanwezig tegelijk met de werkelijkheid en er mee vermengd.

Uit al het bovenstaande is, om het nog eens in het kort te resumeeren, gebleken, dat de Bijbel de grondslag was voor de Hervormde liederen, voorzoover ze geestelijk zijn, dat er verhalende liederen uit getrokken werden, dat er stukken uit vertaald en in rijm gebracht werden, dat de Bijbelkennis en de liederendichting grootelijks bevorderd werden door de concordanties en de preeken. Verder is gebleken dat men, dientengevolge uit zijn met Bijbelplaatsen opgevuld geheugen, de liederen uitstortte, die overvloeiden van teksten, 'tzij met zorg gekozen, 'tzij zonder orde aan elkaar geregen.

Het zou een al te onjuist beeld geven van de geestelijke zijde der liederen, indien ik hier ophield en den lezer in den waan liet, dat dit nu het hoogste was, wat de liederendichter bereikte; dat de liederendichting, berustende op den Bijbel, zich niet zelfstandiger had ontwikkeld. Integendeel, al kan geen dichter zijn Bijbelkennis verloochenen en al is ze hem steeds een bronwel van goede gedachten, er ging in het gemoed zóóveel persoonlijks om, door het lezen van den Bijbel werden zulke geweldige gedachten opgewekt en werden de gevoelens zóózeer in beweging gebracht, dat het voor de dichters onmogelijk zou geweest zijn, in hun eigen gemoed niet een rijke bron voor poëtische vorming te vinden. Een volledig beeld van den inhoud kan men in het eerste hoofdstuk vinden.

Alleen worde hier nog op de hoofdzaak gewezen, namelijk hierop: het lezen van den Bijbel bracht de menschen tot inkeer van zichzelven; in plaats van de beantwoording van onopgeloste vragen te vinden bij priester en biecht, bij mis en hoogaltaar, keerden de vragen tot den mensch zelf terug en zag hij in, dat hij zelf het antwoord er op bij God moest zoeken. En de vraag, die den mensch niet losliet, was deze: ‘Hoe zal ik eenigszins gelijken op datgene, wat God in zijn Woord verlangt, dat ik zal zijn?’ Hij werd zich bewust, dat er in hem iets woonde, dat in strijd was met den eisch van God en daarom was er strijd in zijn binnenste.

Dat is dikwijls het onderwerp der liederen - meer nog dan strijd tegen een abstract kwaad - de strijd, die in het binnenste zelf van den dichter gevoerd werd, de strijd, zooals men het

noemde, tusschen het vleesch en den geest. Die strijd was zóó hevig, dat de dichter soms beide als afzonderlijke personen voorstelde, die elkander trachtten over te halen, de eene tot het kwade, de andere tot het goede.

En het eenige middel, om aan dien strijd te ontkomen, was, te vluchten tot God en Hem aan te roepen om hulp en kracht om de overwinning op het vleesch te behalen.

En God kwam den roependen tegen en stortte zijn genade in hun hart, zoodat zij moed kregen om hun vleesch te bestrijden en kracht om het te overwinnen, zoodat zij zich eindelijk konden verheugen in God, dat zij vast op Hem konden vertrouwen als zijn kinderen en erfgenamen.

Het verstand is onbekend met de goddelijke dingen - zegt een dichteres - maar ‘zet u in den Heer gerust’, hij weet het zoo wel te maken. Des menschen zin is zeer dom, en ijdel zijn doen, maar laat de Heer uw verzorger zijn, hij zal het zoo wel regeeren (324).

En de troost en de hoop bij alle moeite en verdriet, bij strijd en lijden, dat was de verwachting des toekomenden levens, van het leven bij God in zijn ‘troon’.

Om dit hoofdstuk te sluiten, vermeld ik hier het lied *Ouders en Jonghelinghen*, dat over de zaligheid handelt in een stokregel.

Al wat wij zien, hoe ‘lustig’ het is, het moet als een bloem verdrogen; de glorie der wereld is drek en slijk - en daartegenover: ‘O tis soo schoon in Hemelrijck.’

Abraham leefde daarom in tenten, Mozes verwierp er de kroon der wellusten om, profeten en martelaren zijn er om gedood en de apostelen zijn op die hoop voortgegaan - dus denkt in lijden om uw loon, ‘O tis soo schoon // in tsHemels throon.’

Geen hart kon ooit bedenken al de glorie, die God zijn volk zal schenken, de Cherubim zullen er blinken, het is een gedurig vrederijk vol vreugde zonder ellende, een zoetgeurig Paradijs Gods, een stad der volheid, een schoone stad, vierkant gebouwd met jaspis en triomphantelijk met straten van goud - ‘O tis soo ient // in tsHemels tent.’

Door de verandering van den stokregel, komt de dichter steeds nader tot den Hemel: eerst tegenover de donkerheid der wereld het ‘hemelrijk’, het is nog op grooten afstand en pas onduidelijk zichtbaar. Hij denkt aan allen, die erom geleden hebben, zooals hij zelf nog dagelijks er om lijdt - maar dat

alles geschiedt onder ‘'s Hemels troon’. Als een dagelijksch waarmerk van de komende bevrijding en het toekomstige loon, welft zich ‘des Hemels troon’ boven de lijdende menschen. En ten slotte, als hij zich het lijden voorbij denkt, dan treedt hij in zijn gedachten den Hemel zelf binnen, dan komt hij in ‘'s Hemels tent’.

Zoo, van het diepste lijden tot de hoogste vreugd, van groote zonde tot reinheid in God, weerspiegelen de liederen geheel het geestelijk leven der dichters, is het hun geheele hart en hun geheele gemoed dat zij er in neergelegd hebben.

Hoofdstuk III.
De kerk in de liederen.

Voorzoover de Hervormde liederen wereldlijk zijn, nemen ze hun oorsprong in de tijdsomstandigheden. Kerk en vervolging namelijk gaven den dichters aanleiding tot zingen.

Beginnen wij met de verhouding der liederen tot de Kerk na te gaan, dan dient hier allereerst de vraag beantwoord, in hoeverre de Hervormde liederen samenhangen met oudere bestaande liederen en in hoeverre de dichters daaraan voortgewerkt hebben of er stof aan ontleend hebben. Het zou niets vreemds zijn, indien er groote invloed van de bestaande liederen was uitgegaan op de nieuwe, want alle dichters, die deze Hervormde liederen gemaakt hebben, waren opgevoed in het oude geloof. Veeleer zou het verwondering moeten wekken, als er geen invloed door de oudere liederen was geoefend.

Toch is het aandeel van het oude geloof en de oude Kerk aan de Schriftuurlijke Liedekens rechtstreeks zeer gering. Het is bekend, hoe in Duitschland Luther en zijn vrienden en aanhangers vele liederen der oude Kerk behielden en sommige, die in enkele opzichten in strijd waren met de Hervormde opvatting, wijzigden. Heeft iets dergelijks plaats gehad in Nederland?

Onder de ‘Schriftuurlijke Liedekens’ is geen enkel, dat uit de oude Kerk afkomstig is, zelfs niet in gewijzigden vorm; alleen zijn er vijf liederen, die naar aanleiding van Katholieke liederen (of dergelijke) zijn gemaakt om ze er voor in de plaats te stellen. Dat zijn de volgende:

Weest ghegroet Maria reyne, een uitwerking van het Ave Maria in Hervormden geest. Het is in het begin een lofzang op

Maria; maar bij de vertaling van ‘et benedictus ventris tui’ gaat de lofzang op Jezus over en het laatste couplet geeft duidelijk het Hervormd karakter aan:

Amen singt al ghemeene
Wantet also wesen moet
Aenroept sijn name alleene
Jn al v tegenspoet

En wilt den vader louen
Die doer Mariam hier
Christum hebt gesent van bouen
Een behouder van alle dangier.

Hoe deerlic roept dē geest op God v'corē. Dit is naar aanleiding van het reeds uit de 15e eeuw af komstige *Hoe luyde sanc die leeraer op der tinnen*[1]. Het oorspronkelijk lied is een gesprek tusschen den leeraar en een jongeling, die aangemaand wordt om de wereld te verlaten; maar de jongeling heeft er weinig zin in:

Ic wil gaen leyden dleuen mijn
Met danssen ende springhen
Si moeten steruen die veyge sijn
Laet ons gaen drincken den coelen wijn.

De leeraar wijst hem dan op den dood en eerst zegt de jongeling wel, mag hij in zijn laatsten tijd ‘eens versuchten met bekentheyt’, dat dan ‘Gods soete aenscijn reyne’ hem niet ontzegd zal worden, maar eindelijk laat hij zich bekeeren en nu wil hij de wereld laten. Evenzoo is het Hervormde lied een tweespraak, nl. tusschen vleesch en geest. Het vleesch wil vroolijk zijn, want, zegt het, ‘Jck ben moey / edel / sterck ende vroet’, maar de geest waarschuwt het met het voorbeeld van Lucifer, ‘die om een hooueerdich ghepeyns rebel | Eewelijck verdoemt moet wesen’. Maar het vleesch antwoordt, dat het zichzelf moet prijzen,

Wāt wie hem seluen geen eere en ian
Wie sal hem eere bewijsen?

Het wil de genoegens van het leven niet opgeven en prijst

drincken ende eten
Eñ vrolijck sitten op die bierbanck
En rusten in mijns liefs armkens blanck.

Evenals in het Roomsch-Kath. voorbeeld, verschuift ook hier het vleesch de gedachte aan den dood tot zijn laatste dagen, maar ook evenzoo bekeert het vleesch zich om naar den geest te hooren. Echter is er een verschil.In het Kath. lied, eindigt

1) *Dev. e. Prof. Boecxken* 1539, no. 120, vgl. *Niederl. geistl. Lieder des XV J.* herausgeg. v. Hoffman von Fallersleben Hann. 1854, no. 122 en 123.

de jongeling, dat hij de wereld wil laten en God (en onze lieve vrouw) dienen, hier zegt het vleesch:

> Jck wilde wel deuchdelijck heeten maer
> Jck en canner my niet toe begheuen.

Die wil nae dat nieuwe Jerusalem (*159) en *Wie de ellendicheyt voldoē wil wel*. Deze zijn gemaakt op liederen der pelgrims naar Sint-Jacob. Het eene op de wijs van: *Die nae sint Jacob wandelen wilt* en het andere op die van: *Wie sint Jacobs broeder zijn wil*. Met beide beginregels wordt dezelfde wijs bedoeld. Geen van deze twee liederen is bekend, maar uit de Hervormde liederen is te zien, hoe ze geweest zijn en hoe ze gewijzigd zijn voor Hervormde doeleinden.

Het eerste, *Die wil nae dat nieuwe Jerusalem*, volgt het pelgrimslied, dat een beschrijving geeft van de reis naar Sint-Jacob en de plaatsen opsomt, waarlangs de pelgrims trekken, op den voet. Alles wordt overgebracht op de reis der Joden van Egypte door de woestijn naar Jeruzalem, toegepast op de geestelijke reis van den Christen. Enkele regels doen duidelijk de manier van bewerking zien:

> Die wil nae dat nieuwe Jerusalem
> Die sta vroech op / en make hem
> Al op de rechte strate..
>
> Daer leyt eenē wech in der woestijnen lant
> Daer zijn wy Pelgrims / so qualijc in becant
> Van berghen en van dalen ..
>
> Eerst comen wy door dat roode Mer..
>
> Als wy door twater zijn in der wildernis
> Dan ghebreckt ons spijse / Och Heere dat is
> V Woort /..[1)]

Het andere, *Wie de ellendicheyt voldoē wil wel*, is eveneens een reisbeschrijving, maar geestelijk gehouden: de reis, die men maken moet om van een zondaar een kind van God te worden, de strijd, die er voor gestreden moet worden, totdat men de overwinning behaalt in den dood.

In sdoots gewelt lach ick seere ghebonden. Dit is gemaakt op een ander Sint-Jacobslied (*Nae de wijse / Van sint Jacobs Liedeken*.) wat alleen te zien is aan den stok:

1) Zie het lied besproken in hoofdst. 2 bl. 47.

Op dat ick mach versoecken (met variaties)
Jck aerme Pelgerim
Dat nieuwe Jerusalem.

Dit is alles, wat door de R. Kath. liederen rechtstreeks voor invloed is uitgeoefend op de Hervormde liederen. Inderdaad zeer weinig.

Een andere vraag is het, of de Hervormden alle R. Kath. geestelijke liederen hebben ter zijde gesteld, toen zij de Kerk verlieten. Van de Doopsgezinden is deze vraag, geloof ik, wel met ja te beantwoorden, ik heb geen sporen kunnen vinden van gebruik van R. Kath. liederen. Bij de Sacramentisten evenwel is het geheel anders. Die hebben zeer zeker veel R. Kath. liederen behouden, zoodat zelfs de eerste liedboeken slechts R. Kath. liedboeken waren met bijgevoegde Hervormde liederen, welke boekjes dan ook in later tijd door Hervormde kerkeraden verboden moesten worden: een bewijs, dat ze in gebruik waren. Den 30 Oct. 1578 werd te Leiden door den kerkeraad de volgende ordonnantie uitgegeven: 'De schoolmeesteren off meestressen en zullen de kinderen niet mogen leeren de oude bedingen daer d'Ingelsche groete ooc eenige wangelovige spreucken inne vervatet staen, noch ooc d'oude benedysten [*d.i. gebeden voor den maaltijd*] noch de zeven psalmen daer de letanie innestaet noch de *Leyssenboucxkens* ende diergelycke den kinderen vande ware Christelycke relige afleydende'[1].

In het bijzonder is in gebruik gebleven *Christus is opgestanden*. Dit lied werd nog langen tijd met Paschen gezongen, wat in sommige kerken in het Noorden van het land nog in de 18e eeuw geschiedde. In 1506 bestond het reeds, want toen werd er op de vier eerste regels een parodie gemaakt en in 1542 werden de eerste twee regels op een klok te Leiden gezet[2]. Bewijs dat het in dezen tijd door de Hervormden werd gebruikt is het voorkomen ervan in Liedboek Muller en Liedboek Claesz.[3]. Het komt in liedboeken, waarin alleen Herv. liederen staan,

1) De geheele ordonnantie is door den Archivaris der stad Leiden, J h r . W.I.C. R a m m e l m a n E l s e v i e r , geplaatst in de *Leidsche Courant* van 27 April 1860. Zie: J.G.R. A c q u o y in *Arch. v. Ned. Kerkgesch.* I (1885) bl. 23.
2) Zie: J.G.R. A c q u o y in *a.w.* bl. 31, 36, 11, 12, 16.
3) Zie Bibl. XVIII.

het eerst voor in den bundel van v. Haeght (1579) met gewijzigden beginregel als *Christus is Verresen*. Dat is een latere bewerking en kan hier buiten rekening blijven.

Noch *Christus is opgestanden* noch eenig ander lied, dat reeds van vóór de Hervorming afkomstig was, is in de Schriftuurlijke Liedboeken opgenomen en daarmede als Herv. lied erkend.

De Latijnsche kerkgezangen heeft men geheel prijsgegeven. Geen enkel is er vertaald; zes komen er als wijsaangifte voor, nl.:

Conditor alme Siderum bij lied 673.
Crux fidelis inter omnes bij lied 304 en 817.
Dies est letitie. Oft / Tis heden den dach van vrolicheyt / al in des Conincx houe bij lied 798.
Fit porta Christi peruia / fulget dies / &c. bij lied 378.
Tantum ergo Sacramentum bij lied 573 en 744.
Urbs beata Jeusalem (sic) bij lied 573, alleen in *Veeld. Lied.* (1559?) (Bibl. XLVI).

Alle zes zijn wijsaangiften bij nieuwe liederen, bij geen enkel oud lied komt een hymne als wijsaangifte voor. Van deze zes oefent geen enkel eenigen invloed uit op het Nederlandsche lied, het is alleen de wijs, die men gebruikt heeft. Op *Crux fidelis inter omnes* is een lied gemaakt over het lijden van Christus. Verder heeft men misschien de vertaling van *Christe qui lux es et dies* gebruikt, maar dan rechtstreeks uit het Hoogduitsch overgenomen; het wijst dus niet op invloed van het Latijnsche Kerkgezang[1].

Bovendien blijkt zeer bekend geweest te zijn het lied van Johannes Brugman, *Met vruchden willen wi singen* | *Ende louen die Triniteyt*[2], met den stokregel: 'Och eewelijck is soe lanck'. Die stokregel is tot een gevleugeld woord geworden, hij staat in een exemplaar van de Souterliedekens[3] en komt in Hervormde liederen meer dan eens voor (307, 380, 876). Adriaen Cornelisz. sprak het bij zijn marteldood als vermaning uit:

> Vreest dat eewich eewich dueren
> Want eewich dat is so lanck (419).

Ten slotte kunnen n i e t gerekend worden als bekend en in

1) Bedoelde vertaling komt voor in Liedb. Muller en Liedb. Claesz. (zie Bibl. XVIII).
2) *Dev. en Prof. Boecxken* 1539, n°. 5 en *Nied. Geistl. L. 15 J.* n°. 107.
3) Leiden Univ. Bibl*.

gebruik de R. Kath. geestelijke liederen, die als wijsaangifte voorkomen. Het zijn er trouwens maar een paar, nl. behalve de genoemde:

Barbara schoone // ghy zijt die ghone bij lied 98.

? *Tkindeken moeste zijn willeken doen* bij lied 197.

Geen van beide is bekend.

Men kan ze evenmin bekend of in gebruik rekenen als wereldsche liederen, die als wijsaangifte voorkomen. Het was alleen om de wijs te doen en die kon bij haar oorspronkelijken naam bekend blijven, nadat het lied, waar ze bij behoorde, reeds lang vergeten was.

Zijn er alzoo voor het blijven gebruiken van R. Kath. liederen zeer weinig bewijzen, er zijn evenzeer slechts enkele sporen van het oude geloof. Een paar maal komen uitdrukkingen voor, die nog aan het oude herinneren, dat in het geheugen van den dichter gebleven was. Het zijn slechts zeer geringe sporen, als men in aanmerking neemt, dat de dichters van deze periode alle R. Kath. geboren en opgevoed zijn.

Enkele uitdrukkingen uit de liturgie komen voor, als ‘God omnipotent’ (22). In een geloofsbelijdenis (161) wordt van den Heiligen Geest gezegd: ‘descenderende van Vader en Zoon’, en in een andere geloofsbelijdenis, alleen aangaande Christus (386), komen deze regels voor:

.. Js hy neder gedaelt ter hellen
Die daer laghen in swaer ellenden
Sy riepen ghemeenlijck O God o
Benedicamus domino
Want si den Heere bekenden.

In een lied (421) wordt gesproken van ‘Eenich God Trinitate’, in een ander (492), dat gemaakt is door iemand die pas bekeerd is, wordt uit Joh. 5. a. 2. aangehaald den ‘piscijn’ en wordt gesproken van ‘lauderen’; en een dichter, die ‘lang gewond heeft gelegen als Pharao's slaaf’ (227) zegt, dat God hem gewekt heeft ‘Ter vespertijs saysoen’. In *Och Broeders ende Susters / hoort* wordt het eind van den Engelenzang naar den tekst van de mis gegeven:

Vrede sy den menschen al
Die daer zijn int aertsche dal
Van goede wille /

De Liesueltsche Bijbel van 1542 heeft: ‘op der aerdē vrede / eñ d¯ mēschē eenē goede wille’ (Lucas 2b).

Gods edel kinder die hier soeckt te behagē is een berijming van de tien geboden naar de R. Kath. indeeling. Twee liederen beginnen met: ‘Vader ons’ (*811 en 812).

Een paar maal komt er iets van 't oude geloof en de oude liefde boven bij de behandeling van Maria; in *Gabriel was van Godt ghesonden* (*204) wordt gesproken van haar ‘maechdelijck slot’, en in de geloofsbelijdenis, hierboven genoemd (386), wordt een heel couplet gewijd aan de ‘suyver’ heid van Maria:

> Jesus ons alder schepper goet
> Die hadde wtuercoren
> Maria die suyuer maghet soet
> Daer hy af wilde zijn geboren
>
> Want si is reyn ende puere
> Ghelijck die bloeme was si fijn
> Daer Cristus af wilde geboren sijn
> Dwelck ons bewijst die scriftuere.

Enkele volksuitdrukkingen worden onveranderd in de Hervormde liederen aangetroffen, zooals ‘Kerstenen’ voor Christenen (64), ‘Kerstensiel’ (671), en de beginregels van *Hoort toe ghy kersten sinnen* en *Beminde kersten broeders goet;* alzoo in VL56, in latere drukken veranderd in *Christen*.

Verder: *O God al inden throone* (641) (vgl. ‘O tis soo schoon // in tsHemels throon’). In *Aenhoort ghy Christenen oueral* wordt tegen de predikanten gezegd: ‘Die nu wordt gehoort als nieuwe santen’. In *God die voor ons sorge draecht* worden de discipelen Apostelen genoemd; een paar maal wordt vermaand ‘penitentie’ te doen (109 en 480). In *Ick wil opheffen een nieuwe Liet* komt voor: ‘Doen Esau zijn benedictie was quijt’ en in hetzelfde lied wordt gesproken van het ‘huysghesin Steuen’.

Een paar uitdrukkingen uit de vroegere geestelijke poëzie komen voor, als: Jezus' roode bloed (276) en zijn vijf wonden (26). Ook breng ik tot overblijfselen van de oude manier van voorstellen iets als:

> Petrus zijn Schaepkens weyde
> Al binnen Cornelius huys (337);

zooals in de beeldende kunst iedere heilige geregeld wordt voorgesteld met zijn attribuut, zoo is het ook hier. Jezus heeft tot Petrus gezegd: ‘Weid mijne schapen’ en nu wordt hij aldus voorgesteld in Cornelius' huis.

Nog komt een beschrijving der vier Evangelisten voor naar

hun symbolen, de Engel, de Os, de Leeuw en de Arend, hoewel de definities van elk niet scherp van elkaar afgescheiden zijn (585).

Eén lied is geheel Kath. getint (626), wat uitkomt in deze uitdrukkingen, aan Jezus gericht: ‘O leuende fonteyne’, ‘der gracien vloet’, ‘cracht der Seraphinnen’, ‘Doet op der liefden badt | Bespreyt mijn herte van binnen’.

Dat is alles en, op een zoo groot getal liederen, moet het ons eer verwonderen, dat de dichters in hun poëzie zoozeer hun oud geloof en hun oude gebruiken verlaten hebben, dat er zoo weinig van is overgebleven. Er is wel een reden voor op te geven. In de eerste plaats wel, dat het leven der Hervormden in die dagen zóó sterk bewogen was (ze waren als ‘op de baren van de wilde zee’ (45)), dat de oude herinneringen zeer moesten verflauwen bij al de nieuwe indrukken, die een geheel andere stemming bij hen te weeg brachten. En een tweede reden is deze, dat de dichters van Hervormde liederen meestal weinig godsdienstig waren vóór ze de Kerk verlieten en dus voor dien tijd weinig bekendheid hadden met geestelijke dingen.

Het is dan ook gemakkelijker het verschil aan te wijzen met de R. Kath. liederen uit dezen zelfden tijd, dan de overeenkomst.

Het principiëele verschil is, dat de Hervormde liederen berusten op den Bijbel en de Roomsch-Katholieke op de fantasie en de overlevering. In het vorige hoofdstuk is aangetoond hoe overwegend de Hervormde liederen, voor zoover ze geestelijk zijn, hun oorsprong nemen uit den Bijbel. Indien men de Kath. liederen uit dezen tijd en uit voorafgaanden tijd onderzoekt, zal men vinden, dat ook deze wel voor een deel berusten op den Bijbel, maar niet onmiddellijk. De stof, die de Bijbel levert, is slechts een ondergeschikt deel, die door de fantasie gebruikt wordt, maar den oorsprong nemen de Kath. liederen in de van den dichter zelf uitgaande gemoedsstemming, die k a n aansluiten aan den Bijbel en het ook heel vaak doet, maar die ook dikwijls vrij haar eigen weg gaat zonder zich aan Bijbel of overlevering te storen.

Dat is het verschil, wat betreft den oorsprong. Wat betreft den inhoud, is het verschil dit: de R. Kath. liederen uit dezen tijd (men leze *Dev. e. Prof. Boecxken* 1539 door) zijn voor het grootste deel liederen, die vermanen de wereld te verlaten en dat in R. Kath. opvatting, nl. zich te begeven in een klooster.

De herkomst van deze liederen is ook waarschijnlijk voor een groot deel te vinden in de kloosters. De verzamelaar van ‘Een deuoot eñ profitelijck boecxken’ van 1539 zegt in de voorrede, dat hij de liederen heeft laten zoeken o.a. ook ‘in diueersche cloosteren’ en bij sommige liederen komt het ook duidelijk uit, dat ze uit kloosters afkomstig zijn, bijv. in het laatste couplet van n°. 45 (ald.): ‘O maechdekens van onsen conuente’, en id. van n°. 49 (ald.): ‘Waar ic noch alsoe ionghe | Als yemant in dit conuent’, enz.

In de Hervormde liederen wordt ook vermaand de wereld te verlaten en haar vermaken en ijdelheid niet aan te hangen, maar er wordt niet gewezen op een ideaalstaat in een klooster; er wordt geëischt, dat men rein zal leven en de zonde in de wereld bestrijden en nalaten: men moet zijn geloof ‘beleven’. ‘Zijn geloof beleven’ wordt wel eens voor speciaal Doopsgezind gehouden. Ik vind de uitdrukking echter ook in een Sacramentistisch lied, nl. in *Ghy Christenen geesten weest nv verblijt*, in het laatste couplet:

> Die ter weerelt zijn woort beleuen
> Sal hy zijn rijcke gheuen.

En waarom zou het begrip niet even goed Sacramentistisch zijn als Doopsgezind!

In de R. Kath. liederen is het ook niet zoozeer de wereld, die men moet verlaten, als wel zijn natuur, die men moet dooden, bijv.

> Nature eest v lief oft leet
> Ghi moet v leeren steruen, *enz*.
> (*Dev. e. Prof. Boecxken* 1539, n°. 33.)

en een lied in een 16-eeuwsch handschrift begint: ‘Och sterven mynder natueren’[1)].

Sterk komt dit verschil uit in *Scheyt v wt Babel siet*. Men wordt vermaand uit Babel te scheiden en geen geld meer te geven aan de ‘geestelijke boeleerders’ - ‘en als gij dan uw afscheid van de hoer van Babel hebt genomen’, zegt de dichter, ‘maak u dan gereed om alleen tot Christus te komen en ga niet te rade met vleesch en bloed, maar wil met haastigen spoed voor uw ziel zorgen’. De dichter weet wel dat het met het verlaten van de Kerk nog niet gewonnen is, want

1) Zie H. R o e s in *Dietsche War.* N.R. X (1897) bl. 263 vlg. n°. 32.

dan kan men nog raad nemen met vleesch en bloed, men kan zijn vrijheid tot losbandigheid misbruiken, en ‘daarom’, gaat hij verder, ‘moet gij op nieuw geboren wezen, anders kunt gij niet in de rechte gemeente komen’, en als men daar ingeraakt is, dan geeft hij op, wat men moet doen: ‘spijzigt de behoeftigen, geeft aalmoes, vertroost de bedrukten, ontvangt de broeders als ze komen van het Zuiden of het Oosten en wilt vromelijk triomfeeren.’ Het is een leven leiden van goede werken in dien zin, als Jezus het aanwijst in zijn schildering van het laatste oordeel: ik ben hongerig geweest en gij hebt mij te eten gegeven: ik ben dorstig geweest en gij hebt mij te drinken gegeven, enz. (Matth. 25:35.)

Maar de omstandigheden van den tijd leidden er toe, toch een ideaalstaat op aarde in de voorstelling en in de practijk te verwerven, een tastbare ‘gemeente des Heeren’ in plaats van de onzichtbare gemeenschap ondanks alle verschil van overtuiging. Dat was het ‘klein hoopken’, de ‘klein vergaderinge der uitverkorenen’, de ‘gemeente overdekt met bloed’, die uit stad en land verdreven werd en waar nergens een woonplaats voor was, die uit het land moest vluchten en in ballingschap verkeeren. Dat gevoel van een afzonderlijke gemeente te zijn was vooral sterk ontwikkeld bij de Doopsgezinden. Men sprak elkander aan met den naam van ‘bekenden’ en allen, die niet tot de doop-gemeenschap behoorden, waren ‘onbekenden’. Ziehier een paar voorbeelden:

> Die liefd' / O ghy bekanden /
> De Mensch alleen vromen doet (416).
>
> Op dat ick uwen Name groot
> Mach vroom prijsen als de bekende
> Totten ende (556).
>
> Bekēde sinnē // gesalft geestich vā binnē
> Wilt qua met tgoe verwinnen // (487).

(Van gevangenen)

> Godt sterck die oude bekenden /
> Dat sy behouden t'velt (222)
>
> Tgheloof voorseyt
> Dat sal met hem brenghen ten ende
> V salicheyt
> Dus wilt niet zijn als donbekende (206).

In later tijd begreep men de uitdrukking niet meer en veranderde het. Zoo is het weggemaakt uit een lied van de tweede helft der 16e eeuw: *Gy Mans en Vrouwen bekeert u vry* in Bybelsche History-Liedekens 1683 (bl. 116) l.c.: 'Leeft niet meer als verblinden (: kenden)' voor: 'Leeft niet meer als d' onbekenden'[1].

En in die gemeente, als in het heilige, was als een besloten kamer nog een heilige der heiligen: daar was het 'broedergetal' der martelaren, die kwamen te rusten 'onder het altaar'. De toestand van martelaar zijn, om het geloof gevangen zitten, was in de plaats gekomen van het monnik of non zijn, van het 'geestelijke' leven. Zooals de oud-geloovers met eerbied opzagen tot de heiligen en kloosterlingen, die aldus geworden waren door vrijwillige afzondering van de wereld, zoo werden door de Hervormden de martelaren geëerd, die gedwongen afgezonderd waren in gevangenissen, en werden zij als voorbeelden gesteld zooals de heiligen eertijds. In *O Heere God eeuwich Vader verheuen*, offerlied op den dood van Joris en Joachim, wordt gezegd: 'Het is gedicht van twee Heylighen goet', en ook het voorkomen van wonderen was niet geheel en al onbekend bij martelaarsgebeurtenissen[2]. Men was er zelfs niet vreemd van, het martelaar-zijn als iets hoogs te begeeren, en zij, die eenmaal in de gevangenis waren, verlangden naar den dag van hun 'offer' als naar een feest. Van Soetken van den Houte wordt medegedeeld dat ze zich zelf aangegeven had bij de rechters. Het laatste couplet van haar lied luidt:

> Die dit Liedeken heeft ghemaect
> By de blinde leyders was sy gheraect
> Sy en brochtense niet gheuanghen
> Maer quam van selfs gheganghen (645)[3].

1) In het R. Kath. lied *Hoe luyde sanc die leeraer op der tinnen* (*Dev. e. Prof. B.* 1539, no. 120) komt voor: 'Mach ick ... Eens versuchten met bekentheyt'. Is de oorsprong van deze uitdrukking misschien te zoeken bij de devoten van de 15e eeuw? Of is het in dit lied Hervormde invloed? De uitdrukking komt niet voor in de 15-eeuwsche redacties (*Nl. Geist. L. XV J.* no. 122 en 123), noch in de Hoogduitsche (Hoffmann von Fallersleben *Gesch. d. deutschen Kirchenliedes* Hann. 1861, no. 220).

2) Zie bij de Offerliederen en I.M.J. Hoog *De Martelaren der Herv. in Ned. tot 1566* Schied. 1885, bl. 219 vlgg.

3) In *Bibl. Mart.* I 175 worden deze regels genoemd 'très obscure' en meegedeeld met: 'Qu'on en juge!' Het eenige duistere zijn de 'blinde leyders': een gewone uitdrukking in de liederen voor de geestelijken, rechters of iets dergelijks, in het algemeen voor de 'vervolgers' (zie hier bl. 38).

Er is nog grooter of minstens even groot verschil tusschen de R. Kath. en de Hervormde liederen, wat betreft de bestemming der liederen. De meeste Kath. liederen uit dezen tijd zijn persoonlijk, liederen tusschen den dichter en God, de ziel en haar bruidegom. De Hervormde liederen zijn voor de geheele gemeenschap der geloovigen, de meeste liederen spreken tot de 'broeders en zusters'. Ook wanneer de dichter alleen is zonder omgeving van gelijkgezinden, dan nog richt hij zijn liederen tot de 'broeders en zusters, waar gij zijt' en zelfs wanneer hij in gebed is over zijn zonden en zijn eigen zeer persoonlijke omstandigheden, dan nog vergeet hij in het laatste couplet zijn vrienden niet. 'Broeders en zusters, bid voor mij, zoo doe ik voor dij' is het slot van menig lied (27, 178, 230, *454, 694, enz.).

Door de strenge vervolging en door de afscheiding van de samenleving werd het kleine getal te zamen gedreven en voelde men zich meer deel van het geheel dan een op zichzelf staand persoon.

Dit zijn in hoofdzaken de verschillen tusschen de Hervormde en de Kath. liederen.

Is alzoo het verschil met de R. Kath. liederen groot en is de invloed van de R. Kath. begrippen, de invloed van de Kerk zeer gering en nauwelijks bestaande, toch heeft een groot gedeelte van de Hervormde liederen zijn oorsprong te danken aan de Kerk, nl. die liederen, die de Kerk bestrijden. Elke litteratuur, die verwekt wordt door een nieuw denkbeeld, bestaat uit twee bestanddeelen, litteratuur die de nieuwe gedachte draagt en opkweekt en litteratuur die de oude aanvalt en tracht te dooden. Zoo staan ook in de Hervormde liederen de twee soorten naast elkander, de eene niet minder uitgebreid dan de andere.

Op twee manieren bestreed men de Kerk, met woorden en voorstellingen, ontleend aan den Bijbel, die dus met recht 'Schriftuurlijke liedekens' konden genoemd worden, en rechtstreeks.

De bestrijding met woorden en voorstellingen uit den Bijbel. - Men las in den Bijbel, in het Oude Testament, van twee machten, die tegenover elkander stonden, waarvan de een de ander onderdrukte en deed lijden: men las van de Joden en van Babel. En in het Nieuwe Testament (in Openbaring) las men ook van Babel en van de hoer van Babel met Antichrist, die de geheele wereld bezaten en Gods volk geweld aandeden. Dat

Babel, die hoer en die Antichrist, dat was de Kerk, dat was de wereldmacht, die alle koningen en vorsten der aarde voor zich deed buigen.

Men stelde Babel voor als een rijk met alles, wat er toe behoort; het heeft zijn tempel (358) en zijn leeraars (371 en passim) en men wordt geëerd, als men die verlangt. Ook woedt er de draak, de groote draak met geopenden muil (*454), de roode draak, die ons in de hielen bijt (*118), het beest (*454), de Bel (112, 29) en de Antichrist, die des werelds vriend is (674).

En in Babel, daar woont de dochter van Babel met hare vele lieven in het land (49), zij is zoo schoon, en sierlijk 'gepronkt' met goud en paarlen en kostelijke kleederen, zoodat haar heerlijkheid boven alle vrouwen uitschijnt. En in liefde zijn zij tot haar ontstoken, zoodat zij haar gebreken niet zien, noch haar ontbloote schaamte (677). Want die dochter van Babel, dat is de hoer, die zit op het beest (726, 454), en alle koningen en vorsten hebben met haar geboeleerd en zij heeft hun haar wijn te drinken gegeven. Daarom is de vermaning: 'laat varen de hoer van Babylon' (67). En in Babel daar woont ook Antichrist, de boel van de hoer, die met zijn valsche profeten in Gods tempel gekomen is en die Jeruzalem bestrijdt.

Want tegenover Babel staat Jeruzalem, en soms heeft de dichter er genoegen in, de tegenstellingen van deze twee stuk voor stuk uit te werken, zooals in *Ic hebbe* (*eylaes*) *als eē schaep dat dwaelde*. Hij is verdwaald geweest in Babylon: God zij geloofd, die hem eruit verloste en hem in Zion bracht. Babels preeken is 'fabelachtich' en de groote draak 'persisteert' daar 'darghe boosheyt', maar de vorst Zions is een vorst des vredes en haar burgers hebben hun zwaarden tot ploegen geslagen. De 'regent der Sodomijtscher stam' is de koning van Babel; in Zion zijn de burgers hemelsch van zinnen als hun hemelsche vader. De 'Hoerstadt met haer Jnsaten' is vleeschelijk: in de heilige stad mag niets onreins binnen komen ... en nog veel meer slechts van Babel en schoons daartegenover van Zion vertelt de dichter en sluit met den raad om zich toch uit dat boos geslacht te laten verlossen. Ook werkt men de tegenstelling uit in een gesprek van Antichrist's boel met de dochter van Jerusalem[1)].

1) Zie liederen 414, *415 en 417 en Hoofdstuk Alg. Overzicht.

In dat Babel waren ze allen geweest. ‘In zonden’, zegt er een, ‘was ik in Babel’ (554), ‘in Babels arm sliep ik’, een ander (*700); maar zooals z i j het verlaten hebben, zoo moeten allen het verlaten (28), er moet geen geld meer aan Babel gegeven worden (775), en al is het sterk, daarom moet er te dapperder gestreden worden (787), want Babel voert de menschen naar de hel (102).

De dichters zien dan ook in de toekomst de verwoesting van Babel; en de innerlijke vreugd die hun die aanblik geeft, verhoogt hun poëtische stemming, zoodat liederen, die hiervan spreken, tot de beste behooren[1]. En evenzoo zien ze Jeruzalem weer opbouwen, zooals de Joden het deden, toen ze uit Babylon terugkeerden (453).

Maar dat was een zonnige toekomst, de werkelijkheid was donker. Soms, door de gunst van plaatselijke omstandigheden, geraakte de dichter in den waan, dat Babels rijk begon te minderen (288), dat het uit had (453): in werkelijkheid was Babel sterk; het vervolgde, wie ertegen optrad (112). ‘In Babel worden terneer geslagen, die Gods woord begeeren’, zegt een dichter, ‘het beest heeft ze allen verbeten, en in Jeruzalem, daar ligt de tempel plat, niemand mag er in blijven (746). Antichrist houdt niet op te dooden, te bannen en te vervloeken (540). Ach, dochter van Zion, wees niet beducht, wanneer Antichrist's knechten u leed aandoen, hetzij bannen, met roeden slaan of dooden, of u van uw goed en erf en geld berooven: zij doen het geen stommen of dooven, maar zij doen het Christus, die zich voor u in de bres stelt, dus vrees hen niet’ (500).

Het was niet noodig, dat men er bij zei, wien men bedoelde, als men van Babel sprak: dat wist iedereen wel,

> ‘Ghy weet wel (hoep ick) wie ick meyne
> Die ick Syon oft Babel naem’

zegt een dichter (412), en hij mocht zoo spreken, want dat waren geen poëtische uitdrukkingen (wat wisten de meeste dichters van poëzie en poëtische taal af!), maar gangbare in het dagelijksch leven. In 1535 wordt iemand te Utrecht voor het gerecht in verhoor genomen, omdat hij bij het aankomen van een processie zou gezegd hebben, ‘dat men bel, bellert ofte baäl omme dragen

1) Zie lied 83 en Hoofdst. Alg. Overzicht.

soude'. En van het sacrament had hij gezegd, dat het 'den bel ofte baäl' was[1].

Het was in de meeste gevallen nauwelijks allegorie, vooral wanneer de dichter niet bleef bij algemeene ideeën, maar zich meer in bijzonderheden begaf, zooals in *Wilt onderhouden Gods gheboden*, waar van Babel en de zijnen gezegd wordt: zij hebben zelfs 'godekens' van zilver en goud, afgoden, die niet spreken kunnen. *Gheeft lof en prijs te samen al* is een uitbreiding van Psalm 115 over de afgoden van hout en steen, die niet spreken, hooren of zien kunnen, enz., en hoe duidelijk de dichter hierbij gedacht heeft aan de Kerk, blijkt aan zijn woorden:

> En schout den valschen raet
> Van Babylon seer quaet,

zonder dat in den Psalm Babylon genoemd wordt. De dichter met de spreuk 'Godt werckt den wille ende tuolbringhen' spreekt van Antichrist's winkel. Tot nu toe heeft hij den hemel verkocht om geld en goed met bullen en brieven daaraan geknoopt, alsof het in zijn macht stond en zoo heeft hij van Christus' dood uit gierigheid een 'craem' gemaakt, waardoor hij rijk is geworden (117). Hans van Overdam († 1550)[2] gebruikt het woord 'hoer' voor de Kerk, zonder dat er iets zinnebeeldigs meer in is, als hij zegt:

> Wt duytslant is sy verdreuen
> In Engelant sijn sy die hoere oock quijt (884).

De geestelijkheid wordt zeer dikwijls aangeduid met 'valsche leeraars', 'Pharizeeën', 'hypocriten', - tegenover de rechte leeraars, zooals Paulus ze beschrijft in zijn brief aan Timotheüs (363) - ze willen Gods woord niet verstaan, maar liever eten en drinken en leugens bedenken, hun handel is vol gebreken, zij eten der weduwen huizen onder den schijn van lange gebeden, het zijn valsche hypocriten (of zooals de Sacramentistische liedboeken hebben 'overgebleven Sodomiten'), zij wederstaan de klare waarheid, hun tijd brengen zij door in overspel en onkuischheid (*863).

1) Medegedeeld door J h r . M r . A . M . C . v a n A s c h v a n W i j c k in *Berigten van het Hist. Gen. te Utr.* IV 2 (1851) bl. 134, 135. Er staat 'ba alomme' en 'ba al', maar dat kan de griffier wel niet goed begrepen hebben; of de uitgever heeft de woorden niet goed afgedeeld.

2) Hij noemt zich in het l.c. 'Dit getuygenis geeft hās vā ouerdam̄e' (*Veeld. Lied.* [1559?]); zie over hem *Bibl. Mart.* II n°. 598.

Dat zijn de gewone verwijten (en daaraan kent me ze, dat er geestelijken mede bedoeld worden), dat ze wereldsch leven, die geestelijk moesten zijn, zooals ook in *O mensche wilt v wachten*, waar gewaarschuwd wordt tegen de Pharizeërs, die Gods woord gebruiken tot eigenbaat, die brassen en eten. Maar ook de geheele inrichting der geestelijkheid wordt bestreden. In dit zelfde lied wordt hun verweten, dat zij secten maken en geboden naar hun eigen vinding (kennelijk worden hier de geestelijke orden bedoeld). Veel valsche Christenen zullen opstaan, zegt Paulus, die zullen het huwelijk verbieden, die overspelers! en zullen verbieden te eten, waaraan God nooit heeft gedacht. 'Wee u hypocriten, "snoo guyten" - roept een dichter uit (875) - "Hoe meyndy doordeel tontulien", gij Pharizeërs die Gods woord toesluit, die lang bidt, gij zijt den witten graven gelijk en gij bouwt de graven der profeten, die gij gedood hebt.'

Men ziet hierin de aansluiting aan den Bijbel: men kon zich geheel verplaatsen in den tijd van Jezus en, wat hij gezegd had tegen de Pharizeërs, dat was rechtstreeks van toepassing op de geestelijken in hun tijd.

Dit alles was nog maar het slechte, dat den geestelijken zelf aankleefde, maar grooter kwaad was, dat zij het volk verleidden, dat zij valschen raad aan het volk gaven en, zooals er een zegt, dat zij zware lasten op het volk laadden (875), terwijl een ander oordeelt, dat hun leer juist een z a c h t e leer was. Zij troosten het volk in zijn ongeluk, 'nae tjeucken van haer ooren' verkondigen zij hun vrede, al is er niets dan Gods toorn aanwezig en eeuwig in de helsche ellende in banden te zijn. Zij loven vrijheid voor alle menschen en zelf zijn het knechten der verderving, door zoet gepreek met doortrapte woorden bedriegen zij het volk, helaas! (724). Er wordt steeds gewaarschuwd voor die leeraars, die verleiden met valschen troost (512), men moet zich wel wachten van verkeerde leer (734) en van die 'valsche doctooren die de rechte leer versmooren' (453). Er wordt tegen gebeden, dikwijls, zooals de manier was, in het laatste couplet, als in *Sterct my O Godt mijn toeuerlaet:*

> Bidt voor uwen swacken knecht
> Dat hy valsche leer mach mijden.

In een lied is de waarschuwing tegen de hypocriten als stok gebruikt:

Wacht v vande ypocriten
Die Gods leere veele schaen
Schoonsprekende sullen sy v byten
En met listen v verraen (313).

Het schijnt, dat menig dichter vermeed rechtstreeks namen te noemen, men drukte zich liever bedektelijk uit. Typisch hiervoor is *Babel hooghe int wesen*, een beschrijving van al Babels slechtheid. Er worden wel genoemd 'Doctoren', 'Simonie', 'Concilien' en 'Schribenten', maar geen Paus of Rome: dàt wordt Babel genoemd. Uit het volgende blijkt echter, dat vele dichters er niet tegen op zagen ook den Paus met name te noemen. Maar het schijnt, dat men de voorstelling van Babel of van de Pharizeën zoo mooi vond, dat men liefst zijn ergernis tegen de Kerk in dien vorm goot, liever dan Rome als geheel rechtstreeks aan te vallen.

Bij een zoo uitgebreid getal dichters, als aan deze liederendichting mede deed en bij een zoo groote afwisseling van omstandigheden bij denzelfden dichter, ontbreken ook niet de liederen, die rechtstreeks de Kerk en zijn instellingen, gebruiken en leerstukken aanvallen.

Boven aan staat de Paus, hij is de Antichrist, zooals in *Nu heffen wy een nieu liet aen* gezegd wordt, en in zijn persoon is al het slechte, wat in de Kerk heerscht, geïncarneerd. Christus was nederig en reed op ros noch wagen; de Paus heeft zulke heilige voeten, dat de aarde niet waard is ze te dragen, en alle keizers ze moeten kussen. Christus had niets om zijn hoofd op neer te leggen en Sint-Peter moest visschen voor den cijnspenning; de Paus is zoo rijk, dat niemand er tegen op kan. Christus droeg een doornenkroon en vluchtte weg, toen men hem koning wilde maken; de Paus heeft zich zelf boven alle koningen gesteld en draagt drie kronen van goud, zijn leer geldt meer dan Gods gebod. De Paus is ook schuldig aan de aflaatbrieven, waar niemand aan mag komen of hij moet er veel geld voor geven; van de mis maakt hij een offerande, waar onze zaligheid aan hangt, en uit de mis heeft hij weer het vagevuur gemaakt. Hij heeft de oorbiecht gemaakt, waardoor hij de menschen bedriegt en om geld hun zonden vergeeft; hij heeft haar dienstbaar gemaakt aan zijn boosheid en menige vrouw tot schande gebracht,

Want sy klaghen haer ghebreken
Och dochter ick heb my also bedocht
Jck moet v alleen wat spreken.

Maar dat acht de Paus zoo gering, dat hij daarom zijn geschorenen den echt verbiedt. Ja, hij is wel de rechte Antichrist.

Laet af, laet af, Bisschoppen en Prelaet
En laet v niet langhere verleyden
Van uwē Paus, met zijn decretē quaet,

begint de dichter, die zich teekent met de spreuk: ‘Godt werckt den wille ende tuolbringhen’, een lied, ‘want al die decreten zijn tegen Gods woord’, en hij zet zich om het hun stuk voor stuk aan te toonen. Ten eerste de verscheidenheid der ‘secten’ van Monniken, want zij zoeken daarin hun zaligheid. Ook het huwelijksverbod strijdt tegen Gods woorden en dus zitten zij in onkuischheid tot hun verdoemenis. En de mis voor de dooden, is dat een offerande? neen, geenszins, maar veel meer tooverij, uit den grond der hel opgerezen. Het verwondert hem, dat zij niet moe worden van

... sulck stuypen, nijghen, en gapen
Cruycen, kussen, seghenen daer toe,
Knicken, nicken, ende oock slapen
Recht als een apenspel.

Het is alles afgoderij en God zal er hen voor straffen. En wat is beter,

V Vesperen, Vigilien, ende Ghetijden
Metten, Wtuaerden voor heer ende knecht
Koerrocken, Wijwater?

Dat is alles menschenleer, verdicht om geld en goed te vergaderen. Zoo zijn al de andere ceremoniën, als

Klocke doopen, en keerssen toe desen
Vermsele, Olysel ende Outare wijen.

En de personen der geestelijken worden ook aangevallen en hun wordt verweten alles, wat zij leeren, hoe zij met geweld Gods tempel hebben genomen en dat zij over elkander heerschen; Christus is toch zelf arm en eenvoudig voorgegaan. Dwaalsterren worden zij genoemd en leege waterbeken; ze zijn bot en grof als boonen, tweemaal dood en gestorven. Het eenvoudige volk houden ze van de waarheid af met hun huichelachtige lessen (193).

Het ergste, dat men den geestelijken verwijt, is, dat ze

alles doen voor geld en van den godsdienst een broodwinning maken; dat zij in den tempel komen om hun voordeel, gekleed met schaapskleederen - maar het zijn grijpende wolven, de wereldsche heeren; Gods tempels onteeren ze, de ingang wordt een wisselbank. Wee u, gij 'Schrijben en Phariseeren'! (343)

'Al wat ze u opleggen', waarschuwt een dichter, 'dat is alles om hun eigen voordeel.'

> Teynt van haer roepen en crijten
> Js van de Godes kist
> Om daer veel in te smijten
> Twort al van haer verquist
> Sy louen veel duysent Carenen
> En prijsen den gheuer milt
>
> ..
> (Hun) soecken / iaghen en loopen
> Js na den meesten hoop
> ..
> Om ghelt sietment vercoopen /
> Tsy Auontmael ofte Doop (361).

De gebruiken en inrichtingen van de Kerk worden ook bestreden, zooals de bedevaarten, die men, om ziekten te genezen, moet doen, en het brengen van eieren, vleesch, boter en koren en een wassen kaars - het is alles verloren. Men moet in een gild komen, waarvoor een ommegang gesticht is: dan is men behouden met zijn gezin voor zijn leven door het gebed 'van deser heyligher bloemen', en dan moet men alle jaren zijn offerande doen op dat altaar tot onderstand van den dienst en het licht, dat voor een ieder gecelebreerd wordt. Al die altaardienst komt er weer op neer, dat er geld in handen komt van 'Jezabels Priesters', en ze geven het niet aan de armen, maar aan de lichte vrouwen, die zij houden (475).

Een uitvoerig lied over ceremoniën is *Vvie ooren heeft om hooren // die hoore en in den gheest*. Het 'Babyloonsche wijf' is met al die ceremoniën 'ghestoffeert', met

> ... Vierdagen // Kercken / Clocken gheclanck
> Houten / steenen Jmaghen ..
> .. oock Oorgelspel en sanck
> Cruys / Vanē en Dossael // Missen met pomp en prael
> Metten / Vespren / Complie
> Wijwater int generael // Kinderdoop ('t is een Doopsgez. lied) en vals Nachtmael
> Met alle Afgoderie.

En verder heeft ze ook een vagevuur en een oorbiecht, 'De welcke aen alle zijden // veel tMaechdom heeft ghecost', en 'perdoenen' en den 'verwatē Ban'. Naar niets anders dan naar hoogheid is het, dat ze streeft.

En dan was er in de uiterlijke eeredienst iets, wat den Her-

vormden zeer veel aanstoot gaf: de dienst der beelden. Een dichter verwijt den priesters, dat ze Christus dagelijks bespotten met ‘eenen dooren cleet’ en ‘V goden’, zegt hij, ‘eten de motten’ (302). Er wordt op de beelden toegepast, wat in den Bijbel gezegd wordt van het maken en vereeren van afgoden.

Den Psalm hondert vijfthiene
Diemen ten propooste leest
Ghy wijse van engiene
V ziel hier by gheneest

Leest Baruch in zijn leste
Daer vindy tbeste slot
En Daniel in zijn seste.
(641 naar VGL63).

Daar kan men vinden, wat tegen de beelden gezegd is, maar de dichter voegt er nog wel wat bij, dat niet in den Bijbel staat, nl. hoe zij beevaarten doen naar de stomme afgoden, om hunne kwalen te genezen: al, die zulke dingen doen, zegt bij ieder couplet de stokregel, ‘tzijn sotten meer dan sot’.

Ook de uiterlijke plechtigheden, waaronder de mis werd bediend, waren een groote ergernis. ‘Het Avondmaal des Heeren’, zegt een dichter, ‘zij hebben het geheel veranderd in missen, waarin hun broodgod geëerd wordt met lezen en zingen, met schellen en klinken; het zijn zeldzame dingen, die men bij hen om ziet gaan! Als ze beginnen, binden ze om hun lijf een touw met groote knoopen en een lang hemd doen ze aan, waarmee ze hun broodgod met groote hoopen kunnen verkoopen en - ‘een yeder wilse haen’. En hun broodgod sluiten ze in zilver en goud en daarmede dragen zij hem naar buiten en vereeren hem menigvuldig. Met recht mag men de mis wel heeten ‘Een toouerie groot’ (140).

De bestrijding bleef echter niet bij deze uiterlijke dingen, maar ging dieper en tastte ook de leerstellingen der Kerk aan, als de boete en den aflaat, de mis en, van Doopsgezinde zijde, den doop.

Van den Paus, die de aflaten op zoo groote schaal verspreidde, wordt gezegd:

Waer is hy nv ghebleuen
Met al synen grooten schat
Die de sonden woude vergheuen
En hem Gods woort vermat

Synen loon heeft hy vercreghen
Syn rijck neemt nv een ent
God danck hy is versleghen
Gods mont heeft hem gheschent (723).

Een ander maakt een lied over ware penitentie, waardoor men rechten aflaat van zijn zonden verkrijgt. Die penitentie is

niet gelegen in veel uitwendige zaken, maar daarin, dat men met Maria Magdalena door bidden en waken de zonde uitwiedt. Hij vindt echter het vasten niet verkeerd op zichzelf: David vastte en de Ninivieten ook, maar dat kwam door het geloof uit liefde: daarin ligt ‘des gheests profijten’; ‘en als ge vast’, zegt hij, ‘geef dan hetgeen gij uitspaart aan Christus' arme leden, zoo zult gij God behagen en al uw vastendagen heiligen’ (76).

De mis, het spreekt van zelf, wordt door alle Hervormden verworpen en de strijd er tegen is algemeen en noodzakelijk. Wanneer dichters zich genoopt achten van hun geloof te getuigen, laten zij het niet na, uitdrukkelijk te zeggen, dat zij de mis ‘wederspreken’, ‘tcleyne ghebacken broot’, want Christus komt niet naar beneden ‘onder der Phariseen hant’ (24). ‘Zij willen God neder doen komen’, zegt een zekere Adriaen, ‘met de woorden, Hoc enim est corpus meum' en - zeggen ze dan - met deze krachtige Latijnsche woorden komt God in het vleesch en bloed, en als dat niet gebeurde, dan zou de Hemel scheuren - maar God woont niet in tempelen met handen gemaakt (548).

En er kwam nog iets bij, dat hun behalve de mis zelf ergerde: dat was, zooals een het zegt (en het is een Doopsgezinde), dat men aanzat met ‘Dronckaerts ende schenders der vrouwen’ (24).

Een theologische weerlegging is anders niet de vorm van bestrijding, die in de liederen aangenomen wordt; dat komt slechts als uitzondering voor bij den dichter van het devies ‘Godt werckt den wille ende tuolbringhen’. Hij weerlegt het Kerkelijk dogma, dat Jezus zelf in het brood aanwezig is, hiermede, dat Jezus is opgevaren en volgens zijn eigen zeggen niet altijd bij ons is en dat hij eens zal wederkeeren. Het is dus niet mogelijk, dat hij aanwezig is in het brood. Maar Jezus heeft toch gezegd: ‘Dat is mijn lichaam en dat is mijn bloed’. Welnu, men moet het zóó nemen, dat Jezus bedoelde: ‘Dat is het teeken van mijn lichaam’, want dat is in den Bijbel een gewone manier van zeggen. Zoo wordt de besnijdenis genoemd het verbond, terwijl het maar het teeken des verbonds is, en het Paaschlam de doorgang, de doop het bad der wedergeboorte. Zoo zegt Jozef, als hij Pharao's droomen uitlegt: ‘de zeven ossen zijn zeven vette jaren’, en zoo zegt de profeet tegen Jerobeam:

‘de tien stukken van uw mantel zijn de tien stammen Israëls’; en vele dergelijke gevallen meer. En hij haalt het gezag van Augustinus en Cryprianus aan voor de juistheid van deze verklaring (774).

De doop vindt alleen bestrijders bij de Doopsgezinden, en men bestrijdt niet alleen het doopen van kinderen, maar vooral weder al den omslag en de ceremoniën, die bij den doop te pas kwamen (*312, 548). Door een ‘blinden Leyder’ wordt het kind belezen in het Latijn, en dan gaat hij den duivel bezweren; hij heeft een stool aan den hals en zoo gaat hij het kind met olie besmeren ‘Voor en achter al euen vet.’ ‘Moet een vrouw niet verschrikt zijn,’ roept een dichter uit (548), ‘dat zij een duivel gebaard heeft! Want zij willen hem uit het kind vloeken.’ Het water, dat gebruikt wordt, wordt eerst gekruist en (*312) dan staan de peters en meters erbij met de hand aan de kaars. Het kind wordt gedoopt op het geloof van zijn ouders, die zelf ongeloovig zijn. ‘Merct toch wat een blinden schijn.’ Er staat niets van in de Schrift, dat men de kinderen moet doopen, en dan zooals zij het doen - want hij heeft nog niet alles genoemd. Zij steken hun vinger in de ooren van het kindt, die ze eerst met speeksel nat gemaakt hebben en dan zeggen ze tegen het kind: ‘doet open.’ Dan steken zij het kind nog zout in den mond en wordt een ‘huyue’ op het hoofd van het kind gezet en dan begint het vragen. De geestelijke vraagt het kind, ‘oft niet en laecket Den duyuel met al zijn pronck en prael?’ ‘Ja’, zeggen de peters en meters, ‘ick versaecket Jnden naem van tKint.’ Dan vraagt hij weder aan het kind of het gelooft. ‘Ja’, zeggen peters en meters. Daarna vraagt hij het kind of het gedoopt wil wezen? ‘Ja’, zeggen peters en meters en dan wordt het kind gedoopt. en dan moet er ook een wassen kaars wezen. Zóó kunnen ze wel Christenen maken in schijn, maar niet ‘inde ware daet’ en dan durven zij zich nog stoutelijk beroemen, dat een kind verloren gaat, ‘om dattet harē versierdē Doop niet ontfaet.’

> O valsche ghierich Caims zaet
> Waerom veracht ghy Gods raet?

De invloed der Kerk op de onkerksche liederen blijkt dus op negatieve wijze uit de bestrijding der Kerk. Al wat de Hervormden in de Kerk vonden en wat hun hinderde, hebben

ze uitgedrukt in hun liederen. En wat was nu, in het kort gezegd (blijkens die liederen), hetgeen hun tegenstond in de Kerk?

Zij lazen veel in den Bijbel en zij kregen uit den Bijbel een geheel ander beeld van godsdienst en godsvereering, dan de Kerk hun te zien gaf. In den Bijbel lazen ze van geloof en van godsdienst, die uit het hart kwam en regelrecht ging tot God; en de Kerk - dat was zoo'n ingewikkelde zaak: van den pastoor met zijn helpers af tot den Paus toe was zoo'n lange weg en zoo dicht bezet met ceremoniën en plechtigheden; en de Bijbel - één woord gelezen, en men had al dien langen weg geloopen en men was nog verder gekomen, want men was bij God, en in de Kerk bleef toch altijd de priester tusschen God en den zondaar in staan.

En die priesters - en hier komt de maatschappelijke zijde van de Hervorming sterk in het licht - zij waren geen geestelijke leiders, dat waren geen personen tusschen God en den mensch, dat waren tusschenpersonen tusschen hun wulpsche feestmalen en de beurzen van degene, die aan hun zorg waren toevertrouwd. Al die kostbaarheden in de kerken, al die rijke prelaten, waar diende dat voor? Zelf was men arm, oorlog op oorlog maakte boer en ambachtsman berooid[1)] en de kerken en priesters waren rijk.

Het lezen van den Bijbel, het zelf onderzoeken en het zelf zien, kon geen ander gevolg hebben, dan dat men opkwam tegen al die pracht, die met godsdienst niets te maken had. De nieuwe Hervormden konden niet op eens een sprong doen van drie eeuwen en zeggen: er is voor beide opvattingen plaats: een hierarchische en een anarchische Kerk; daartoe was noodwendig hun horizon nog niet ruim genoeg, daarvoor zagen zij de Kerk nog te dicht bij.

En men gevoelde het, dat de Hervorming een geheelen stand met den ondergang bedreigde, den geheelen geestelijken stand: ‘Babels waar wordt nu niet meer gekocht’, zegt een dichter (67). Zoodoende had de Hervorming noodzakelijk een klassenstrijd ten gevolge, die door de Hervormden in de liederen gestreden werd en die maakt, dat er steeds zulk een groote

1) Zie lied 336 en Dr. P. F r e d e r i c q *De Ned. onder Keizer Karel* Gent 1885, I hfdst. I en II.

nadruk op wordt gelegd, dat al het Kerkelijke op geld berust en dat alles om geld gedaan wordt.

Zoo zagen het de priesters ook. Gielken Tielemans, in 1541 te Brussel om het geloof gedood, was een vriend der armen en preekte veel om de menschen op te wekken aan de armen te geven, en wat antwoordden de priesters hem?

> Ghy gaetse afraden die ons daer
> Met renten gaen ontfarmen
> Dat sy dit weder roepen eenpaer
> En besetten dat den huys armen (885).

De liederen, die de Kerk aanvallen, zijn de voorteekenen van den beeldenstorm van 1566 en de voorgangers van de Geuzenliederen.

Hoofdstuk IV.
De vervolging in de liederen.

Bijna elk lied spreekt van lijden en vervolging. Zeer vele liederen zijn er, die uitsluitend over het lijden handelen - en het is meestal in een gebed, dat het beangst gemoed zich uitstort - maar ook in liederen, waarin niet gesproken wordt van lijden, en de dichter iets anders tot uitdrukking wilde brengen, komt meestal aan het eind het lijden te voorschijn; het was bijna onmogelijk zijn gedachten geheel van het lijden te abstraheeren. Zoo bijv. in *Broeders eersaem*, een berijming van de zaligsprekingen; wanneer de dichter in het laatste couplet zijn groet aan de broeders brengt, kan hij van het lijden niet zwijgen:

> Vriendekens fijn
> Jck groet v alle hier mede
> Bidt doch voor mijn
> Jck wensche v den vrede
> Al in den gheest / Gods volck moet lyden tempeest, *enz*.

En al wordt het lijden in het geheel niet genoemd, het vormt de stemming in alle liederen, het drukt op alle. Maar het is daarom niet altijd een oorzaak van droefheid; er was veel, dat troost kon geven: het moest immers zoo zijn (92), Christus had ook geleden, en de discipel was niet meerder dan zijn heer. - Ja, in deze dagen kwam het denkbeeld op, dat de Kerk m o e s t zijn een vereeniging van hen, die lijden, en dat de Kerk m o e s t vervolgd worden, zou ze een Christelijke kerk zijn. Anneken Jans, de dichteres van *Ick hoer die Basuene blasen*, schrijft in het testament aan haar zoon: ‘en acht op die veelheyt der groter menichte nicht / noch en tredet op haer wegen niet / weeret uwen voet aff van haren paden / want sy gaen ter Hellen als Schapen ter doot / ... Maer waer ghy hoert dat eyn arm

slecht verstoten hoepken is / dat van die werlt verachtet vnde verworpen is / daer schickt v by / Vnde daer ghy vant Cruce hoert / daar is Christus'[1]. En dan - welk een troost was het hiet, in de verwachting te zijn van het eeuwige leven (882) als loon voor alles, wat men om God uitgestaan had, wanneer de Jongeling uit 4 Ezra uit alle volken zijn uitverkorenen zou bijeenverzamelen en zij bekleed zouden worden met blinkende kleederen en de kroon hun op het hoofd zou gezet worden.

Behalve deze innerlijke troost, was een groote steun de gemeenschap, die men, vooral bij de Doopsgezinden, zoo sterk onderling oefende. Ik heb al gewezen op het gemeenschappelijke der liederen[2]: bijna alle zijn tot de 'Broeders' gericht; men voelde zich niet alleen, maar leefde in het bewustzijn der gemeenschap met alle geloofsgenooten, waar ze ook waren.

Maar als men die gemeenschap miste, als men - wat kon gebeuren en wat meer gebeurde onder de Sacramentisten dan onder de Doopsgezinden - geheel alleen stond in zijn omgeving, als men niemand had tot wien men kon gaan om mede-lijden, al was het niet om troost, dan was ook de ellende diep en de dichter de wanhoop nabij. Zoo is het met den dichter van *God heeft ons sijn Euangelium vroet* (278): hij ziet niets meer, dan al de slechtheid en verdorvenheid der menschen, die om hem wonen: zij beroemen zich op het Evangelie, maar zij leven er weinig naar, zij spotten met Gods volk, zij ijveren voor geld en goed, hun grootste kunst is 'banketeren, in boeuerijen studeren', maar de Christenen roeien zij uit:

> De arme wort verdreuen ouer al
> Sijn sweet en bloet wort gheten.

Naar God wordt niet meer gevraagd, de broederlijke liefde is weg, de wereld is vol dieven, trouw en geloof zijn dood,

> De blinckende Sonne niet meer en kan
> Haer klaer rayen laten blincken
> Maer verliest haren schijn van nu voort an...
> De Mane en sterren zijn beroert hier by
> De Mane en sterren zijn beroerthier by
>
> Seer deerlick zijn sy in wesen
> Sy souden der boosheyt gheerne wesen vry
> Delementen roepen fy
> Over swerelts afgodery, o Heer ghepresen.

'Daarom', besluit de dichter,

> Daer om koemt nu Princelicke Got
> V gheloouighen tot v vlien

1) *Hier begint dat testament* (bibl. III) Aiij^{r}.
2) Zie bl. 75.

Vernielt dat aerdt rijck dat met v spot
Dat daer houdt v volck sot
Jn dit Babels cot, laet den Joncxsten dach gheschien
(naar VGL63).

Men ziet hieruit, hoe men er toe kwam, te denken, dat het de laatste dagen waren, dat de jongste dag moest komen: men smeekte hem van God af, als het eenige wat verlossing kon aanbrengen.

Het was geen wonder, dat men zich van de vervolging tot de vervolgers keerde. Even veelvuldig als de liederen over lijden handelen, spreken zij over de vervolgers.

De ‘vervolgers’, dat is de naam van de heerschende klasse, waarmede de strijd gestreden werd, die een gevolg was van de Hervorming. Hij werd nu nog slechts van één kant gevoerd; de Hervormden hadden nog geen andere tactiek dan die van lijdelijke onderwerping: de ‘vervolgers’, ‘de wolven’ hadden den oorlog verklaard aan het ‘kleine hoopje’, aan de ‘schapen’. Dit zijn de woorden van den Opper-Inquisiteur Tapper:

‘’t En is niet van noode, dat t ghemeyn Volck die Schriftuere soo heel nau doorsoeckt. t Is genoech, dat de Leeken weten datt'er een Godt is; dat men den Geestelycken Prelaten gehoorsaem behoort te zyn gelyc God selve, om dat sy altyt voor ons waken, ende met Godt spreken. Item, dat men den Priesters Tienden moet geven ende offeren. Item, datt'et soo warachtich is, als die Heylighe Schrift selve, dat gheen mensch moet sat zijn, so langhe als die Minderbroeders noch honger hebben. Item, dat men die Priesters leedigh[1] behoort te voeden, op dat sy tyt mogen hebben, om der menschen sonden met Missen ende Aflaten te boeten. Die ander verholentheden en gaen den Leeken niet aen, daer die Heydenen 't gemeyn Volck oock van gekeert hebben’[2].

Het is te begrijpen, dat de toon tegen de vervolgers niet malsch is. Een van de minste verwijten, die zij den vervolgers doen, is wel, dat deze hen als nog minder dan dieven behandelen:

Als een dief zijn sentency sal ontfaē
Soo verneemt ghy eerst wel wat hy heeft misdaen
Daer op gaet ghy v vonnis geuen

1) Zonder dat zij er voor werken.
2) I. l e L o n g *Hist. Beschryv. van de Ref. der stadt Amsterdam* Amst. 1729, bl. 483.

Maer alsser een Christen leyt geuaen
Wat hy goets doet / en wilt ghy niet verstaen
Maer duer tplacaet beneemt ghy hem tleuen (764).

Men was soms, wel is waar, gedachtig aan Jezus' woord: ‘Bidt voor degene, die u geweld aan doen’ - en zoo doet de dichter van *Het sweert is wter scheyden* (*314); aan het eind van ieder couplet bidt hij voor zijn vijanden, als:

O Heere wilt haer ten besten beraen
Al die mijn veruolghers wesen,

of

O Heer v gracie op haer lieden dout
Al die mijn veruolghers wesen,

of

O Heere en laetse doch niet verdoort, *enz.*

en dat komt meer voor, - maar meestal kan de dichter zich niet tot die Christelijke hoogte opwerken en heeft de natuurlijke mensch in hem te veel macht, om niet den vervolgers verwijten te doen en hen te dreigen met de straf van God.

Eén van de sterkste voorbeelden hiervan is *Vele zijn so verdooft*. De dichter noemt de vervolgers: ‘fenijnighe spinnen’ en ‘vuyle Bucken’,

Tis haerlieden te veel
Datmen Gods volck hoort kicken
Sy wildense wel gheheel
So sy konsten, opslicken
Zijn dit niet vrome quicken
Die onder theylich schijn
Gods Heylighen versticken
Brenghen in groot ghepijn.

Dit Aderen ghespuys
Om zijn quaet te verienten
Gantschlick neemt zijn excuys
Op Skeysers Mandamenten
Dese valsche Serpenten
Schudden van haerlien tpack
Op Keysers en Regenten
Legghent dees Spotters lack.

Met het laatste couplet van zijn lied begrijpt de dichter, dat het toch niet Christelijk is, om zoo uit te varen en herinnert hij zich Jezus' gebod, en met een bitterzoet gelaat gaat hij voort:

Jck iondet haer voorwaer
Dat sy tot boete quamen
Salich werden algaer
Dees blinde thaerder vramen

Dat sy haer ginghen schamen
Haetten sondich bedrijf
Ende dat zijt ernamen

Dhoer worde een eerbaer wijf.

Maar wanneer werd een hoer een eerbare vrouw? Hij gunt het ze, maar hij weet, dat hij hun iets gunt, dat niet in vervulling kan gaan.

Dat is de gewone houding tegenover de vervolgers: men verwijt hun het vervolgen en rekent het hun als groote zonde, al weet men wel, dat ze rechtens handelen naar de wetten des

lands. God zal eenmaal wraak erover nemen, wanneer hij ze eeuwig zal verdoemen in het helsche vuur, en men verheugt er zich over, dat men dan zelf in de vreugd zal zijn en de vervolgers hen zullen benijden, zooals Lazarus den rijken man.

Eénmaal wordt een vervolger met name genoemd: 'Broer Baltken' (496). Er was een geestelijke van dien naam te Antwerpen, die in 1557 het geloofsonderzoek verrichtte aan Janneken (837).

De offerliederen.

De eerste Nederlandsche martelaren, tevens de eerste van de Hervorming, waren Hendrik Voes en Jan van Essen, die in 1522 te Brussel werden verbrand. De dood van die eerste martelaren werd door den eersten Hervormer bezongen; Luther maakte op hen het lied *Eyn newes lied wir hebē an*[1], een omstandig beschouwend verhaal van hun verhoor en terechtstelling. Dat was dus niet van een ooggetuige, wat ook blijkt aan het lied. Luther beschouwt de gebeurtenis op grooter afstand en ziet er het gewicht en de diepe beteekenis van in: het is een openbaring van den strijd van den 'alte feynd' tegen God, wiens macht zich vertoont in de standvastigheid van de twee 'yunge knaben', en hij ziet er het teeken in, dat een nieuwe tijd gekomen is:

> Der Sommer yst hart fur der thur,
> der winter yst vergangen.

Hoewel een Hoogduitsch lied, is het toch, reeds om zijn inhoud, tot onzen liederenschat te rekenen, te meer, daar het meer dan eens in onze taal is overgebracht[2] en ongetwijfeld in die dagen in het oorspronkelijk hier bekend is geweest. In deze periode is het mij niet vertaald voorgekomen (de oudste vertaling schijnt van 1567[3]), maar de bekendheid blijkt uit den invloed, dien het op onze eerste offerliederen heeft uitgeoefend.

Het oudste Nederlandsche offerlied is dat op Jan de Bakker, die in 1525 in Den Haag verbrand werd. Het begin,

1) P h . W a c k e r n a g e l *Das deutsche Kirchenl. v.d. ältest. Zeit bis zu Anf. d. 17. Jahrh.* III Leipzig 1870, n°. 1; melodie in: *Die Melodien d. deutschen ev. Kirchenlieder* v.J. Z a h n Gütersloh 1889-1893, n°. 7245.

2) Zie *Bibl. Mart.* I 481; II bl. 687, n°. 220.

3) Zie Dr. R. B e n n i n k J a n s s o n i u s *Gesch. v.h. Kerkgez. bij de Herv. in Ned.* Arnhem 1860, bl. 23 en de noot.

Nv heffen wy een nieu Liedt aen,
Heer groot wonder hebdy ghedaen
Jn Hollandt in den Haeghen,

hermnert aan Luther's lied:

Eyn newes lied wir hebē an,
des wald Gott, vnser herre,..
Zu Brussel yn dem nidderland ..
hatt er seyn wunder macht bekant,

en evenals in Luther's lied is de beschouwing algemeen en wordt de ‘felle moet’ van de vervolgers, ‘de meesters van Leuven’, ‘de dulle papisten’, gesteld tegenover de vroomheid en heiligheid van den martelaar. De dichter vergelijkt hem met Stephanus; dat is niet vreemd voor een eerste offerlied, dat de dichter teruggaat tot het eerste offer van het Christendom. Hij ziet in zijn gedachten weder een zelfden tijd aanbreken. Luther, die verder van het feit af stond, zag bij het begin reeds het glorierijke eind:

Die aschen will nicht lassen ab,
sie steubt ynn allen landen,
Hie hilfft keyn bach, loch, grub noch grab,
sie macht den feynd zu schāden,[1)]

en hij ziet den winter verdwijnen en den zomer ‘voor de deur met teedere bladeren’. De dichter hier, meer in de nabijheid en meer persoonlijk bij het geval betrokken, dat hem ook eenmaal zou kunnen treffen, ziet ook een nieuwen tijd aanbreken, maar een tijd van lijden en vervolging en aan de overwinning denkt hij in de verste verte niet; zijn lied eindigt geheel anders dan dat van Luther:

Suypt op ghy Woluē der martelarē bloet
Suypt op en veruult uwen nijdighen moet
Tast toe snijdt van tghebraden
Js Kain van Abel zijn broeders bloet
Nemmermeer te versaden?

Een vergelijking met Bijbelsche martelaren komt in andere offerliederen ook voor, zooals in dat van 1533 op den dood van Bernaert en Jan te Antwerpen. Op denzelfden dag, dat die twee,

1) In een offerlied van 1557 (375), dus uit veel later tijd, vinden wij iets dergelijks:

De asschen zijn gheuloghen soo fel
Sy hebbender veel bestoouen
Als Babel met haer ongheloouen.

wier offer bezongen wordt, veroordeeld werden, waren er ook twee lieden ‘van felle daden’ gevonnist en die waren ‘quijt ghegaen’ met ‘cleyn correctie’. Toen had ieder geroepen: ‘Christus is gedood / Barrabas gaet quijt’, en de dichter voegt er verklarend aan toe ‘Pecunia verlost de rijcke’. Men noemt de vervolgers Annas en Caiphas (449, *1551*) of vergelijkt de rechters bij Pilatus:

> Pilatus wilde blijuen
> Jn sKeysers vrientschap groot
> ...
> Dus moet donschuldige ter doot (303, *1552*).

In *Broeders en weest niet verbolghen* (105, *1534*) wordt verteld, dat de ‘Schriftgeleerden’ het handschrift van een der gevonnisten verlangden; en toen hebben zij, zegt de dichter, daarboven geplaatst een herroeping en die verspreid onder het volk: evenzoo lieten de Schriftgeleerden door de wachters zeggen, dat Christus was gestolen. In aanmerking genomen, dat die herroeping afgelezen was ‘Jn Hollant in Brabant me’, had de dichter den schijn tegen zich met zijn verklaring en daarom denkt hij aan een dergelijk bedrog bij Christus' opstanding.

Daar de offerliederen een stuk geschiedenis beschrijven, is het van belang te weten, hoe de geschiedbeschouwing der dichters was. Alle zijn er volkomen zeker van, dat God regeert en dat iedere terechtstelling een treffen is in den strijd der vijanden van God; dat bemerkt men min of meer in ieder lied. De offers, die de nieuwe leer veroorzaakt, vormen een onderdeel van den grooten strijd tusschen God en den duivel of tusschen Christus en den Antichrist. En het is een bewijs van Gods gunst, dat men door hem wordt uitverkoren, om als offer in dien strijd te vallen en daardoor mede te werken tot de eindelijke overwinning.

> Godt hadse self alderwegen
> Vercooren end wt ghesocht,

zegt Hans van Overdam van de vier Christenen, die in 1550 te Liere werden geofferd;

> Godt hadse daer toe vercoren
> Eer datse waren gheboren,

zegt zelfs de dichter van het offerlied op Joriaen en Clement (*375, *1557*) en het is ook alleen door het bestuur van God, dat de vervolgers de handen aan de slachtschaapjes kunnen slaan:

O Heer / als de vre was ghecomen
Van uwen Knecht / en Herder vroet,

begint de dichter zijn verhaal van de gevangenneming van Joos Verbeeck (*648, *1561*).

De martelaren zijn de kinderen Gods bij uitnemendheid, ‘zeer heilig van leven, uitverkoren vaten, die zonder versagen Gods woord vast aanvatten en er niet van willen scheiden’ (lied op Jan de Bakker, *1525*); ze zijn geroepen om Christus na te volgen (105, *1534*) en terwijl ze zoo wandelen op den weg Gods, wordt hun ook door hem de kracht geschonken om te strijden en te volharden:

Cracht si van bouen ontfinghen
En door haren mont sprac Gods geest (*53, *1550*).

Iemand kondigt zijn verhaal hiermede aan,

Hoe Gods cracht verstout
Al die op hem betrout,

en aan het eind van zijn verhaal gekomen, zegt hij:

Och Broeders wilt aenschouwen
Hoe God seer wonderlijck sterckt
Al die op hem betrouwen
Daer in hy sterckelijck werckt
Wie is in zijnder hopen
Bleuen / en tschande ghelopen (*617, *1554*)?

Ook het tegenovergestelde is een daad van God. Het gebeurde met Goyvaert, één der vier, die in 1550 te Liere werden gedood en wier dood Hans van Overdam bezong, dat hij, na reeds dikwijls uitvoerig aan de rechters en allen, die hem ondervroegen, geantwoord te hebben, plotseling zweeg, toen de dienaars hem het zwijgen oplegden op bevel van den schout. Hans van Overdam zegt:

Terstont so heeft daer geslooten
Sijn mont die almachtige Heer.

Zijn lotgenoot Gielis werd niets gevraagd en hij zeide ook niets, en daarvan heet het:

Godt toonde daer wel te degen...
Dat beter is ghesweghen
Dan ghesproocken / voor die staen tegen
Gods woorden die vriendelyck zijn.

Daarom komt ook God de eer toe van den geloofsmoed en de volharding der slachtoffers. Menig offerlied sluit met een

lofcouplet (o.a. 835, *1545*; *53, *1550*; 271, *1558*) en er wordt soms uitdrukkelijk op gewezen, als:

> Wilt Christo hooch verheuen
> Nv gheuen alleen die eer
> Dat sy volstandich bleuen
> Dat quam al van den Heer
>
> Ten is gheen werck van menschen bloot
> Om tgheloof te steruen soo swaren doot
> En soo te martiliseren
> Dattet veel menschen mochte deren (*375, *1557*).

Het was daarom in het vaste geloof aan Gods macht, in het geloof, dat de daden Gods door de martelaren, als zijn werktuigen, werden verricht, ook genoeg, in de vervolgingen te berusten. De dichters der offerliederen hebben grooten afkeer van de vervolgers, maar aan wraak nemen denken ze niet: G o d zal het bloed der martelaren eischen van de boosdoeners (*53, *1550*).

Niettemin worden in de liederen de vervolgers scherp afgeteekend tegenover de slachtoffers, en men spreekt over hen met kenmerkende benamingen. In het lied op Isebrant en Christiaen's dood in 1534 drijven de ‘geschorenen’ groot geweld en houden ‘met grooter hoopen’ raad, en dat - om het ‘onnoosel schaepken zijn vel af te stroopen’. Hans van Overdam laat ze de rol vervullen van slagers:

> Wanneer si (de) schaepkens vingen
> Daer en ghebrack gheen ghewelt
> Sy volchden die vooren ghinghen
> Vet waren si...
> Dies si so slachschaepkens pleghen...
> Totten slachhuyse waren gebrocht (*53, *1550*).

Het zijn roofdieren, die rondgaan om buit te zoeken. Krachtig wordt dat uitgedrukt door den dichter, die de gevangenneming van Joos Verbeeck verhaalt:

> Als Woluen die bruysschen ende brullen
> Quamen sy ghespronghen voor dat huys
> En vinghen ... Den Man Gods.

Doch ook de vervolgers zijn instrumenten van God; de laatst aangehaalde regels luidden volledig:

> En vinghen door des Vaders ghedullen
> Den Man Gods.

God laat het hun slechts toe, maar wanneer God het niet langer gedoogen zal, dan is hun macht gedaan.

Van uit dat gezichtspunt wordt in een lied de dood van

Joriaen en Clement in 1557 te Haarlem beschouwd (*375). Al zijn er twee gestorven, zegt de dichter, daarom is Gods woord niet dood; Christus heeft veel voor weinig verworven. Het zou beter geweest zijn, als de vervolgers niet begonnen waren, want zij zullen niets winnen met den raad van alle monniken: zij vergeten den raad van Gamaliël. Zij meenen Gods volk uit te roeien met vervolgen en dooden, maar zij doen verloren arbeid: hemel en aarde zullen vergaan, maar Gods woorden blijven eeuwig. Het geheele lied spreekt duidelijk het geloof van den dichter uit in de toekomst van zijn beginsel, al is het nu in verdrukking; er is geen terugkeer tot het oude, al doen de vervolgers hun best de menschen met geweld te dwingen 'tot hun goden'; want nu ze in het licht gekomen zijn, zien ze, in wat duisternis ze zijn geweest, en daarnaar is geen terugkeer.

Nv sien wy claer voor ooghen
Dat wy deerlijck waren verleyt
En schandelijcken bedrooghen
Verkeert van de waerheyt
Met loghen hebben sy ons ghequelt.

Die eenmaal tot zulk een inzicht van zijn verleden gekomen was, het was niet mogelijk, dat hij weer terug zou keeren tot het oude.

In de offerliederen komt wel het sterkst uit, sterker nog dan in de andere liederen, de vastheid van het beginsel, waarvan de Hervormden uitgingen, de groote verzekerdheid, dat zij het volk Gods waren. Door de beschrijving van een terechtstelling werden de dichters gedwongen den strijd, die tusschen oud en nieuw ontbrand was, met volle aandacht te aanschouwen in zijn daadwerkelijk voor den dag treden; vandaar, dat ze zoo sterk de tegenstelling tusschen hen en de vervolgers laten uitkomen: aan de eene zijde in het volle licht de deugd, zachtmoedigheid, gelatenheid, gelatenheid, geloofsmoed en volharding van het slachtoffer, alles genadegift van God; aan de andere zijde in de zwartste duisternis de woede, haat en nijd der vervolgers, alles ingegeven door vijandschap tegen God.

Er is groote droefheid en zelfs wel bitterheid over zooveel ellende, door menschen aangedaan, maar daarmede gaat gepaard, zoo al niet altijd vreugde, dan toch berusting, omdat ze weten, dat ze Gods weg bewandelen en dat hij verlossing zal geven, als het zijn tijd is. De stemming, waarin de dichters der offer-

liederen door den dood der martelaren gebracht werden, wordt niet beter uitgedrukt dan door de mooie begincoupletten van het offerlied op David en Levijne:

Och Heer ick moet v claghen
Ontfanct mijn reden soet
Datter in dese daghen
Soo veel onnoosel bloet
Wert ghestort in alle zijden
Wie soude hem nv verblijden
Alsmen nv claerlijck siet
Tis my een swaer verdriet.

Nochtans wil ick lanckmoedich
Wachten des Heeren dach
Jn bidden altijts voorspoedich
Dat hy my gheue verdrach
Jn mijnen druck ende lijden
Op dat ick mach verblijden
Al inden Joncxsten dach
Al maeck ick hier gheclach (*617, *1554*).

In dien geest en op dien toon worden de lotgevallen der slachtoffers verhaald. De verhalen zijn over het algemeen uitvoerig en volgen de gebeurtenissen met de martelaren op den voet: van de gevangenneming af, voor de rechters, op het schavot of aan den paal tot hun verscheiden toe, en dikwijls wordt ook nog verhaald, wat na hun dood gebeurde. Men zou ze dus verslagen kunnen noemen, maar van een bijzondere soort. De verslaggever van een offer was een geloofsgenoot en was, door welke aandoening dan ook, diep geschokt; en zoo is zijn verhaal te gelijk een uiting van zijn gemoedsaandoening. Soms valt de dichter midden in de zaak in, zooals in een der liederen op den dood van Maria en Ursula van Beckum:

Ick heb droefheyt vernomen
Hoe sou ick zijn verblijt
Den Draeck is op Aerden ghecomen
Beuanghen met grooten nijt (410, *1544*);

of hij begint met een klacht aan God:

O Heere God eeuwich Vader verheuen
Tot v claghe ick al mijnen noot
Al die hier Godsalich willen leuen
Die wordē veruolgt met v'smaetheyt groot (678, *1560*).

Enkele liederen worden geheel door 's dichters gemoedsstemming beheerscht, zoodat er nauwelijks sprake is van een verhaal, zooals een lied van 1558 (271), dat geheel een verwijt en vermaning is aan de ‘Vorsten der Werelt’: hoe ijdel hun werk is, want het zal hun toch niet gelukken, Gods woord te ‘versmooren’.

In het algemeen echter bestaat de neiging, zoo nauwkeurig mogelijk te zijn; meestal worden de namen der slachtoffers opgegeven, de plaats, waar de terechtstelling geschiedde en de

datum daarvan of van het verhoor en ook het jaar (de drie oudste hebben geen jaartal). In één lied vermeldt de dichter de namen niet, maar hij zegt:

> Haer namen zijn hier niet gheset
> Maer staen in tleuens Boeck gheschreuen
> By al die leuen nae tsHeeren Wet (68, *1559*).

De voorstelling is levendig en rechtstreeks aan de werkelijkheid afgezien. Als model van een offerlied kan dienen: *Alsmen schreef duyst vijfhondert* | *En daer toe noch vijftich Jaer*, op den dood van vier met name genoemde martelaren te Liere in Brabant op den 31 Jan. 1550, gemaakt door Hans van Overdam naar de wijs van het lied van den koning van Denemarken: *O Rat van auentueren*. Het is het uitvoerigst offerlied, dat wij uit dezen tijd bezitten; de dichter stelt voorop, dat God zelf hen had verkoren, om als slachtschaapjes naar het slachthuis gebracht te worden, en verhaalt nu het verloop van hun offer. Alle personen en groepen gaan bewegelijk aan ons oog voorbij en in alles toonen zich de martelaars de meerderen van de vervolgers, zoo door hun houding als door hun woorden. Voor den Raad worden zij naar hun geloof gevraagd, Goyvaert zegt, dat hij er voor wil sterven; men leest hun 's Keizers plakkaat, Goyvaert antwoordt ‘sachtmoedelyck ende niet straf’, dat God beveelt, zich te laten doopen, als men gelooft, de Keizer verbiedt het; die twee geboden strijden tegen elkander en zij zullen Gods gebod boven dat van den Keizer stellen. Voor de vierschaar wordt Anneken gevraagd, of ze geen genade verlangt; ze antwoordt, dat ze genade van God zal begeeren; en aan Mariken, een vrouw van 75 jaar, vraagt men, of zij niet wil biechten; - het doet haar leed, zegt ze, dat ze in haar leven zoo dikwijls haar zonden aan priesters heeft geopenbaard. Als Goyvaert voor de vierschaar verschijnt, komt hij langs een hoop geestelijken, hij roept ze toe boete te doen en zich te beteren; in het huis van den rechter staan een aantal broeders, Goyvaert troost ze en wenscht hun een zelfde lot toe, als hij mag smaken. Dat kan de schout niet dulden en hij legt hem het zwijgen op, maar Goyvaert gaat voort en als hij het ‘simpel volck’ nog hoort mompelen, ‘spreeckende onwijs’, voert hij het tegen, dat dit al van Abels tijden af zoo geschiedde. Nu snauwen de dienaars hem toe, dat hij zal zwijgen en God, de almachtige Heer, sloot plotseling zijn mond. Als hij weer teruggebracht wordt naar het steen, staat de hoop priesters er

nog, ‘een van de principale’ liep weg, toen Goyvaert er aankwam en de andere riepen gezamenlijk: ‘Domine, domine, blijft by ons’. Op hun sterfdag waren ze alle vier bijeen en zongen in de gevangenis liederen, die de dichter opgeeft[1]; de schout komt nog eens bij hen, om ze tot herroepen over te halen, maar het baat hem niet. Daarop volgt de tocht naar het schavot: Goyvaert, sprekend tot het volk; de beul, die hem wil laten zwijgen; een broeder, die Goyvaert moed inspreekt; de monnik, die Mariken wil toespreken, maar door Goyvaert tegengehouden wordt, waarop hij vertrekt, en, als ze binnen den ring komen, de gildebroeders, die gewapend staan ‘seer v'slaeft’ - alles is nauwkeurig gezien en levendig afgebeeld. De handeling op de gerichtsplaats is even volledig weergegeven: hoe ze bidden en zingen, hoe de dienaars er zich tegen verzetten en de schout beveelt, Goyvaert een breidel in den mond te leggen; hoe men hun vraagt, of ze geen van hun gezellen zien; hoe een dienaar Goyvaert wijn aanbiedt, dien hij echter weigert; hoe de vrouwen aan de staken nog een lied zingen; en ten slotte, hoe ze ‘elck aen zijnen hals met een strop’ elkander ‘met lacchende monden slaende vriendelyck haer oogen op’ met toe-‘nicken’ lieflijk troostten en groetten - dat alles gaat ons oog voorbij, als waren we op een afstand bij de terechtstelling tegenwoordig; maar toch zoo door den dichter vertoond, dat wij ten slotte instemmen met zijn laatste couplet: ‘Lof en prijs aan God, die zijn teeren leden sterkte en vreugd geeft, zoodat men ze niet kan dwingen met smeeken noch met geweld.’ Hoeveel sterker zal nog de indruk geweest zijn, wanneer men met elkander het lied zong op de roerende wijs van *O Rat van auentueren*[2].

Niet elke dichter was van de gaven voorzien, die Hans van Overdam bezat en niet alle liederen munten aldus uit door kalme wedergave van het geziene: er zijn er, die soms zeer verward zijn en onhelder, zoodat men er geen voorstelling van het feit uit kan vormen. Hierop echter leggen alle het toe, zoo nauwkeurig mogelijk weer te geven, wat de martelaren gesproken

1) Nl. *Salich is de man gheheeten en goet* (d.i. Ps. 1 der Souterliedekens) en ‘Den een-en-veertichsten Psalm.’

2) Zie die melodie in F l . v a n D u y s e *Het eenstemmig Fransch en Ned. wereldl. Lied in de Belg. gewesten van de XIe eeuw tot heden* Gent 1896, bl. 223.

hebben. Dat wordt kennelijk voor het voornaamste doel van het lied gehouden. De woorden, die de eerste onder de geloofsgenooten gesproken hebben, als ze gereed waren het aardsche te verlaten en in de eeuwigheid over te gaan, worden zorgvuldig opgevangen, om ze als een kostbare nalatenschap te bewaren. Soms legt de dichter zich daarop alleen toe, zooals gebeurt in *Eylaes ick mach wel suchten* (*296, *1550*), waar ieder der vier slachtoffers een afzonderlijk couplet krijgt voor wat hij gezegd heeft, terwijl het verdere van het geval den dichter weinig belang heeft ingeboezemd.

Ook niet alle liederen zijn zoo objectief als dat van Hans van Overdam. Er zijn er bij, die meer intiem zijn en vertoeven bij het droevige van het geval en de droef heid, die de dood van den broeder ten gevolge had. Zoo is het met *In bitterheyt der sielen*, op een broeder, te Veuren gedood (volgens Van Braght in 1553). De dichter verwijlt bij zijn berustende afscheidswoorden aan zijn vrouw en aan al zijn broeders en verhaalt zijn wreeden dood:

> Met seuen wrede slaghen
> Heeft hy de dood ontfaen
> Noch mostmen het hooft af saghen
> Eer de martely was ghedaen
> Alle die dit sagen aen
> Die werden al eenen traen (*458).

Dan verhaalt hij het treurige lot der weduwe, die van grooten rouw stierf en met haar de vrucht, die zij van den martelaar droeg. Wèl heeft de dichter eenige coupletten noodig om, den broeders al moed insprekende, zelf kracht te vinden, om in God te berusten en bij al het lijden en de vervolging in Hem blijde te zijn, en ‘gheen knien te buyghen voor Baal den Afgodt.’

Bovenal moet in dit opzicht genoemd worden het lied op den dood van Joos Verbeeck te Antwerpen (*648, *1561*). Het geldt hier niet, als in het vorige lied, de droefheid over een broeder, het is hier meer: een herder en leeraar, en het is de droefheid van de geheele Antwerpsche gemeente der Doopsgezinden, waaraan de dichter uitdrukking geeft. Hij beschrijft, hoe een bisschop moet zijn naar de woorden van Paulus, met alle deugden bekend en vreemd aan alle slechtheid, en

> Alsulcken Man met Gods Gheest seer crachtich
> Hebt ghy ons ghegeuen / O Vader ydoon

laat de dichter daarop volgen, en nu is de gemeente dien man kwijt en dus de groote droefheid begrijpelijk. En wat had hij geleden! Zij legden hem op de pijnbank, tweemaal in vier dagen.

Wat pijne moest hy ghenaken
Doen sy vraechden / met trecken alsoo stijf
Het Cruys begonst hy te smaken
Een coorde brack op zijn lijf.

En nog werd hij eens met roeden geslagen 'Al totten bloede[1)] root.'

Het schavot of de brandstapel was, als de openbare plechtigheid, het voornaamste gedeelte van de gebeurtenis en daarom is alles, wat daar gebeurt, van belang en wordt het medegedeeld. Zoo wordt in een lied van 1551 (56) de spot verhaald, dien de beul met een zuster dreef: terwijl ze geknield lag om haar gebed uit te spreken, brak de beul de 'peestels van haer bayken', zoodat het, toen zij opstond, haar van het lichaam viel en zij zeer beschaamd naar den staak trok 'sonder veel te callen'. 'Satan ghy vint altijts nieuwen vont | Om Gods volck daer mee te begecken'!

Wanneer er iets gebeurt, dat de terechtstelling tot een afgrijselijk schouwspel maakt, slaat de dichter het niet over; met Jan Janssen Brant gebeurde het volgende:

Bereyt was hy tot steruen rat
Soo daer wel is beuonden
Al inden sack vrymoedich trat
Den Buel heeften toe ghebonden
En wierp hem vande hooghe Hofbrug
Den sack die is ghebor sten in stuck
Dat volck verstoorde seer door dien druck.

Dit was seer eysselijck voor haer
Veel menschen waren niet te vreden
De man riep wt dat water claer
Hoe moort ghy my / was zijn reden
De Buel liep om een stock seer stijf
En stiet den man al op zijn lijf
Dat iammerde menich man en wijf.
Dus is gheschiet de Offerhant
Al van dit Schaepken / (395, *1559*).

Zelfs kleine bijzonderheden worden niet vergeten. In een der liederen op Maria en Ursula van Beckum komt het volgende voor:

Doen Vrsel tradt op thoute vry
Jst haer onder de voet ontgleden
My dunct ick valle af sprack sy
Seer ras hoorde de Tyran die reden

Hy riep: Hoort / si afwijckē wil
Neē / dat block ontgaet mi sond' geschil
Jn Gods woord wil ic niet beswijckē
By Christum blijf ick stadelijcken (163, *1544*).

Ook wonderen, die bij de offers plaats gehad hebben, treft men in de liederen aan: in het lied op Frans van Boolsweert

1) Er staat 'bloode'; *Tweede Liedeb.* 1583 heeft echter 'bloede'.

(835, *1545*) wordt verhaald, dat zijn lichaam niet verbrandde, ‘dit wonder sachmen openbaer’; zelfs wordt in een lied van 1552 (419) verhaald, dat de martelaar, na het uitgaan van het vuur, nog niet dood was. Hetzelfde geldt van David, gedood in 1554 (*617). Het volk riep, nadat het vuur uit was: hij leeft, ‘Dwelck beyde mans ende vrouwen | Mochten claer aenschouwen,’ maar de beul wilde het niet gelooven, ‘nochtans wiert claer beuonden | Dat hy noch leefde’ en toen gaf de beul hem twee steken en brak hem den hals. Bij de terechtstelling te Rotterdam in 1558 wilde het vuur niet branden (*54); hoe meester Jan en zijn knecht de stroobossen ook aanbliezen, ze gingen telkens weer uit; daardoor ontstond verwarring en begon het volk met steenen te gooien naar de beulen en maakte de slachtoffers los. Een ander dichter, die hetzelfde geval bezingt (271), ziet daarin de hand des Heeren, die zulk een moord niet wilde toestaan. Alleen dit laatste wonder had ten gevolge, dat de slachtoffers den dood ontkwamen[1)].

Omdat de offerliederen zooveel bijzonderheden geven, is het wel van belang te weten, of ze waarheid vertellen. Welnu, waar het mogelijk is, ze met officiëele bescheiden te vergelijken, komen de bijzonderheden overeen. Een paar voorbeelden ten bewijze[2)].

In het lied van 1534, dat in de S a c r . Liedboeken voorkomt, wordt verhaald:

> Het waren I s e b r a n d en Christiaan; de geestelijken hadden voor hun geld ‘m a n d a m e n t e n v a n s k e y s e r s w e g h e n’ gekregen tegen Isebrand, den 16 M a a r t werd hij gevangen en den volgenden dag naar V i l v o o r d e gebracht. Op hetzelfde kasteel werd van A n t w e r p e n gebracht Christiaen en er kwamen van Leuven g e e s t e l i j k e n , om hen tot het kerkgeloof terug te brengen. Den 17 Juli werden ze gevonnist tot den brandstapel en na tien dagen werden ze naar Brussel gevoerd op een wagen en daar werden zij verbrand; het geschiedde in het jaar 34. Isebrand preekte - niet ten voordeele van den Paus en dat was hem verboden; hij was dus p r i e s t e r ; hij deelde veel aalmoezen uit (‘hij was die armer lieden vrient’): hij was dus r i j k . De oudste bekende druk van het lied is van 1556, de martelaren komen niet in de martelaarsboeken voor, noch in dat van Crespin, noch in dat van Van Haemstede.

1) Bij den dood van Maria en Ursula van Beckum (1544) worden in een Hoogduitsch lied daarop ook wonderen verhaald; de Ned. liederen op hetzelfde geval, die in verband staan met het Duitsche, vermelden de wonderen niet.
2) Het wijdgedrukte geeft de overeenkomst aan.

In de Rekeningen van den Markgraaf van Antwerpen, Uitgaven, komt over dit geval voor:

> Dese Scouthet heeft, ten bevele vander Coninginne, gebracht ter Vilvoerden twee Lutherianen, te wetene Her Ysebrant ende een mynnebroeder, daeromme de voirs. Scouthet gevaceert heeft zesse dagen ende andere costen van wagenhueren, diewelcke hem getaxeert zyn op XXVIII Carolus guldens, achtervolgende der ordinancien daerop dienende, vander daten XVIe Meerte XV^e^XXXIII[1], hiermede overgegeven, Compt hier ..... VII ℔ groten.
>
> Dese Scouthet is, ten bevele van Onsen Genedigen Heere den Keysere, gereyst vuyter stadt van Antwerpen tot inder stadt van Vilvoirden den XVIII May lestleden, om aldaer mitten Inquisiteur vanden Heyligen gelove ende andere doctoren te communiceren inder saken vanden twee gevangen Lutherianen by hem aldaer gebracht, soe voirs. is, ende daeromme gevaceert drye daigen, als blyct byden brieve vander daten XVIe Mey lestleden, hiermede overgegeven, sdaighs te XX scellingen groten, *facit* ..... III ℔.
> *(Op den bladrand)* Dese costen behoiren betailt te worddene vanden goeden blyvende naede Lutherianen... dairom hier doirslagen[2].

Een ander voorbeeld: Het lied van Beernaerd en Jan komt in de Sacr. liedboeken voor, vermeldt Antwerpen en den tweeden Mei als dag van hun vonnis, als wijze van terechtstelling onthoofden, terwijl blijkt dat ze arm waren (ook deze martelaren komen noch bij Crespin noch bij Van Haemstede voor). Dat stemt overeen met wat in het Vierschaerboeck 1530-1538 van Antwerpen opgeteekend staat:

> *Veneris II^a^ Maii anno XVe ende XXXIII.*
> Tusschen den Schoutet, *ex una*, ende Janne Verschueren, *reum*, gevangene, *ex altera*, is gewesen *pro* Urssele, Burgermeestere ende Scepene, met gevolge, etc. de Schoutet volcomen van zynen vermete int capitael. (*Op den bladrand*) 'NOTA'.
>
> Tusschen den Schoutet, *ex una*, ende Bernaerde Hoze, *reum*, gevangene, *ex altera*, *(enz. gelijk het vorige)* int capitael *(Op den bladrand)* 'NOTA' *(bet. dat de terechtstelling heeft plaats gehad)*.

en in de Rekeningen van den Markgraaf, kapittel Ontvangsten:

> Van Bernart Hoese, harnasmakere, ende Jan Verschueren, tymmerman, van dat zy, contrarie der ordinancie vanden Keyser,

1) Oude stijl.
2) *Antwerpsch Archievenblad* VII bl. 303, 304.

hen metten secten van L u t h e r i a n e beholpen hebben, ter Vierscharen verwesen zyn ende m e t t e n z w e e r d e geexecuteert ende thooft geset op een staeck, s o n d e r e n n i c h g o e d t achter gelaten te hebben, emmers dat ter kennissen vanden Scouthet gecomen is, daerom hier ..... nyet[1].

Van enkele offers bestaat mer dan één lied, zooals op dat van Maria en Ursula van Beckum (1544); op David en Levyne in 1554; op de terechtstelling te Rotterdam in 1558, enz. Gewoonlijk is één der liederen het verhaal, het andere meer een beschouwing, de bijzonderheden echter, die ze vermelden, stemmen in alle overeen.

Een sprekend bewijs voor de juistheid der liederen is het Doopsgezinde lied: 'Van Lxxij. Christenen binnen der Stadt van Antwerpen opgeoffert / tusschē tiaer lv. ende lx.' (17). Ieder offer is in den druk aan den rand aangeteekend: 'Waer ghy aldus een + siet / daer beghinnen telcken nieuwe offerhanden'. Ieder der martelaren wordt met name genoemd en met een volgnummer aan den rand aangewezen. Deze lange litanie was ongetwijfeld om uit het hoofd te leeren en aldus de martelaren te onthouden. Vergeleken met de oorspronkelijke vonnissen, blijkt dat allen worden opgenoemd, die in die jaren te Antwerpen als 'Herdoopers' zijn terechtgesteld. Twee ontbreken, nl. Gielis van Aken en Antonis Rocke, en wel, omdat ze beiden voor hun dood herriepen; daardoor beschouwde men ze niet als martelaren. Nog wordt er van één melding gemaakt: 'Jan de Tesmaker sat noch gheuanghen | Als wy dit stelden /'. Deze werd 9 Aug. 1560 omgebracht, zoodat dus het lied dadelijk na het laatst vermelde offer is gemaakt[2].

Zijn de offerliederen onmiddellijk na den dood der martelaren gemaakt? En zijn ze gemaakt door ooggetuigen? Twee vragen, die wel de moeite waard zijn te beantwoorden, omdat een bevestigend antwoord de belangrijkheid der liederen niet weinig verhoogt.

Wat de eerste vraag betreft, die is alleen bibliographisch te bevestigen, bijv. bij liederen op offers van 1561, die in NL62 voorkomen, en dergelijke, tenzij in een paar gevallen het uit-

1) *a.w.* bl. 189.

2) Zie *Antw. Arch.* XIV op de jaren; VIII 435, 438, 444; XIV n°. 330. Een dergelijke catalogus van offers bestaat er over de jaren 1562-1569 van Gent, te zamen 41 martelaars. Zie *Bibl. Mart.* I 163.

drukkelijk gezegd wordt of om andere redenen niet anders kan. Ik ben niet zoo gelukkig geweest afzonderlijke drukken van Nederlandsche offerliederen te vinden: die alleen zouden, wanneer ze gedateerd waren, de vraag afdoend kunnen beantwoorden. We weten alleen, dat er op den marteldood van Christoffel Smit (of Fabricius) liedjes zijn gedrukt kort na zijn dood (4 Oct. 1564), echter niet te Antwerpen, waar hij ter dood werd gebracht, maar te Vianen. De gouvernante Margaretha van Parma bericht in een brief van 27 Januari 1565 aan Hendrik van Brederode, den heer van Vianen, dat men haar medegedeeld heeft, dat Albert Christiaensz., drukker te Vianen, gedrukt en verkocht heeft 'quelques chansons mauvaises, et entre autres d'ung héréticque dogmatiseur, nommé Fabricius, exécuté, il n'y a pas fort longtemps, en Anvers'[1].

Niet gelijktijdig met de terechtstelling zijn de offerliederen, die voorkomen in het Offer des Heeren 1570 (I^{e} deel), achter de verschillende hoofdstukken, aan iederen martelaar afzonderlijk gewijd, en die in de vroegere drukken van het Offer niet staan. Dat blijkt uit de voorrede, waar gezegd wordt: 'noch sal den Leser belieuē te weten / dat hier op nieu achter een yeghelijcks Belijdinge / Brieuen / ofte Testamenten / by ghedaen zijn Liedekens / wt de voorgaende materie ghenomen ende wtgesocht / hier eñ daer / dat ons dochte het principaelste ofte leerachtichste te zijn / waer in den Text eygentlijck so na (om tgedicht der rijmen wil) alsment opt alderbest heeft weten te becomē onderhouden is.

Noch zijn hier op nieus by geuoecht Belijdinghen ende Brieuen / van verscheyden personen / tot sessen toe / met een yeghlijcks Liedeken daer by.'

Daarmede vervalt dus ook het lied op Wendelmoet (of Weynken) Klaasd., dat in het supplement staat en dat op gezag van Dr. J.G. de Hoop Scheffer gesteld wordt op 1527, het jaar van haar dood[2]. Het blijkt uit de vergelijking met het prozaverhaal, dat het, evenzeer als de andere liederen in het Offer des Heeren 1570, daaruit getrokken is en dus geen waarde als gelijktijdig lied bezit.

1) Zie *Bibl. Mart.* I 124, 123. Van de vijf liederen, die daar opgegeven worden, zijn slechts 1° en 2° van Wybo, de andere zijn van Chr. Smit zelf, hetgeen uit die liederen zelf blijkt.

2) De Hoop Scheffer *Gesch. Kerkherv.* bl. 431; Dr. P. Fredericq *Ned. o. Karel V*, I bl. 85.

Van twee offerliederen blijkt hun gelijktijdigheid met het offer hieruit, dat de dichters ervan zelf kort daarop gedood zijn. Het eerste is dat op den dood der vier martelaren van Liere in Brabant den 31 Januari 1550 (*53). In hetzelfde jaar werd Hans van Overdam te Gent verbrand. In zijn belijdenis begint hij het verhaal van zijn gevangenneming: 'Het is geschied ter tijd, toen de vier vrienden opgeoffert waren (daer ik dat Lied af gemaekt hebbe) en ik se had sien verbranden'[1]. In het jaar vijftig heeft er behalve het offer te Liere geen ander van vier personen plaats gehad, dan te Leiden, en van het lied daarop is de dichter ook bekend. De waarschijnlijkheid is dus bijna zekerheid, dat Hans van Overdam (die zich zelf bekend maakt als dichter in lied 884) de dichter ervan is en dus dit lied gelijktijdig aan het offer. Twijfelt men aan zijn auteurschap, dan blijft toch het feit over, dat hij kort na een terechtstelling, die hij zelf had bijgewoond, een lied erop gemaakt heeft, en daarom is het hier te doen.

Het andere lied is dat van de vier martelaren uit hetzelfde jaar te Leiden, waarvan de dichter Adriaen Cornelisz. in het jaar 52 te Leiden werd verbrand[2]. Het laatste couplet, waarin de dood van den dichter vermeld wordt, is er dus later bijgevoegd.

Soms blijkt de gelijktijdigheid uit sommige uitdrukkingen, zooals in het lied op het offer van Frans van Boolsweert (*1545*), hetwelk plaats had op Palmavond. Het laatste couplet luidt:

> Alsmen dit Liedekē eerstmael sanck
> Dat was op Palme daghe,

dus reeds den dag, volgende op de terechtstelling, werd dit lied gemaakt ('eerstmael sanck' beteekent 'maakte': de dichter zelf zingt het voor de eerste maal, als hij het lied zingende maakt).

In het lied op J.J. Brant (395, *1559*) wordt verhaald, hoe de vrouw van den martelaar gevangen werd genomen en van haar zegt de dichter:

> De Heere weet / hoe sy is ghesint
> Hy canse bewaren / die hem bemint,

waaruit blijkt dat ze nog gevangen zat, toen het lied gemaakt werd.

In bitterheyt der sielen (*458, *1553*) heeft ook alle aanzien van dadelijk na den dood van den martelaar gemaakt te zijn. Hij

1) *Bibl. Mart.* II n°. 598.
2) *Bibl. Mart.* II bl. 453, *Offer des Heeren* 1562/63, fol. cxxviij.

had in de gevangenis een lied gemaakt (nl. 36) en in het offerlied zijn verschillende uitdrukkingen uit dat lied overgenomen. De vier regels waarmee het begint ‘In bitterheyt der sielen’, enz. komen evenzoo voor als 5e c. in 36, en er worden nog eens vier regels aangehaald, die de martelaar in zijn lied gebruikt heeft (c. 3 - c. 9). Dat wijst op nauwe gemeenschap tusschen den dichter van het offerlied en den martelaar. Hij zegt dan ook:

> Een Broeder goet van natueren
> Heb ick na den gheest ghehadt
> Die moste den doot besueren
> Te Vueren binnen der stadt.

Of echter dadelijk na de terechtstelling al met het lied, dat het offer verhaalde, onder het volk gecolporteerd werd, dat blijkt van geen enkel lied, maar er pleit in het algemeen niets tegen. Ten minste verspreid onder de broeders schijnt het lied op Joos Verbeecks dood (*648, *1561*), dat aldus eindigt:

> O Schaepkens wilt vruechde bedrijuen
> Vaet toch recht ons Broeders verstant
> Hy beclaechde dat hy v niet mocht schrijuen
>
> Ghebroken was zijn rechterhant
> Daerom laet ons neerstich wesen
> Met Gods Woort aenghedaen
> Jn reynder liefden ghepresen
> Der Waerheyt altijt ghehoorsaem.

Met die mededeeling vervult de dichter een laatste opdracht van den gedoode aan zijn gemeente (Joos Verbeeck was een ‘hooftman’), daarmee zal hij dus wel niet lang gewacht hebben.

Verder pleit voor de gelijktijdigheid, dat de bijzonderheden, die de liederen vermelden, vergeleken met de officiëele bescheiden, geheel juist zijn, evenals jaartal en datum.

Dat de offerliederen van ooggetuigen zijn, is over het algemeen, wanneer eenmaal vastgesteld is, dat ze dadelijk na het feit gemaakt zijn, wel aan te nemen. De dichters, die ze maakten, vervulden dan de rol der tegenwoordige verslaggevers, ze gingen mee in de gerechtszaal (waar het publiek toegang had) en volgden de gebeurtenis tot het eind; het gebeurde dan ook wel, dat ze gemeenschap hadden met de slachtoffers zelf, terwijl die gevangen zaten.

Uit een lied van 1560 blijkt het, dat de dichter ooggetuige was; in het laatste couplet zegt hij:

> Jck wasser present // en hem ontrent
> Als hy was ghesent
> Voor den ouden ende ionghen
> Daer hy beleet // zijn gheloof gereet
> Voor dOuerheet (183, *1560*).

Het lied is in hoofdzaak een uitvoerig verslag van het verhoor. Het zou wel kunnen zijn, dat sommige liederen, die slechts heel weinig of niets van het verhoor bevatten, niet van ooggetuigen zijn, zooals een der liederen van 1551 (*214). Het is echter wèl uitvoerig over de terechtstelling: de dichter kan dus wel meer op een afstand gebleven zijn.

Van een der liederen op David en Levyne (*617, *1554*) is het onzeker: eerst zegt de dichter:

> Jck hebbe / verstaet mijn rede
> Ghesien int openbaer
> Te Ghent al binnen der stede
> Soo elck mocht mercken claer
>
> Een seer ionck Man van Jaren
> Jck salt v noch verclaren
> Hoe Gods cracht verstout
> Al die op hem betrout;

maar later zegt hij:

> Sy spraken beyde tsamen
> Alsoo my is vertelt
> Doen sy den staeck vernamen.

Overigens is er niets van te zeggen.

Sommige offerliederen beginnen met den datum op te geven (‘Alsmen schreef duizend vijfhonderd’, enz.). Die manier van beginnen ontleenden zij aan de soldatenliederen, gemaakt op gelukkig geslaagde veldtochten en gevechten[1)]. De overeenkomst is echter niet alleen een uiterlijke, naar den vorm, ze is grooter: de soldatenliederen werden gemaakt om de roemrijke daden van het leger en den keizer of den veldheer te verheerlijken: zoo was ook in de eerste plaats het doel der offerliederen: het oprichten van een gedenkteeken voor de slachtoffers in het geheugen van de overblijvenden. Was de staat van een vervolgde om het geloof een ideaalstaat, het hoogtepunt vormde de gevangenschap, het verhoor en de terechtstelling; die moesten dus als heuglijke gebeurtenissen geëerd worden. De dood van den veroordeelde was een heerlijke daad: dat geven de uitdrukkingen te kennen, die men gewoon was ervoor te gebruiken. Met hun dood doen zij hun offerande, zoo wordt gewoonlijk de terechtstelling genoemd; als zij op den brandstapel komen, naken zij hun vaderland (*648, *1561*), zij gaan of strijden vroom door (422, *1559*) en andere uitdrukkingen heeft men om hun dood verheerlijkt voor te stellen, als: geweldig is hij doorgedrongen

1) Zie *Antw. Liederb.* 1544, n°. 6, 211; 195, 197.

(*632, *1559*) of hij is den strijd ontsprongen (*790); en van het graf heet het: zij rusten onder het altaar, totdat het getal der broeders vervuld zal zijn (*632, *1559;* 419, *1552;* 678, *1560;* 120; *524); of de dichter ziet hen in glans in des Vaders troon met witte kleederen aan gelijk de zon, waar God hun nieuwen wijn zal schenken en hen met hemelsch brood laven tot hun loon; zooals geen oog ooit heeft gezien (678, *1560*, zie ook 419, *1552*).

Omdat 't het doel der dichters was, de martelaars verheerlijkt uit de beelden in een lied, komen zij er toe te spelen met hun naam, zooals in het lied op Isebrand en Christiaan (*1534*):

> Jsebrant mocht hy wel heeten
> Want het was sinen rechten naem...
> Js cout was hy in afgoderij
> Maer hy brande in Gods liefde,

en van den ander wordt gezegd:

> By name soo hiet hy Christiaen
> Christum is hy by ghebleuen[1)].

En met den naam van Nout, in 1557 te Brugge gedood, wordt gespeeld: ‘gheheeten Nout, maer een recht Nathanael’ (33).

Het lied moest de herinnering bewaren aan de martelaars, en de woorden, die zij in hun laatste oogenblikken gesproken hadden, waren kostbaar. Het lied op den dood van Calleken Strinx (52, *1561*), met een uitvoerige beschouwing er over, hoe zij Christus' mandamenten boven die van den Keizer stelde, naar haar eigen woorden gevormd, eindigt:

> Oorlof vrienden dit is voor een Testament
> Hoe Calleken Strincx de loop hier heeft gheent.

Een enkel lied is een geheele lofzang op de martelaren; dat is *Tis nu schier al* | *Veruult ons broeders ghetal*, op den dood van acht martelaren, in 1549 te Amsterdam terechtgesteld, op den stok:

> Noyt mensch en sach
> Alsulcken blyden dach
> Jck singt sonder gheclach
> Als God haer gaet verleenen,

op de wijs: *Maect nu jolijt in desen blijden tijt;* alles dus vol

1) Christi-aan.

vreugd. De eerste letter van ieder couplet brengt den beginletter van een der acht martelaren[1].

Omdat men den dood als een feest in herinnering hield (in het laatste lied wordt gezegd: 'Bruyloften siet | Sijn tAmsterdam geschiet'), daarom werd het afgekeurd, als een terechtstelling mislukte, doordat er oproer onder het volk ontstond. Dat gebeurde in 1558 te Rotterdam; toen het stroo niet wilde branden, werd de woede van het volk opgewekt en begonnen zij met steenen naar de beulen te gooien, zoodat die moesten vluchten, en daarna ging het volk naar het stadhuis, om de gevangenen, die daar nog waren, te bevrijden. Een van de gevangenen voerde hen tegen:

> Waerom hebt ghijt bedreuen
> Wy waren bereyt // voor de Waerheyt
> Te steruen / na te leuen,

en de dichter zegt er van:

> Men hoort nv vele spreken
> Maer weet / tis gheen waerheyt
> Dat wy dat wilden wreken
> O Heer dat waer ons leyt
> Sy hebbent noyt beuonden
> Dat wy dit deen // en worpen steen
>
> Doe noch tot gheender stonden
> Ordeelt recht altesamen
> Hoe dattet is gheschiet
> Die Godt vreest / soudt hem schamen
> Om dattet Godt verbiet (*54).

Men had echter nog een bedoeling met de offerliederen, nl. openbaarheid te geven aan de gebeurtenis en het gerucht ervan te verspreiden, in één woord, om propaganda te maken met de daden der geloofsgenooten. Men richt de liederen niet alleen tot de broeders en zusters, maar heel dikwijls tot de vervolgers, hetzij als 'Heeren', hetzij als 'Rechters', of men richt zich tot alle menschen (187, *1558*). Het lijdt geen twijfel, of ook daarom geeft men zulk een uitvoerig verslag van de verhooren en van alles, wat de martelaren daarbij gesproken hebben, en vooral wat ze getuigd hebben van hun geloof, hetzij bij de Doopsgezinden van den doop op het geloof, wat in bijna elk offerlied voorkomt en dan met aanhaling van Marc. 16, hetzij bij Sacramentisten van de twee sacramenten en, ter onderscheiding van de Doopsgezinden, van de twee naturen van Christus 468, *1561*).

Vandaar, dat men alle belemmeringen, die aan de openbaar-

1) Zie *Bibl. Mart.* II n°. 552 en het lied hier in hoofdst. Algemeen Overzicht bl. 18.

heid werden in den weg gelegd, afkeurde en betreurde; men vermeldt het als den martelaren belet wordt te spreken op het schavot, zooals in het lied van 1534: ‘Sy mochten spreken niet een woort’ en in een lied van 1561 (*648) ‘Men liet hem singhen noch spreecken’; in beide volgt onmiddellijk een paar regels over hun jammerlijk lot, in dat van 1534:

Soo werden si ter doot ghestout
Seer deerlijck zijn si versmoort,

en in dat van 1561:

Sy dorsten al nae zijn bloet
Men sachse trecken ende steecken
Dat Lam in alder ootmoet:

men beschouwde het als een verhooging der wreedheid, als hun niet eens gegund werd, iets tot het volk te zeggen. Het spreken werd belemmerd, wanneer men op het schavot een ‘huysken’ maakte van hout, om ze daarin te verbranden. Dat wekt de verontwaardiging van den dichter van een lied van 1559 (422):

Een Huysken was van houte
En stroo / op de merct ghestelt
Was dit oock niet seer stoute
Daer stietmens in / met ghewelt
Sy spraken weynich onghequelt
Men leefder me als Honden.

Vooral betreurt men het - en ook zelf de martelaren betreuren het - als de terechtstelling geheel in het geheim plaats heeft, als ze op het stadhuis verdronken worden in een wijnpijp of 's nachts stilletjes van een schuit, zooals met Tijs en Bernt gebeurde te Leeuwarden in 1553. Toen men het vonnis van verdrinken gelezen had, werd Tijs verontwaardigd: ‘Men drenct catten en honden,’ sprak hij en het deerde hem jammerlijk, ‘so te worden verslonden’. Hij begeerde openbaar te sterven op het galgenveld ‘en de croon daer (te) verweruen’, opdat een ieder zien mocht, dat zij op den ‘rechten steen’ stonden, maar het werd hun niet gegund. En toen heeft men stilletjes - verhaalt de dichter - omstreeks middernacht die twee schapen in een praam geladen en achter den muur gebracht, men stopte hun monden toe en pakte ze in een zak, ‘dus wert donnosel bloet verstropt | Maer ten wort niet verswegen’, voegt de dichter er aan toe (*181).

Omdat de liederen dus naar buiten uit moesten werken onder

degenen, die het oude geloof aanhingen, boden zij een geschikte gelegenheid om naar aanleiding van den marteldood beschouwingen daarover en over geloofspunten te houden (zie o.a. *296, *1550;* 303, *1552;* *617, *1554;* 33, *1557*). Vandaar ook het aanspreken van de heeren en de rechters, van de vervolgers, wat in verschillende liederen plaats heeft. *Ghy Vorsten der werelt* / *wilt hooren (1558)* is in zijn geheel tot de vervolgers gericht, wien de rechtspleging voorgeworpen wordt en toegevoegd wordt, dat zij toch op zullen houden met het 'versmooren' van Gods woord. Op deze wijze spreekt men de vervolgers gewoonlijk toe: verander uw leven en daden, want anders zal het u berouwen en zal uw ziel verloren gaan (885, *1541*). Men daagt de vervolgers voor den Raad Gods en men geeft hun te kennen, dat zij dan zullen veroordeeld worden voor al degenen, die zij hier op aarde door hun macht, maar tegen het recht, hebben ter dood gebracht; men doet een beroep op de rechtvaardige vergelding van God in den hemel.

Dat is het, wat de offerliederen in hun verhouding tot de vervolgers onderscheidt van de latere Geuzenliederen; hier is, evenals daar, een diep gevoel van de drukkende macht der vervolgers over hen, die zich niet verdedigen kunnen of ver in de minderheid zijn, maar het gaat gepaard met het vaste vertrouwen, dat God als rechter optreedt. De Geuzen hebben het beginsel van den mensch zijn eigen rechter: 'Helpt nu u zelf, zoo helpt u God': zal er aan de vervolgers recht gedaan worden, dan zal niet God het doen, maar zij zullen het met hun eigen arm doen en dan zullen zij zeggen, dat God het gedaan heeft.

Die nieuwe geest, die in 1566 allerwegen begint te werken, openbaart zich reeds in het laatste Sacr. offerlied uit dezen tijd, dat van 1564 op den dood van Christoffel Smit (of Fabricius). Als de dichter in het begin Antwerpen toespreekt, de 'Keizerlijke Stede', en als hij haar zegt, dat, nu zij in vrede is, God haar als Kapernaüm in den afgrond zal smijten - want zij is nog erger dan Tyrus en Sidon - dan voelt hij, bij die bedreiging, dat hij wel een van degenen kon zijn, die aan die Godsstraf zouden medewerken, en hij voelt den val als zeer nabij: 'V tyrannie | Sal die niet haest cesseren'? Dit lied kondigt den veranderenden tijd aan. In al de andere offerliederen is de toon die van berusting in God; bij de hevigste verontwaardiging over het onrecht en de wreedheid, die men aan een ieder zag plegen,

blijft men op God vertrouwen en ziet men in de verre, verre toekomst een gewisse blijdschap. Het is de tijd van de lijdelijke onderwerping, de tijd van gehoorzaamheid aan de heeren, alleen in dit ééne niet, dat ze niet zullen laten te doen, wat ze voor hun geweten noodzakelijk en door God bevolen achten; daarvoor willen ze hun bloed geven en alles opofferen. Zich echter te verzetten en te trachten het onrecht van nu tot recht te verheffen, dat gebeurt in deze periode niet, dat begint eerst met 1566.

De offerliederen leiden er van zelf toe, bij hun behandeling te spreken over de geschiedenis; hun waarde als geschiedbronnen is dan ook veel grooter dan als liederen. Een toekomstig geschiedschrijver van de Hervorming in Nederland vóór den tijd der Geuzen verzuime allerminst deze liederen te gebruiken. Om hun geschiedkundige waarde geef ik hier een chronologische lijst van de mij bekende offerliederen tot 1566 met de daarbij noodige inlichtingen. Bij een onderzoek zal blijken, dat van sommige offers het lied de eenige bron is[1].

[Toelichting: Alleen wat niet tusschen haakjes staat, wordt in het lied vermeld; daaronder is niet begrepen, wat in de drukken als kantteekeningen voorkomt. S beteekent Sacramentist, DG Doopsgezind, B *Bibl. Mart.* II, A. *Antw. Archievenbl.* XIV.]

Lied N°.	**Jaar.**	**Datum.**	**Plaats.**
[2]	[1523]	[1 Juli]	Brussel
583	[1525]	[15 Sept.]	's-Gravenhage
460	[1533]	3 Mei	Antwerpen
105	[15]34	27 Juli	Brussel
885	1541	[27 Jan.]	Brussel
410	[1544]	[13 Nov.]	[Delden]
163		13 Nov.	Delden
[3]			
835	[15]45	Palmavond	Leeuwarden
473	[1549]	[20 Maart]	Amsterdam

Lied N°.	**Namen.**	**Gezindte.**	**Verwijzing.**
[2]	[Hendrik Voes]	S	B n°. 821
	[Johannes van Essen]	S	n°. 220
583	[Jan de Bakker]	S	B n°. 630
460	Bernaert [Hoze]	S	A n°. 97

1) Zie Dr. S. C r a m e r in *Doopsgez. Bijdr.* 39 (1899), bl. 95.
2) *Eyn newes lied wir hebē an.*
3) *Nvn lasst vns fröhlich heben an.*
2) *Eyn newes lied wir hebē an.*

	Jan [Verschueren]	S	n°. 98
105	Isebrant	S	A n°. 110
	Christiaen	S	n°. 111
885	Gielken Thielmans	S	B n°. 773
410	Maria van Beckum	DG	B n°. 59
	Ursula - -	DG	n°. 796
163	Mari van Beckom		
	Ursel - -		
3)	Maria van Becken		B bl. 557
	Ursul - -		
835	Frans van Boolsweert	DG	B n°. 82
473	T[ruyken Boens]	DG	B n°. 81
	P[ieter Jansz.]	DG	n°. 377

3) *Nvn lasst vns fröhlich heben an*.

Lied N°.	Jaar.	Datum.	Plaats.
*53[2]	1550	31 Jan.	Liere
*296[3]	[1550]	?	Leiden
56	1551	21 Juli	Gent
449	[1551]	[21 Oct.]	Antwerpen
*214	1551	[10 Dec.]	Brugge
		[11 Dec.]	
796	1551	?	Gent
303	1552[5]	[13 Aug.]	Cuylenborgh
*165[6]	[1552]	?	[Gent]
419	[1552]	?	[Leiden]

Lied N°.	Namen.	Gezindte.	Verwijzing.
	G[ijsbert Jansz.]	DG	B n°. 370
	J[an Pennewaerts]	DG	n°. 609
	L[ucas Michielsz.]	DG	n°. 552
	E[llert Jansz.]	DG	n°. 369
	B[arbara Thielemans]	DG	n°. 766
	T[obias Questincx][1]	DG	n°. 651
*53[2]	Goyvaert [Mertens]	DG	B n°. 261
	Anneken [van Roosbroecke]	DG	n°. 23
	Mariken [Vlemincx]	DG	n°. 514
	Gielis [van Aerde]	DG	n°. 248
*296[3]	Willem	DG	B n°. 855
	Mariken	DG	n°. 517
	Dieuwerken	DG	n°. 177
	Mariken Jans	DG	n°. 357

2) Gedicht door Hans van Overdam (B n°. 598).
3) Gedicht door Adriaen Cornelisz. (B n°. 177, 154).
5) In het ex. der Doopsgez. Bibl. Amst. oud veranderd in 62.
6) Zelfverhaal.
1) Ieder couplet begint met den voorletter van een martelaar.
2) Gedicht door Hans van Overdam (B n°. 598).
3) Gedicht door Adriaen Cornelisz. (B n°. 177, 154).

56	Gielis	DG	B n°. 249
	Lijsbet	DG	n°. 216
449	3 pers. Jan [Oudekleerkoper]	DG	B n°. 342
	[Pleunis van den Huevele]	DG	n°. 631
	[Bruynen]	DG	n°. 102
*214	Ariaen [Broel]	DG	B n°. 91 (heeft 1561)
	Lucas [Hendriksz.]	DG	n°. 292
	Martijne [Amare]	DG	n°. 6 (Hondschote 1562) of 15, 16
	Lijsken [Amare]	DG	n°. 7 (en 17 heeft 1562)
	Hansken [Lisz.]	DG	n°. 485
	Andries [Meulenaer]	DG	n°. 546
	-		
	Hansken [Parmentier]	DG	n°. 605
	Jan	DG	n°. 343
	Gielis [Outerman]	DG	n°. 597
	Tweue [Keute]	DG	n°. 413
	Fransken [Meulenaers]	DG	n°. 547
	Mayken [Trans]	DG	n°. 790[4)]
796	Naenken	DG	B n°. 571
	Goris	DG	n°. 394
	Wouter	DG	n°. 867
	Grietken	DG	n°. 267
	-		
	Katherijn	DG	n°. 128
303	Cornelis deman	DG	B n°. 436 (heeft 1552 (62))
*165[6)]	[Pieter van Olmen]	DG	B n°. 589

4) Zie *Van Braght* II 288 (heeft 1561).
6) Zelfverhaal.

419	2 vrouwen [Mariken]	DG	B n°. 515
	[Anneken]	DG	n°. 24
	Henrick Dirckz.	DG	n°. 183

Lied N^{o}	Jaar.	Datum.	Plaats.
*181	1553	?	Leeuwarden
578	1553	?	Leeuwarden
485	1553	?	Leeuwarden
*458	[1553]	?	Vueren
*617	1554	[14 Febr.]	Gent
237	1554		Gent
33	1557	[22 Maart]	Brugge
392[1)]	[1557]	[26 April]	Haarlem
375	1557	26 April	Haarlem
178	[1557]	[26 April]	[Haarlem]
837[2)]	[1557]	[6 Juli]	Antwerpen
*54	1558	[28 Maart]	Rotterdam
187[3)]			Rotterdam
379			Rotterdam
271			Rotterdam
*632[2)]	[1559]	[Maart]	Leeuwarden
166	1559	[5 Juli?]	Gent
		[7 Aug.?]	
		[8 Aug.?]	
		[27 Juni 60?]	
422			Gent
68	1559	na 18 Juli	Antwerpen
		[19 Juli]	
		na 11 Oct.	
		[12 Oct.]	
395	1559	een maand	Geervliet
		na 29 Nov.	
9[4)]	[1559?]	?	[Antwerpen?]

Lied N^{o}	Namen.	Gezindte.	Verwijzing.
	Dirck Jansz.	DG	n°. 368

1) Toegeschreven aan Bouwen Lubberts (B n°. 181).
2) Zelfverhaal.
3) Gedicht door Soetjen Gerrits.
2) Zelfverhaal.
4) Zelfverhaal door Louwereys Verleye.

	Adriaen Cornelisz.	DG	n°. 154
*181	Bernt	DG	B n°. 63
	Tijs	DG	n°. 777
578	Eelken	DG	B n°. 208 (heeft 1549)
	Fije	DG	n°. 233
485	Peter [Witses] de metselaar	DG	B n°. 865
*458	?	DG	Van Braght II 158
*617	David [vander Leyen]	DG	B n°. 167
	Levijne [Ghyselins]	DG	n°. 472
237	Dauid		
	Leuina		
33	Nout [Diericks]	S	B n°. 175
392[1)]	Joriaen [Simonsz.]	DG	n°. 705
	Clement [Dirksz.]	DG	n°. 181
	een zuster [Mary Joris]	DG	n°. 397
375	Joriaen		
	Clement		
178	[Jor. en Cl.]		
837[2)]	Janneken	DG	B n°. 344
*54	[Jan Hendricksz.]	DG	B n°. 291 (de anderen werden bevrijd)
187[3)]	5 pers.		
379	4 pers.		
271			
*632[2)]	Jacques [d'Auchy]	DG	Van Braght II 212-236
166	Tonis [van Cassele]	DG	B n°. 124 (5 Juli of 7 Aug.)
	Karel [Tankreet]	DG	n°. 760}(z.d.)

1) Toegeschreven aan Bouwen Lubberts (B n°. 181).
2) Zelfverhaal.
3) Gedicht door Soetjen Gerrits.
2) Zelfverhaal.

	Jan [de Vette]	DG	n°. 814}(z.d.)
	Peter [Coerten]	DG	n°. 151 (5 Juli of 7 Aug.)
	-		
	Abram [Tankreet]	DG	n°. 759}(z.d.)
	Marcus [de Smit]	DG	n°. 716}(z.d.)
	Jan Smit	DG	n°. 714}(z.d.)
	Jacob [Spillebout]	DG	n°. 732}(z.d.)
	Proentken	DG	n°. 647}(z.d.)
	Mayken [Floris]	DG	n°. 228}(8 Aug. of 27 Juni 60)
	-		
	Mertjen	DG	n°. 518}(8 Aug. of 27 Juni 60)
	Tanneken	DG	n°. 762 (z.d.)
422	4 + 6 + 2 (dezelfden)		
68	3 + 3 vrouwen	DG	B n°. 407, 501, 875 en 83, 431, 500
395	Jan Janssen Brant	DG	B n°. 92
9[4)]	Antheunis Claisens	DG	B n°. 141 (26 Jan. 1560) A n°. 307

4) Zelfverhaal door Louwereys Verleye.

Lied N°.	Jaar.	Datum.	Plaats.
634[2]	1560	23 Aug.	Veurne
183	1560	[5 Oct.]	Antwerpen
678	1560	[9 Nov.]	Antwerpen
		[8 Nov.]	
17	1555-60		Antwerpen
468[3]	1561	18 April	Duinkerken
*648	1561	21 Juni	Antwerpen
52	1561	18 Oct.	Iperen
*226[4]	[1561]	?	[Iperen]
886	1562	[10 Juni]	Utrecht
65	1564	4 Oct.	Antwerpen
48	1564	12 Nov.	Gent

Lied N°.	Namen.	Gezindte.	Verwijzing.
	Andries Langhe(geduldich was)	DG	Andries Langedul B n°. 443 (9 Nov. 59) A n°. 303(8)
	Sander Heyndricx	DG	B n°. 293 (29 Nov. 58) A n°. 269 [?]
	Hans Trouwers	DG	?
	Matheus de Potbacker	DG	B n°. 641 (9 Nov. 59) A n°. 302.
	Louwereys Verleye	DG	B n°. 474 (9 Nov. 59) A n°. 304
	Adriaenken	DG	? B n°. 455 (19 Mrt. 59) ? A n°. 284
	Kalleken	DG	?
	Claerken Schilders	DG	?
	Catelijntken Coertens	DG	?
	Maeyken Goemans	DG	?
	Maeyken	DG	?

2) Gedicht door J. Utenhove (blijkens een lettervers bij het lied behoorende).
3) Geteekend: Christus is mijn ghewin.
4) Zelfverhaal.

	Mayken de Corte	DG	A n°. 301 (11 Oct. 59)
	Grietken Bonaventueren	DG	B n°. 83 (12 Oct. 59)
	Louwereys Verniers	DG	?[1]
634[2]	Christiaen [de Quekere]	S	B n°. 650
	Meester Jacob [Dieussart]	S	n°. 176
	Naenken [Salomes]	S	n°. 678
183	Willem [de Kleermaker]	DG	B n°. 424
678	Joris [Lierse]	DG	B n°. 395
	Joachim [Ooms]	DG	n°. 389
17	72 Christenen (29 offers)	DG	zie hier bl. 105
468[3]	Pieter Annoot	S	B n°. 28
	Daniel Gallant	S	n°. 234
*648	Joos Verbeeck	DG	B n°. 802
52	Calleken Strincx	DG	B n°. 747
*226[4]	Trijnken	DG	B bl. 454
	Charle	DG	
	Mayken	DG	
	Piere	DG	
	Anthoen	DG	
	Calleken	DG	
	de dichter	DG	
886	Hendrik [Eemkes] kleermaker	DG	B n°. 209
65	Christoffel [Smit]	S	B n°. 224
48	Perijngen Maelbout	DG	B n°. 492
	Martijntgen [Smit]	DG	n°. 491.

1) Zie *Van Braght* II 269.
2) Gedicht door J. Utenhove (blijkens een lettervers bij het lied behoorende).
3) Geteekend: Christus is mijn ghewin.
4) Zelfverhaal.

Besluit.

Er resten nog enkele dingen, waarover in de liederen gehandeld wordt, die niet tot het voorgaande behooren; dat zijn: het verschijnsel der Hervorming in haar geheel, en omstandigheden, die met de Hervorming niet in verband staan. Beide hebben weinig stof aan de Hervormde liederen geleverd.

Liederen, die de Hervorming in haar geheel als verschijnsel behandelen, zijn er slechts een paar, nl. een van Hans van Overdam: *Vvie ooren heeft om te hooren* | *Die hoore toe* / *en mercke wel*, een lang lied over de vier beesten met een hoer erop, naar de profetiën van Daniël; 'het vierde beest, Arend! dat zijt gij', nl. de Keizer. Het eerste dier was een leeuw, dat was Babylon, het tweede was een beer, dat waren de Perzen en Meden, het derde was een luipaard, dat is het rijk van Alexander en het vierde, dat is het Roomsche rijk,

> Dit Rijck heeft zijn beghin ghenomen
> Eer Christus mensch gheworden is
> Sijn verstooringhe is seer by ghecomen.

Op dat beest is de Babylonsche hoer gezeten, dat is de Paus, en de Keizer is zijn beminde zoon. Maar tegen de hoer strijdt een hoorn van het beest, waaraan het gegeven is, de hoer te haten en haar te overwinnen. Het is een rumoerig, gezwollen lied van een hartstochtelijk man.

Een ander lied (174) handelt 'van de verwoestinghe en̄ reparacie der Kercken Christi'. De verwoesting geschiedt door Babel reeds 'vele hondert Jaren', maar in dezen laatsten tijd (en de uitgever zet hier een noot: 'aengenamē') heeft God door zijn genade zijn volk getroost en bevrijd. Het is een uitvoerig lied met een verontschuldigende opmerking van den dichter aan het begin:

Latet v niet veruelen
Al vallet vry wat lanck

en aan het eind:

Hier wt vrienden verheuen
Weet ghy nv (hoep ick) al
Hoemen in Gods huys leuen
Ende wandelen sal.

Als hij begint, is hij bang, dat zijn lied niet in den smaak zal vallen en aan het eind twijfelt hij of ze nu wel goed begrepen hebben, wat hij gezegd heeft, bewijzen dat een dergelijk algemeen beschouwend lied iets ongewoons was; men had zijn aandacht meer gevestigd op de zaken, die dadelijk voor de hand lagen.

Het is overigens maar een enkele opmerking, waaruit blijkt, dat de dichter het geheel der gebeurtenissen overzag, als: ‘door menschen leer is Gods woord ons ontnomen 'al ouer vele jaren'' (285) en dergelijke. Eenmaal komt de bekende uitdrukking voor, dat het bloed der martelaren het zaad der kerk is; de dichter zegt erbij, dat het een woord is van Tertullianus (917)[1].

Wat betreft de omstandigheden, die met de Hervorming niet te maken hebben, vreemd is het niet, dat deze in de liederen bijna niet voorkomen: de liedboeken waren geestelijk (naar de opvatting van die dagen) en men gebruikte ook wereldlijke liedboeken (getuige de vele wereldlijke wijsaangiften). Toch is er een enkel lied op den oorlog en den duren tijd in het liedboek van 1556 (1554?) opgenomen, nl. *Hoort ēn siet // van droefheyt een nieu liet*, met de bede aan het eind, dat God den Keizer in het hart moge geven, over vrede te spreken en geen wraak te oefenen over zijn vijanden ‘Jn desen dieren tijt’. Ook is er een lied (336) over de armoede aan de eene zijde, en de groote weelde, den woeker en het geweld aan de andere zij en de dichter trekt er de conclusie uit: het zijn de laatste jaren, m.a.w. hij voelt onbewust, dat er een revolutie op handen is. Aan het slot zegt hij: ‘Ons factie (= gedicht) is na den tijt’.

Ik wil er niet te veel gewicht aan hechten, dat de tijdsomstandigheden, die met de Hervorming niet in verband staan, bijna in het geheel niet in de liederen vertegenwoordigd zijn, maar het schijnt mij wel te verklaren hieruit, dat de dichters dezer liederen alleen maar aandacht over hadden voor hun ge-

1) Zie voor nog twee liederen bl. 60.

loofsstrijd en alles, wat daarmede in verband stond, dat wèl en in ruime mate in de liederen aanwezig is.

De tijd, waarin deze liederen gemaakt zijn, was voor de dichters ervan een stormachtige, en hun gemoedsstemming was veelbewogen. Dat is den liederen aan te zien; ze zijn wild van inhoud, de verschillende elementen, die ik afzonderlijk behandeld heb, liggen ongeordend in elk lied door elkander.

Er is veel Bijbelkennis, ze is echter niet tot een gebouw geworden, maar het een ligt als los materiaal naast het ander. De bestrijding van de Kerk, hoe volkomen ook, wanneer men alle liederen samenvat, bestaat in elk afzonderlijk lied slechts uit losse uitvallen tegen enkele dingen, die den dichter op het oogenblik invallen.

Dat wordt veroorzaakt door de vervolging. Vele der dichters zwierven als ballingen rond, of zaten gevangen en maakten hun lied na de uitspraak van hun doodvonnis. Waar zijn hier de voorwaarden voor de kalme rust, die noodig is voor een volledige kunstuiting? De vervolging is als een wig ingeschoten in de gedachten en gevoelens der dichters en heeft er verwarring ingebracht. Iedere opkomende gedachte wordt bezwaard met het gevoel van vervolging, de kracht tot het vormen van hooge kunst, indien al bij de dichters aanwezig, wordt verbruikt aan de vervolging.

In overeenstemming daarmede is het, dat de liederen vlug gedicht zijn; er is geen lied, waarin men kalm overleg, bewuste vorming kan ontdekken; er is wel neiging tot vorm, zooals blijkt uit de samenspraken van de bruid en haar bruidegom en uit allegorische voorstellingen, maar er is geen tijd en bedaardheid om den vorm vast te houden.

Dat is ook te zien aan de wijzen; zij worden volstrekt niet met zorg gekozen en er wordt ook niet op het karakter gelet. Wanneer een dichter een lied ging maken, dan kon het eerste het beste wijsje, dat hem inviel, ervoor dienen. Men neme dat echter niet te ruim: het in de gedachten opkomen van wijzen stond natuurlijk onder invloed van de stemming van den dichter, de afwijking tusschen het karakter van de wijs en den inhoud van het lied is dus nooit zóó groot.

Maar dat alles betreft slechts het uiterlijk der liederen, daarbinnen bevindt zich het werkelijke, levende en levenwekkende,

element. Ik wil het den liederen allerminst tot gebrek rekenen, dat ze hun tijd afspiegelen, en den dichters tot verwijt, dat zij in hun geestelijke liederen strijd tegen de Roomsche kerk en klachten over vervolging gemengd hebben: ze gaven uiting aan gedachten, die ze toen niet anders konden hebben.

Het werkelijke echter der liederen is, dat zij uiting geven aan het zuchtend verlangen van den mensch naar God en het vreugdevol verblijden in de gemeenschap met Hem; en ik wensch, dat men ze zal aanhooren als een accoord in het wereldkoraal, dat begonnen is, toen er menschen op aarde waren, die zich kinderen van God wisten, en dat door zal klinken, zoolang menschen en God zullen zijn. De instrumenten, die het gezang begeleidden, waren misschien niet al te zuiver en wat ruw van klank, de liederen zullen er niet minder gewenscht om geweest zijn.

Tweede afdeeling.
Bibliographie.

In de hier volgende boekbeschrijving zijn opgenomen alle liedboeken en alle andere boeken, die Hervormde liederen bevatten en vóór 1566 gedrukt zijn; verder alle boeken van na 1566, die Hervormde liederen bevatten en herdrukken zijn van uitgaven, die vóór 1566 voor het eerst verschenen; en bovendien de boeken, die, onafhankelijk van andere gedrukte boeken, liederen van vóór 1566 bevatten.

Bij de eerste of oudst bekende drukken wordt verwezen naar alle latere uitgaven en bij de herdrukken naar den eersten druk.

Door een * heb ik hij de namen der Bibliotheken aangegeven, dat ik het ex. gezien heb.

Afkortingen:

VL	=	Veelderhande Liedekens van het erbij gevoegd jaar.
VGL	=	Veelderhande Geestelicke Liedekens, id.
NL62	=	Een nieu Liedenboeck 1562.
Bibl. Mart.	=	F. Vander Haeghen, Th. J.I. Arnold et R. Vanden Berghe *Bibliographie des Martyrologes prot. néerl.* La Haye 1890.
Scheurleer	=	D.F. Scheurleer *De Souterliedekens* Leiden 1898.
Wackernagel	=	Ph. Wackernagel *Lieder d. nied. Reformierten aus der Zeit d. Verfolgung im 16. Jahrh.* Frankf. a./M. 1867.

Bibliographie.

I.

[Een ‘boecxken beginnende: wij willen, enz.’ (1526)].

‘Alsoe meester Anthonijs Sonck, schout deser stede, op een gemeene rechtdach gecauseert ende voir recht angesproken heeft eenen Claes Henricxz. in Bourgongnien, hoe dat hij...tot illusie ende bespottinge van de ceremonijen ende loeflijcke gewoenten vander heijlighen Kercke, bij hem gehouden [heeft] *een scanduloes boecxken beginnende: wij willen*, *enz.*, zonder eenige titel vanden genen diet gemaect of geprent heeft, ende tselve openbaerlijcken *gesongen* bijder straten ende binnen zijn huijs voirden gasten, en alsoe tselve *scanduloes liedeken* diversche simpel menschen, soo wel landtluijden als ander, verbreit ende voortgeleert, twelck ongetwifelt wel te persecuteren is, ...’

Resolutie van 13 Aug. 1526 uit het *Eerste ... Register van ... Resolutien ... de Stad van Hoorn concernerende* in S n e l l e b r a n d *Gesch. d. Kerkherv. Hoorn* Hoorn 1866, bl. 204/5 (aangehaald in Dr. J.G. d e H o o p S c h e f f e r *Gesch. d. Kerkherv. in Ned. van haar ontstaan tot 1531* Amst. 1873, bl. 574.

Naar de beschrijving te oordeelen was het een cahier (bijv. een in-4° gevouwen vel, zooals n°. XXIV) met liederen, waarvan het eerste begon: *Wij willen* (Onder de gedrukte liederen is mij geen enkel voorgekomen, dat aldus begint.).

II.

Een lied in:

Artickel der Doc- | torn von Louen / zu welchen / | Wilhelm von Zwollen / Konigs | Christiernen Forirer / Christ | lich hat geantwort / Vnd da neben | eine Christliche bekentnis ge- | than / dar auff er zu Meche | len ym Niderlande ver- | brand ist. Anno M.D. | xxix. des .xx. tags | Octobris. | ... ‖

Zie *Bibl. Mart.* I 633. Op (Diiij)^{v}: Ein lied von dem selbigen Wil- | helm gemacht vor seinem tode / .. ‖ (Het is lied 780). Aan het eind van het lied: Alle meine hoffnung vnd trost ynn Gott. | Alles was Gottes wort anbeut | Das nempt an / es ist hohe zeit. | W.V.Z. | Gedruckt zu Wittenberg durch | Joseph Klug. | Jm Jar. M.D. xxx. ‖

Willem van Zwolle, een Nederlander, gevangen te Mechelen, maakt in zijn gevangenis een lied: het ligt voor de hand, dat dat een Ned. lied is. Wij bezitten het alleen in het Hoogduitsch: dat zal dus een vertaling zijn, waarvan wij het origineel niet kennen. Dat het oorspronkelijk Ned. geweest is, blijkt uit enkele onzuivere rijmen, die, in het Ned. overgebracht, zuiver zijn: c. 3 *sol: all* (nl. sal: al); c. 4 *wort: verschmacht* (nl. woort: versmoort);

c. 5 *wort: gehört* (nl. woort: gehoort); c. 6 *an: stehn* (nl. aen: staen); c. 9 *Herren: bekeren* (nl. heeren: bekeeren) en hieruit, dat het woordelijk in goed Ned. kan omgezet worden, wat met oorspr. Hoogd. liederen niet zoo gemakkelijk gaat.

Het lied is afgedrukt in Dr. K.E.P. Wackernagel *Das Deutsche Kirchenlied von Mart. Luther bis auf Nic. Herman und Ambr. Blaurer*, Stuttg. 1841, n°. 440; in id. *Das deutsche Kirchenlied v.d. ältesten Zeit bis zu Anf. d. 17. Jahrh.* Leipz. III 1870, n°. 497; en in *Bijdr. tot de gesch. d. Ev.-Luth. kerk in de Ned.* verz. door J.C. Schultz Jacobi en F.J. Domela Nieuwenhuis VI (1845), bl. 134.

- 's-Gravenhage Kon. Bibl.*; Kopenhagen, Kon. Bibl.; Wolfenbüttel, Hert. Bibl.; München, Openb. Bibl.

III.

Een lied in:

Hier begint dat | Testament dat Anneken zeliger ge. | Esaias haren Sone bestelt hefft / den xxiiij. dach | Januarij. Anno xxxix. des morgens te negen | vren ouer geleuert / als sy haer bereyde te ster- | uen / voer den name vn̄ dat ghetuychnisse | Jesu / Vndenam daer mede oerloff | an haren Sone / tot | Rotterdam. ‖

Kl. 8°, Sign. A-Biij(4), 16 ongen. bladz. De titel bovenaan op A en onmiddellijk daaronder begin van den tekst: 'Hoert myn Soene die onder- | wysinge uwes Möders /', de eerste regel met grootere letter.

Op Aiv^{r}: Eyn gedicht oft | Liedeken doer die seluige \ van die | tegenwoerdige vnde anstaende tyt / seer troest- | lick / voer die ghene die om der waerheyt | wylle verdruckt vnde be- | naut werden. ‖

Het is lied *413, in Saksisch-gekleurd dialect (*baden* voor *boden*, *apen* voor *open*, *vnde* voor *en*, enz.)

Op Biij^{v}: Volget eyn loff | der ghetuygen Jesu \ Tot Delfft op | gheoffert / an eynen broeder in syner be- | nautheyt / tot troest vn̄ opwec- | kinge geschreuen. ‖ Begint: 'Die Heere is met ons \...Saluyt myn beminde broeder Jor. Jck hebbe auer v seer beducht geweest / en̄ Jac. den bemyndē in den Heere / Sonder nu byn ick verblyt in dessen nu ick weet woet met dy is /... Waer is yewarlde solcks gehoert offt gesien / dat een geheel gemeente stantuastich gebleuen sy?'

Deze Anneken is Anneken Jansd. uit Den Briel (*Bibl. Mart.* II n°. 672); 'broeder Jor.' is David Joris.

De Doopsgez. Bibl. te Amst. heeft een druk van het testament zonder het lied en den brief 'Na Ghedrucket, na een olde gedruckte Copye. Die gedruckt geweest is: Jnt Jaer als sy Haer lichaem Godt opgeoffert heefft. Anno. 1539.' (beschreven *Bibl. Mart.* I 13.). Het zou niet onmogelijk zijn, dat die 'olde gedruckte Copye' het hier beschreven boekje is; het is gedrukt op dezelfde pers als verschillende tractaten van David Joris, in 1539 'wtgegaen'.

- Hamburg Stadsbibl.* (in een band met meest tractaten van D. Joris).

IV.

Eenige liederen in:

Een deuoot eñ profite- | lijck boecxken, inhoudē | de veel ghestelijcke Liedekens eñ Leysenen / ... | (espenblad) Gheprēt in die triumphelike | coopstadt

van Antworpen / op die | Lombaerden veste / tegen die | guldē hant ouer. By mi | Symon Cock. | Met. K. Priuilegie. ‖

V° titel: twee approbaties en: ‘Dit boecxken is gheprent... Int iaer ons heeren. M. CCCCC. XXXiX. xxviij. Septembris’.

Zie *Een deuoot ende Profitelyck Boecxken. Geestelijk Liedboek met melodieën van 1539* Op nieuw uitgegeven door D.F. S c h e u r l e e r 's Grav. 1889.

Ik heb de 259 liederen, die dit boek bevat, alle onderzocht, om te zien of er Herv. liederen onder waren. Eerst heb ik afgetrokken 7 Lat. liederen (n°. 216, 232, 238, 240-243) en 49, die al van vóór de Hervorming zijn (n°. 1, 2, 5-7, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 30, 38, 50, 54, 64, 98, 99, 106, 112, 120, 121, 129, 133, 135, 136, 149, 156, 161, 179, 180, 184, 190, *201, 203, 204, 206, 209, 213, 218, 224-226, 228, 230, 231, 233, 236, 237) en daarna 16, die expres voor het liedboek gemaakt zijn (n°. 244-259), blijven dus over 187. Die heb ik in de volgende groepen verdeeld:

a die R.-Kath. zijn (bijv. door het aanroepen van Maria of andere heiligen, het noemen van kloosterlingen, enz.)
b die R.-Kath. getint zijn (vooral liederen van Jezus en de ziel).
c die geen bijzondere kenteekenen bezitten, tzij R.-Kath., tzij Herv.
d die Herv. getint zijn, en
e die Herv. zijn.

Onder *a* vallen 119 liederen (n°. 4, 8, 13, 16, 18-29, 31, 33, 35-37, 39, 41, 43-46, 48, 49, 52, 53, 56, 58, 61-63, 65, 74, 75, 80, 84, 85, 87-89, 91-95, 97, 101, 102, 104, 105, 108, 110, 111, 117, 118, 122-126, 128, 132, 134, 137-139, 141, 144, 146, 147, 150, 151, 153, 157, 160, 162, 163, 165, 166, 168-172, 174, 176-178, 182, 183, 185, 187, 189, 191, 194, 197-200, 202, 205, 210, 212, 217, 219-223, 227, 229, 234, 235, 239, waaronder 18 en 132 met eenigen twijfel, en 163 anti-herv.).

Onder *b* komen 20 liederen (n°. 3, 10, 32, 55, 60, 69, 72, 79, 81, 83, 96, 114, 115, 167, 173, 175, 192, 193, 211, 214).

Onder *c*, waarvan het niet uit te maken is of ze R.-Kath. of Herv. zijn, komen er 37 (n°. 34, 42, 47, 57, 59, 68, 71, 73, 76, 78, 82, 86, 90, 100, 103, 107, 109, 113, 116, 119, 127, 131, 140, 142, 145, 148, 152, 154, 155, 158, 159, 164, 188, 195, 207, 208, 215).

Onder *d*, liederen met een Herv. tint, komen er 4 (n°. 40, 51, 77 en 181), en

Onder *e*, die Herv. zijn, zijn er 7 (n°. 66, 67, 70, 130, 143, 186, 196).

Voor de 4 liederen, die Herv. getint zijn, strekt het volgende tot bewijs:

N°. 40 heeft deze uitdrukkingen:

10.	Och troost der creatueren
	Wat hebdy mi ghedaen
	Ghi hebt mi dick doen trueren
	Ende weenen menighen traen
11.	Ick sochte aen creatueren
	Troost / ick en vantse niet.
N°. 51. *c*. 6 *r*. 2.	Inder scrifturen bewesen
l. rr.	Hier om so lijt / een corte tijt

Ten sal niet langhe dueren
Want God verblijt / die hi castijt
Lijdt vrolijck sonder trueren.
Daer ysser soe wi horen
Seer veel gheroepen voren
Maer weynich wtuercoren.

N°. 77. 5.

N°. 181. *c.* 3 *r.* 3.	Dat pure woert ende anders gheen
	Dat verhuecht mi sin ende moet.
c. 6.	Ghi sijt die wech / ghi sijt dat leuen
	Ghi sijt die waerheyt bouen al
	Die vader heeft ons v ghegeuen
	Ghesonden in dit aertsche dal.

Men moge de bewijzen niet sterk vinden, men bedenke, dat in die liederen n i e t s voorkomt, waarom men ze R.-Kath. zou noemen, en dat ik niets meer beweer, dan dat ze Herv. g e t i n t zijn.

Bewijzen voor de 7 Herv. liederen zijn:

N°. 67. *c.* 1 *r.* 2.	Inder scrifturen troost vervruecht
c. 12 *r.* 7.	Willen wij die scriftuere aenmercken
c. 14 *r.* 4.	Dit toont de scrifture openbaer
c. 16.	Want sonder dat aensien van den woerde
	Ende dat nyeuwe testament.
r. 5.	Maer int licht vander scrifture
	Wort alle duysternisse claer
c. 17 *r.* 5.	Tis al te cranck dat wi versieren
	Met God te worden versaemt
	Sonder die scrifture te hantieren
	Diese versmaet die wort eens beschaemt.
13.	Onse ouders diese niet en wisten
	Bi onbequaemheyt vander tijt
	En sochten met alle listen
	Gods eere / ende haerder sielen profijt
	Die mogen bi eenige reden
	Hier in wesen gheexcuseert
	Nu en mach niemant sijn te vreden
	Die sinnen heeft hi en studeert.
19.	Och troostich woert / o vierich leuen
	O crachtich brant o vierich aensien...
	Wildy in ons vierichlijc wercken...
	So worden wi de rechte clercken

	Die tot uwen dienste sullen staen
c. 20 *r.* 3.	Aenmerct dat woert / this die nyeu mare
N°. 70. *l.c.r.* 5.	Al sou men hem vlaen die dit heeft ghedicht
	Hi blijft altijt vast ghesticht
	In des waerheyts licht /

wat voor reden zou een R.-Kath. hebben, bevreesd te zijn, dat hij gevild (*vlaen*) zou worden, als hij een geestelijk lied maakte?

N°. 66, 143, 186 en 196 komen gedrukt voor in de Herv. liedboeken (het zijn liederen 125, 132, 709, 249); en

N°. 130 (een berijming van het Onze Vader) is meer dan eens wijsaangifte bij Herv. liederen (nl. bij n°. 428, 361 en bij J. F r u y t i e r s *Ecclesiasticus* Antv. 1565, n°. 33*) en is afgedrukt in het Liedb. Muller (dus misschien in n°. XVIII) met een laatste couplet over den dichter, dat hier ontbreekt; Liedb. Muller heeft dus een betere lezing. Uitdrukkingen die op Herv. oorsprong wijzen, zijn:

Helpt ons...
In desen bedroef den tijt...
Wi worden so h a e s t beloghen
(*LM* dicwil)

Dat wi v woort bewaren
Dach / auont / ende nacht /

En laet ons niet veruaren
Al voer die helsche scharen

Al yst o n s teghenspoet (*LM* al)
Gheeft ons verduldelijc liden

Diet lesen wil die macht soecken
Het staet gheschreuen in boecken.

Maar kunnen de Herv. die liederen niet van de R.-Kath. overgenomen hebben? De R.-Kath. druk is ouder dan de Herv.! - Het komt me niet waarschijnlijk voor en wel om deze redenen: Die liederen komen ook voor in Liedb. Muller en Liedb. Claesz, dus waarschijnlijk in den gemengden bundel, die op den Index 1546 staat (n°. XVIII). Als ± 1554 (n°. XXVIII) iemand een Herv. verzameling gaat maken, neemt hij uit dien bundel enkele liederen op, waaronder verscheidene, waarvan wij nu nog zonder eenigen twijfel kunnen uitmaken, dat ze Herv. zijn. Een deel neemt hij niet op, die hem dus Kath. toeschenen; ik geloof dat de uitgever van ± 1554 beter kon uitmaken dan wij thans, of een lied Herv. was dan wel Kath. Dit aan de eene zijde; aan de andere zijde: de verzamelaar van het Dev. e. Prof. Boecxken had ‘met grote neersticheyt... doen soecken / bi gheestelike ende weerlike personen / in diueersche cloosteren / steden / ende landen / alle gheestelike liedekens ende leysenen diemen tot deser tyt toe heeft connen gheuinden’ (Voorrede): het is dus niets vreemds, dat hem bij een zoo ruim onderzoek enkele Herv. liederen in handen gekomen zijn; en dat er slechts 7 Herv. liederen en 4, die Herv. getint zijn, in het liedboek voorkomen, is toe te schrijven aan het geestelijk onderzoek, waaraan het liedboek, vóór het gedrukt werd, tweemaal is onderworpen. Bovendien werden een jaar later bij denzelfden drukker de Souterliedekens gedrukt, die wel niet Herv. waren, maar toch een uitgaaf, geheel in Herv. geest.

- B r u s s e l Bibl. Alphonse Willems; Haarlem, Stadsbibl. (ontbr. 16 bldz.)

V-XIII.

¶ Souter Liedekens | Ghemaect ter eeren Gods / op alle die | Psalmen vā Dauid: tot stichtin- | ghe / eñ een gheestelijcke ver | makinghe van allen | Chrisstē menschē. |...| ¶ Gheprent Thantwerpen / op die Lombaerdē veste tegen | die gulden hant ouer By my Symon Cock. Anno | M.CCCCC. ende .XI. den .xij. in Junio | ¶ Cum Gratia et Priuilegio. ‖

Bevat de 150 Psalmen met muziek en enkele lofzangen uit den Bijbel.

Er zijn 9 verschillende drukken met den datum 12 Juni 1540, die verschenen zijn gedurende den loop van het privilegie (van 15 Sept. 1539 voor 6 jaar), en niet alle tegelijk; in 1545 na afloop van het privilege verschijnt een druk met het jaartal 1545.

Zie *Scheurleer* n°. I-IX en *Wackernagel* n°. I-VIII (met een lijst der wijsaangiften). - (Herdrukken n°. XVII, XIX, XXX, XXXV, XL-XLII, XLVIII, LIII, LIV, LIX-LXI, LXV, LXVI, LXXV, XCVI, XCIX, CIX, CXII, CXVII, CXXI, CXXIV.)

- B e r l i j n Kon. Bibl. (V); 's-Grav., Bibl. D.F. Scheurleer (VI); Stuttgart, Kon. Bibl. (VII); Amst. Doopsgez. Bibl. (VIII)*; 's-Grav. Kon. Bibl. (IX, X, XI); 's-Grav., Bibl. D.F. Scheurleer (XII); Leiden, Univ. Bibl. (Maatsch. Lettk.) (XIII).

XIV.

Veelderh. Liedekens enz. by N. Biestkens 1542.

Zie [S c h a g e n] *Naamlijst der Doopsgez. Schrijv. en Schriften (1539-1745)* Amst. 1745, bl. 126.

Daar het mij niet gelukt is den eersten druk der Veeld. Lied. te vinden en Schagen toch wel een of ander gegeven zal gehad hebben, om dezen druk te noemen (dat wij op 't oogenblik niet hebben, en dus niet beoordeelen kunnen), vermeld ik hem, hoewel ik sterk twijfel aan zijn bestaan. In de hs. Cat. van Schagen's Bibl. (in het Doopsgez. Archief te Amst.) komt dit boek niet voor en het is, neemt men het jaartal aan, in elk geval zeer te betwijfelen, dat Biestkens reeds in 1542 zou gedrukt hebben. - (Zie n°. XXIX en XLVII.)

XV.

Een lied in:

¶ Een schoon lie- | dekens. Boeck inden welcken ghy in vin- | den sult. Veelderhande liedekens. Oude | en̄ nyeuwe Om droefheyt en̄ melancolie | te verdrijuen. Jtem hier sijn noch toe ghe- | daen Meer dan Veertichderhande nyeu- | we / liedekens die in gheē ander liedekens | boecken en staen. Hier achter | aen veruolghende | ... Tantwerpē | ... tot. Jan Roulans. ‖

Achterin: ¶ Gheprent ... Jnt iaer | M.CCCCC. en̄ | XLJJJJ. ‖

Zie *Antw. Liederb. v.J. 1544* herausgeg. v. Hoffmann von Fallersleben Hann. 1855.

Hierin kan Herv. zijn n°. CXCVI ¶ Een nyeu liedeken (lied 409, o.a. 'Om gelt om goet ontbintmen alle sonden'). Het behoort tot de 40 liederen, die volgens den titel hier voor het eerst in een liedboek staan. Het komt als wijsaangifte voor in den *Ecclesiasticus* van Jan Fruytiers 1565 (n°. LXIII) bij het 6e lied.

- Wolfenbüttel Gr.-Hert. Bibl.

XVI.

Een lied in:

Heilsame Lee | re en̄ nutte onderwy | singe van enen Godvruchti | gen man sijn kynder | jnt ein- | de sijns leuēs jn schrift | tö een Testamēt | nä geläten ... ‖

De Heilsame Leere is onderteekend: Geschreuen den 26 Junij | Anno 1544. ‖

Op (Avij^{v}): Een nye Liet ... gemä | keth van my Joriaen | Keetell jn mijn | laatste. ‖ Het is lied 467.

Zie *Bibl. Mart.* I 235. - (Herdruk n°. CXXX.)

- Amst. Doopsgez. Bibl.*

XVII.

Souterliedekens Ao. 1545.

Zie *Scheurleer* n°. X naar I. le Long *Kort Hist. Verh.* Amst. 1751, bl. 39. Het komt niet voor in den *Cat.* [Le Long] 1744. - (Zie n°. V.)

XVIII.

Dit es een zuverlick bouxken, int welcke staen veel schoonder leyssenen, in Latijn ende Duutsch, ende veel schoonder gheestelicke liedekens.

Deze titel komt voor op den Index van de Theol. Fac. van Leuven van 9 Mei 1546 (zie *Die Indices libr. prohib. d. 16. Jahrh.* ges. u. herausgeg. v.F.H. R e u s c h Tüb. 1886, bl. 39).

a. In het laatst der 16^{e} eeuw werd te Amst. bij Harmen Janszoon Muller gedrukt: ‘Dit is een suuerlijck Boecxken inden welcken staen veel schöne

leysen / in latijn enn̄ in duytsche ende is nu nieus ghemaect met veel schoone geestelijcke Liedekens.' (Een ex. te Amst. Bibl. Kon. Ac.*, beschreven in E.W. M o e s *De Amst. boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw* Amst. 1900 blz. 319, no. 230. Wat de dagteekening van dit liedb. betreft, aan het eind staan twee Nieuwjaarsliederen van de kamer In Liefd' bloeyende. Uit: Nieu Jaer | Liedekens uyt | ghegheven by de Retorijck | kamer t' Aemstelredam | In lied *(sic)* Bloeyende | Vanden Jare vijfthienhondert eenen- | tachtentich tot den Jare 1608 | Amst. Harmen Janszoon ‖ (Ex. 's Grav. Kon. Bibl.*) blijkt, dat ze zijn voor het jaar 1583 en 1581. Waarschijnlijk is dus 1583 het drukjaar.)

Deze titel komt volkomen overeen met den titel op den Index. Ik vermoed, dat het Liedboek van Muller een latere druk is van dit op den Index geplaatste liedboek, dat wij nu niet meer hebben. Behalve op de overeenkomst in titel berust mijn vermoeden op den inhoud van het Liedboek van Muller. Het bevat nl. verscheidene liederen, die in Herv. liedboeken voorkomen (no. 210, 282, 333, 365, 132, 491, 182, 537, 376, 355, 709, 168; 354, 34, 738). Die liederen staan, behalve de drie laatste, alle ook in VL56, no. 354 komt voor in VGL58, no. 34 komt als wijsaangifte voor in NL62 (bij no. 861) en no. 738 als wijsaangifte in VL56 (bij no. 856), en ze hebben afwijkende lezingen. Dat laatste wijst er dus op, dat Muller, toen hij zijn liedboek samenstelde, ze niet uit de toen gebruikte Herv. liedboeken overnam, maar ze uit een oudere bron had, waaruit misschien VL56, enz. ze ook hadden en dat, terwijl de Herv. uitgevers enkele wijzigingen erin gebracht hebben (op de titels der liedboeken staat, dat ze gecorrigeerd zijn), Muller ze precies naar zijn bron afdrukte.

Behalve die 15 liederen bevat het Liedboek van Muller nog twee Herv. liederen, nl. no. 462 en 706*a*; nog drie, die wel Herv. kunnen zijn, nl. no. 681 (reeds in IV), 384 en 665; en verder nog een lied *Christe du bist dach ende licht*, dat uit het Hoogd. vertaald is en waarvan het niet zeker is, of het teruggaat op de 15-eeuwsche redactie (W a c k e r n a g e l *Kirchenl.* II 1868, no. 564) of op de Herv. van 1526 (i d . III 1870, no. 161); over het algemeen komt het met *W* II 564 overeen, maar een paar wendingen zijn gelijk aan *W* III 161, nl.:

c. 4 *r*. 4.	Behoedet voor den sondaren bant
red. 1526:	vnnd löss vns von der sunden bandt
red. 15e *eeuw*:	vnde thee my in der mynnen bant,
c. 5 *r*. 2.	Dijn hulp is sterck si is ons bereyt
red. 1526:	dein hülff starck sey vns bereyt
red. 15e *eeuw*:	dyn hulde stark sy my bereyt;

toch blijven er met beide teksten afwijkingen over, zoodat het waarschijnlijk teruggaat op een red., die niet bij Wackernagel vermeld wordt.

Ten slotte komt er nog in voor: *Christus is op ghestanden* en een prozavertaling van het Gloria. Al het overige van den inhoud is Kath., voor een deel reeds uit de 15e eeuw.

b. Er is nog een boekje uit de tweede helft der 16e eeuw, dat veel overeenkomst heeft met het Liedb. Muller, nl.: 'Dit is een schoon suyverlijck Boecxken / in den welcken ghy vinden sult veel schoone Leysenen ende Gheestelijcke Liedekens /

allen menschen tot devotien verweckende Op een nieu ghecorrigeert ende verbetert',
gedrukt te Amst. bij Corn. Claesz. (Een

ex. te 's-Grav. Kon. Bibl.*; zie de beschrijving van J.G.R. A c q u o y in *Arch. v. Ned. Kerkgesch.* II 1886, bl. 21.)

Dit liedboek bestaat uit twee deelen, waarvan het eerste geapprobeerd is te Antw. 17 Nov. 1570. In dit eerste deel komen de volgende liederen voor, die ook in het Liedb. Muller staan: n°. 738, 34, 132, 168, 333, 681, 354, 376, 355, 709, 491, 334, 210, terwijl in het tweede deel nog staan n°. 365, 384, 537 en bovendien in het eerste deel nog: *Christe ghy zijt* (LM: du bist) *dach ende licht*, *Christus is op ghestanden* (=LM) en de prozavertaling van het Gloria (id.).

Ook de Kath. liederen in het eerste deel zijn bijna dezelfde als in Liedb. Muller en de lezingen zijn gelijk.

Het komt me voor, dat dit liedboek, evenzeer als dat van Muller, teruggaat op het liedboek, dat op den Index 1546 vermeld staat, dat er na 1570 een tweede deel aan toegevoegd is, maar dat sommige liederen van het eerste deel overgebracht zijn naar het tweede. Behalve die Herv. liederen bevat het er nog 2, nl. n°. 334 en 125 en 3 Psalmen uit de Souterliedekens, nl. Ps. 3, 14 en 127.

- Alles bij elkander genomen, stel ik deze conclusie op: Het op den Index van 1546 geplaatste liedboek bevatte o.a. hetgeen aan Herv. liederen gevonden wordt in Liedb. Muller, vermeerderd met de twee Herv. liederen en de Psalmen uit de Souterliedekens uit het Liedb. Claesz. De Kath. liederen zal het waarschijnlijk ook bevat hebben, behalve natuurlijk de Nieuwjaarsliederen van de kamer In liefd' bloeyende, die Muller in zijn liedboek bijgevoegd heeft.

We krijgen dus voor het liedboek op den Index 1546 een Kath. liedboek, voor Kath. gebruik ingericht (blijkens de prozavertaling van het Gloria), maar van Herv. geest doortrokken; een liedboek dus, berekend voor hen, die wèl Herv.-gezind waren, maar nog niet den moed hadden de Kerk te verlaten, of de noodzakelijkheid daarvan inzagen. En zoo was omstreeks 1546 het gevoelen van velen.

Op die liedboeken zal de kerkeraad van Leiden in 1578 het oog gehad hebben, toen hij de ‘leyssemboecxkens’ aan de kinderen verbood (J.G.R. A c q u o y in *Arch. v. Ned. Kerkgesch.* I 1885, bl. 23), omdat ze toen Kath. waren. Maar het waren de eerste liedboekjes der Sacramentisten geweest, toen ze nog niet uit de Kerk waren gegaan. Bij hun ontstaan werden de boekjes door de Kath. overheid verboden om het Herv., dat ze bevatten - in 1578 werden ze door de Herv. overheid verboden om het Kath., dat ze bevatten.

XIX.

Souter Liedekens. Campen, 1550.

Zie *Scheurleer* n°. XI, naar I.F. W i l l e m s *Oude Vlaemsche Liederen* Gent 1848-51, bl. LV. - (Zie n°. V.)

XX.

[Eenige Psalmen (1551).]

In het ex. ter Amst. Univ. Bibl.* van: Een kort begrijp | der leeringhe van de warachtighe | ende eenighe Ghemeynte Gods | ende Christi / ende van *ha*er | ghelooue ende oprech*ti*- | ghe belijdinghe. | (Vignet gelijk dat van VGL63) | Roman.

10. b. 10. | ... | *aan het eind* Ghedruckt Anno 1565 ‖ komt de volgende hs.-aanteekening voor:

| eerst gedruckt te Londen bij Steven Mijerdman M.D. LI.

'met een voorrede van Jan a Lasco Súperintendant, & die andere dienaeren der úijtlandischer gemeijnten tot Londen ingestelt, aen Prince Edward den Sesten Coning van Engellant etc.

'met bijgevoegde Forme der gemeijn gebeden, die men in de gemeijnten der úijtlandischen is gebruijckende.

'item eenige Psalmen, thien in getale: 1. 2. 3. 51. 103. 120. 124. 125. 127. 130, het Vader onse: Symbolúm Apostolor.

Op het eijnde was dit het slot.

Jn corte tijden súllen wij hier toebrengen al het gene dat tot de onderhoudinge der instellingen & ceremonien Jesú Christi des Heeren in sijn gemeijnte, & tot de onderhoúdinge der officien des dienaers tot den volcke, & wederom des volcx tot den dienaers, & oock tot der selver bewaringe doer de Kerckelijcke straffe is dienende. | (17e-eeuwsche hand.)

De aandacht wordt op deze aanteekening gevestigd door F. P i j p e r *J. Utenhove* Leiden 1883, bl. 72[3]. (De daar en elders bij Pijper vermelde bundel is thans gesplitst.)

Dit is de eerste uitgave van Psalmen van Utenhove (verdere uitgaven: n°. XXI, XXXIV, XXXVI-XXXVIII, XLIII, XLIV, XLIX-LII, LXVII-LXX).

XXI.

Vyf-en-twintig Psalmen end andere Ghesangen, die men in de Duytsche Ghemeynte te Londen is gebruyckende. Col. III. c. Het woordt Christi wone in v rijklick in allerley Wysheit: Leeret ende vermanet malckanderen, ende singet mit Psalmen ende Lofzanghen ende Gheestelicken Liedeckens in Ghenade den HERE in uwen herten.

In Octavo. Bevatte Ps. 1, 2, 3, 6*, 15*, 23*, 32*, 43, 44*, 50*, 51, 53, 79*, 84*, 101*, 103, 115, 120*, 124, 125, 127, 128*, 130, 133* en 143* en Het Ghesanck Simeonis*, De Thien Gheboden*, Symbolum Apostolorum en Oratio Dominica. Verder Register en vier gebeden in proza. De * gemerkte hebben tot opschrift IV, de letters van Ian Vtenhove.

Zie I. l e L o n g *Kort Hist. Verh.* Amst. 1751, bl. 38 en bl. 70, waar hij het jaartal 1551 opgeeft. In den *Cat.* [Le Long] 1744 komt het niet voor. - (Zie n°. XX.)

XXII.

Een lied in:

Het ierste musyck boexken mit | vier partyen daer inne | Begrepen syn XXVIII nieuwe amoreuse liedekës in onser neder | duytscher talen, Gecomponeert by diuersche com | ponisten, seer lustich om singen en spelen op alle musicale Jnstrumēten Ghedruckt | Tantwerpë by Tielmā Susato vuonēde uoer die nieuwe Vua | ghe Jn den Cromhorn. |

Superius, (*Contratenor*, *Tenor*, *Bassus*) |

Cum gratia et privilegio. Anno M. CCCCCLI. ‖

Hierin komt voor: het 1e c. van n°. 398 *Jck arm schaep aen gheen heyden*, | *vuaer sal ick henen gaen?*

Zie F.v. D u y s e in *Tijdschr. d. Ver. v. Noord-Ned. Muziekgesch. III* (1891) bl. 61, 62, 78, 104 (genoemd couplet met de muziek afgedrukt).

- B e r l i j n Kon. Bibl.

XXIII.

Achter een ex. der Souterliedekens 1540 bevinden zich in hs. der 16e eeuw eenige liederen (zie P.A. T i e l e in *Dietsche War.* VIII (1869) bl. 572), door drie opvolgende handen geschreven, die ieder op het schutblad hun naam gezet hebben. Met de tweede hand (van 'Maiken mertens dochter alte passchens') geschreven, staat hier lied 738 met het opschrift 'Een schoon nieŭ liedeken.' Het l.c. is:

> Prince der acoleijen dit is v geschoncken
> al van die broeders liefde is tfondement *enz.*

Die namen (van de Red.-Kamer te Leiden, zie *a.w.*) zijn weggemaakt in de gedrukte uitgaven, terwijl in NL62 en Tweede Liedeboeck 1583 c. 3 ontbreekt. Daarentegen heeft het in no. XXVII het onderschrift: Het is all niet | diet wel besiet. ‖

Het lied is hier dus waarschijnlijk overgeschreven uit een druk, dien ik niet ken, of van den dichter of door afschriften tot Maiken mertens dochter gekomen. Het komt als wijsaangifte voor in VL56 bij no. 856; dat het dus gediend zal hebben in 1561 op het landjuweel te Rotterdam (zooals *a.w.* verondersteld wordt) is niet waarschijnlijk.

- L e i d e n Univ. Bibl.*

XXIV.

Hier zijn ghestelt | vier Liedekēs ghecopuleert | wt dat oude ende nieuwe | Testament / tot voor- | deringhe ēn profijte | vā allen Christē | Lesers. |

De wijse des eersten is ghelijct | beghint. |

¶ Met Gratie ende Preuelegie des | alder hoochsten. ‖

8o, 16 ongen. bldz.; op bldz. 9 sign. B; got. lett.; aan het eind: ☞ Ghedruckt tot Straesburch / by my | Cornelis van Nieuhuys. ‖

Bevat no. 45, 475, 756, 400. In den geschreven Cat. aan de Univ. Bibl. te Gent wordt het gesteld op ± 1540.

- G e n t Univ. Bibl.*

XXV.

Een folioblad met de liederen 377, 855, 73.

Zie *Wackernagel* no. XIV.

- B e r l i j n Kon. Bibl.

XXVI.

Een vel met de liederen 707, 506, *786.

Zie *Wackernagel* no. XV.

N°. 707 en *786 zijn van J. Wybo, n°. 506 is dus misschien ook van hem en het vel in Zuid-Nederland (Antwerpen) gedrukt en verspreid.

- B e r l i j n Kon. Bibl.

XXVII.

Een vel met de liederen 771, 34, 738, 593.

Zie *Wackernagel* n°. XVI.

- B e r l i j n Kon. Bibl.

XXVIII.

[Veelderhande Liedekens? 1554?]

Zie het volgende n°.

XXIX.

Veelderhande liedekens ghemaeckt wyt den Ouden ende Nieuwen Testamente, nu anderwerf ghecorrigeert ende meer andere daer by ghesedt ende op den A B C by den anderen ghevoecht.

Zie *Le Catalogue Des Livres Reprouvez ... selon le jugement de Luniversité de Louvain* Louvain 1558 (R e u s c h *a.w.* bl. 69).

N°. XXXI (van 1556) is de derde druk, en dit de tweede; als kortste termijn voor het herdrukken een jaar gerekend (vgl. het slotwoord van NL62), komt de tweede druk op 1555 en de eerste op 1554.

XXX.

Sovterliedekens .I. | Het vierde musyck boexken mit dry | Parthien, Vvaer Inne Begrepen | syn die Ierste xli psalmen van Dauid, Gecomponeert by Iacobus Cle- | ment non papa, ... | Gedruckt Tantwerpen by Tielman Susato | ... | Tenor. | Cum gratia & priuilegio Re. Ma. | Anno. M. CCCCC. LVI. | Ondertekent. Strick. | (espenblad) ‖

Vier muziekboeken (4^{e}, 5^{e}, 6^{e} en 7^{e} [1557]), ieder in drie deelen (Tenor, Superius, Bassus) bevattende resp. 41, 43, 40 en 29 Ps. + de Lofzangen uit de H. Schrift. Door F. Commer in 1857 in partituur gebracht, zijn ze opgenomen in de *Collectio Operum Mus. Bat.* T. XI.

Zie *Scheurleer* n°. XII. - (Vgl. n°. XXII en zie n^{o}. V.)
- B e r l i j n Kon. Bibl.

XXXI.

¶ Veelderhan | de Liedekēs / gemaeckt wt | den ouden ende nieuwen Testamentē / nv | derdewerf gecorrigeert eñ meer ander | daer by gheset / eñ op den A / B / C / | by den anderen gheuoecht. |

Jacob. v. | Jsser yemant onder v in onghemake / die bidde: | isser yemant goets moets / die singhe Psalmen. | Apoc. xix. | Looft onsen God alle sijn knechten / ende die hem | vreesen / beyde cleyn ende groot. | Psal. c.l. | Al wat adem heeft / looft den Heere. |

Anno. 1556. | ¶ Ghedruckt by Magnus vanden Mer- | berghe / van Osterhout. | ¶ ✠ □ ‖ (Deze teekens geven waarschijnlijk te kennen, dat het een herdruk is.)

8°, sign. Aij - Bb.v.(8), ongen. bl.; geen kolomtitel; got. lett.; teksten aan den rand (model *Gen. .i.*).

V^{o} titel wit; Aij^{r} ¶ Totten Sangher (dezelfde voorrede als de eerste van VL66, afgedr. bij *Wackernagel* bl. 58 n°. 6 naar VL69^{8o}); Aiij^{r} beginnen de liederen: ¶ Die wyse des eersten is | ghelijckt begint *Al mijn gepeynsen doen my so wee* (vgl. n°. XXIV); bij iedere nieuwe alphabetletter een sierletter ter grootte van vijf regels; coupletten inspringend met een ¶ (wat ook weggelaten wordt, maar dan heeft men een uitkomende hoofdletter). Bevat 216 liederen.

Op het laatste bl.v^{o} drukkersmerk: Het wapen van Keulen, gedragen

door twee arenden boven een banderol met: ‘Brevis Hora Ima Permutat Svmmis’.

Het eenige mij bekende ex. is met het volgende n°. in één band gebonden, waarschijnlijk reeds door den drukker; het wordt, aldus gecombineerd, vermeld bij J.v. I p e r e n *Kerk. Hist. v.h. Ps.-Gez.* Amst. II (1778) bl. XIV als in 1777 verkocht bij J. Gaillard in Den Haag.

Van denzelfden drukker, die blijkens het drukkersmerk te Keulen woonde, worden de bekende drukken opgegeven in *Bibl. Adv.* V bl. 269, 270 (waarbij dan nog komen hier n°. XXXII en XXXIII). Het aldaar vermelde ‘Een Gulden onderwijsinghe’ heeft Nurenberch 1556 op den titel.

Het is de Sacramentistische uitgave der Veeld. Lied.; er komen echter veel liederen in voor, die van Doopsgezinden afkomstig zijn, zooals enkele van Soetjen Gerrits, een van Frans van Boolsweert, enz. - (Voor vroegere drukken zie n°. XXIX; herdrukken n°. XXXIX, LVIII, LXXXVII, CVII.)

- A n t w e r p e n Bibl. Ridder A. van Havre.*

XXXII.

¶ Een suyuerlijck | ende schriftuerlijck Boecxkē vā | drie Schriftuerlijcke Liedekens / | ende drie schriftuerlijcke Refereynen / aenbewesen | ende wel beuesticht met der Schrift / seer nut voor | alle Godureesende liefhebbers der heyli- | gher Schriftueren. Nv nieuwelijck | wt ghegaen / die in gheen an- | der Liedekens Boecken | en staen. |

¶ Gheeft God die eere. | (twee espenbladeren) |

¶ Ghedruckt by my Magnus vanden | Merberghe. Anno. M.D. LVJ. ‖

8°, sign Aij, 16 ongen. bldz.; geen kolomtitel; got. lett.; veel teksten aan den rand (waarop in den titel gedoeld wordt met ‘aenbewesen ende wel beuesticht met der Schrift’).

V° titel wit. Aij^{r} begint het eerste lied met een sier-V door 7 regels, ieder c. met ¶ en onderaan ¶ Finis, boven het l.c. ¶ Prince. Na ieder lied ¶ Refereyn; id. id., Amen.

Bevat n°. 822, 656, 674 met hun refreinen, daarna een paar opmerkingen in proza en een houtsneerand.

Het eenige mij bekende ex. is gebonden achter het vorige n°., bij denzelfden drukker in hetzelfde jaar uitgekomen, dus waarschijnlijk tegelijk ermee als supplement ervan verschenen.

De tekst van dit boekje is gedrukt met dezelfde letter als n°. XLIV.

- A n t w e r p e n Bibl. Ridder A.v. Havre.*

XXXIII.

Een lied in:

Dit is een seer | schoon Christelijcke onder- | wijsinghe vandē Doopsel / teghen die Weder- | doopers / Papisten en alle valsche secktē / | Ende hoemen een oprechte wande- | linghe / ende Christelijck lenen | sal leydē / alle mēschen seer | profytelijck in desen | lesten tijden te lesē | en̄ waer te | nemen. | (Houtsnede [5 × 6.1 cM]

voorstellende het laatste oordeel) | ¶ Ghedruckt by my Magnus vanden | Merberghe van Oesterhout. ‖

Kl. 8°, sign. Aiij-Biiij(8), 32 ongen. bldz.; got. letter.

(Bvii)r: ¶ Hier na volcht een Christelick Liede- | ken ... ‖ Het is lied 607. Ieder c. met ¶; daarna: Psalmi. Cxvi. | ¶ Credo propterea loquor. ‖ (in Ned. proza), een paar opmerkingen in proza en: Jck en twijfel niet | Erasmus Alberus ‖.

Volgens n°. XXXI woonde de drukker te Keulen.

Zie voor liederen van E. Alberus in het Hoogd. W a c k e r n a g e l *Kirchenlied* III 1870, n°. 1032-1054. Onder n°. 1032 wordt een afzonderlijke lieddruk van hem genoemd, 1546 Wittemberg, met een houtsnee: het jongste gericht.

Het hier voorkomende lied, met het geheele boekje dus uit het Hoogd. vertaald, komt bij Wackernagel niet voor.

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

XXXIV.

25. | PSALMEN | end andere ghesan- | ghen diemen in de Duydtsche Ghe- | meynte te Londen / was ghe- | bruycken- | de. |

Colloss. iij. c. 16. | Het wordt Christi wone in v rijcklick in | allerley wijszheit: leeret ende vermanet | malckanderen / ende singet mit Psal- | men ende lofszanghen eñ gheest- | licken liedekens in ghenade | den HERE in uwen | herten. |

Ghedruckt te Embden, by Gellium | Ctematium. Anno. 1557. | den 4. Aprilis. ‖

Kl. 8°, sign. Aij - Eiij (5), gen. bldz.; got. letter; met muziek.

Boven iederen Psalm het ‘Argument’ en de beginregel in Latijn, aan den rand de korte inhoud in proza. Ieder eerste vers op muziek, vijfstreepsbalk, c-sleutel, alt en tenor, bij Ps. 127 (bl. 49) een f-sleutel op de tweede lijn.

Bevat Ps. 1, 2, 3, 6*, 15*, 23*, 32*, 43, 44*, 50*, 51, 53, 79*, 48* (drukfout voor 84), 101*, 103, 115, 120*, 124, 125, 127, 128*, 130, 133*, 143*; Het ghesanck Simeonis*, De tien gheboden*, Symbolum Apostolorum, Oratio dominica, en daarna: ‘Nu volghter / ¶ Een ander ghebedt tot Godt door den Autoor des seluē sangkbouckes / namaels sangkswyse ghemaeckt (d'welck ghebruyckt wert in der Gemeynte voor de predikacie) eñ is noeyt te vooren in desen sanckbouck gheweest / Mer is nu hier op noten (tot stichtinghe aller vromer Christenē) daer toe ghedaē / op dat sy die de musyke konnen / den anderen die se niet konnen / te bet leerden end also een kort ghebedeken hadden / om God voor syne ghenade end hulpe (wan sy te samen komēn) aen te roupen ende beghint aldus. O God, xc.’ Dit is de bekende Bedezang voor de predicatie. Daarna volgt het Register en daarachter (v° begonnen) vier gebeden in proza.

De * gemerkte hebben I.V. tot opschrift (d.i. Ian Vtenhove).

Het schijnt me, behalve de Bedezang, een getrouwe herdruk van de uitgave van 1551 (n°. XXI). - (Zie n°. XX.)

- G e n t Univ. Bibl.*

XXXV.

Souter Liedekens.

(Achterin) tot Leyden By my Jan mathyszoon ... 1558.

Zie *Scheurleer* n°. XIII. - (Zie n^{o}. V.)
- 's-G r a v e n h a g e Bibl. D.F. Scheurleer.

XXXVI.

26. | PSALMEN | ende ander ghesan- | ghen, diemen in de Duydtsche Ghe- | meynte te Londen, was Ghe- | bruycken- | de. | ... |
Ghedruckt te Embden, by Gellium | Ctematium. Anno. 1558. | den 28. Ianuarius. ‖

Kl. 8°, sign. Aij - Eij(4), 72 gen. bldz.; got. lett.

Tot in bijzonderheden gelijk aan n°. XXXIV, alleen bijgevoegd (bl. 67): Den cxix. Psalm̄ (4 × 12 r.).

Op den titel onder den tekst (Colloss. iij. c. 16. = XXXIV) de teekens ☞ ? ☜, waarschijnlijk aanduidende, dat het een herdruk is. - (Zie n°. XX.)

- A m s t . Univ. Bibl.*; Bibl. wijlen J.L. Beijers* (= ex. Univ. Bibl., maar op bl. 4, 5, 8, 9, 12, 13, 16 ontbr. het paginacijfer, en op bl. 5 staat de kantteekening een regel hooger; evenwel op bl. 10 in de kantteekening dezelfde misdruk [een omgevallen letter]).

XXXVII.

11. | Ander psalmē door | J.V. Autoor der Duydtscher ghe- | meynten (die te Londen was) sangk- | boeck, namaels noch dartoe in | rijme, op sanckswijse te sa- | men gestelt, Ēn̄ nu op | het eerste in drucke, | tot stichtinghe | ende troost | aller vro- | mer | Christenen, wt- | ghegaen.
Ephe. 5. c 19. | Werdet voll gheests, ende spreket onder | malckanderen door Psalmen ende lof- | sangen ende gheestelicke liedekens / | singhet ende Psalmet den Hee- | re in uwen herten.
An. 1558. ‖

Kl. 8°, sign. Aij - B5(8), ongen. bl.; got. lett.; met muziek.

V° titel begint de tekst. Op (B7)^{v} onder den laatsten Ps.: FINIS, daaronder: Ghedruckt te Embden, by | Gellium Ctematium, | Anno. 1558. ‖ (B8) wit. I. I e L o n g *Kort. Hist. Verh.* Amst. 1751, bl. 70 geeft den datum van den druk: 28 January.

Inrichting als n°. XXXIV en XXXVI, boven alle Ps. I.V. Inhoud: Ps. 45, 46, 52, 67, 83, 85, 86, 94, 112, 132 (moet zijn 123), 142, 145. - (Zie n°. XX.)

- A m s t . Bibl. wijlen J.L. Beijers* (met het vorige n°. in den bundel beschreven *Cat. Royaards v.d. Ham* 1898, I n°. 742).

XXXVIII.

[38 Psalmen (1558).]

'Dezen [het vorige n°.] volgde kort daarna een nieuwe Druk, waarin de voorgemelde 38 *Psalmen* dus in ordre waren geplaatst: *Psalm* 1, 2, 3. 6. IV. 15. IV. 23. IV. 32. IV. 43, 44. IV. 45. IV. 46. IV. 50. IV. 51, 52. IV. 53. 67. 79. IV. 83. IV. 84. IV. 85. IV. 86. IV. 94. IV. 101. IV. 103. 112. IV. 115. 120. IV. 124, 125. 127, 128. IV. 130. 132.

IV. 133. IV. 142. IV. 143. IV. 145. IV. en 119, in 't korte. Voorts volgde. *Het Gesangk Simeonis. IV. De Thien Gheboden. IV. Symbolum Apostolorum. Oratio Dominica. Een ander Vader Onse*, *in Sangkswijse kortelick veruatet. IV*.

Een *Ghebet des Morghens*, enz.}In Prosa.
Ghebet des Auents, enz.}In Prosa.
Ghebet voor Eeten.}In Prosa.
Ghebet na Eeten.}In Prosa.
Een *Register dezer Psalmen*.'
Aldus I. l e L o n g *Kort Hist. Verh.* Amst. 1751, bl. 71 (komt niet voor in den *Cat*. [Le Long] 1744). - (Zie n°. XX.)

XXXIX.

Veelderhande ghee | stelicke Liedekens, ghemaeckt wt den | ouden ende nieuwen Testamente, nv | nieus anderwerf ghecorigiert / ver- | meerdert en̄ verbetert / met meer | ander godlicke Liedekens / die | noyt in druck en zijn ghe- | weest, ende zijn op den | A / B / C / by den | anderen ghe- | uoecht. |
Colloss. 3. c. 16. | Het woort Christi woone in v rijckelick in | alderley wijsheyt: Leeret ende vermanet mal- | kanderen, ende singhet met Psalmen ende | lofsanghen ende gheestelicke liedekens | in ghenade den Heere in | uwen herten. |
Ghedruckt int iaer. | An. 1558. ‖

Kl. 8°, sign. Aij-Bbv(8), ongen. bl.; got. lett., geen kolomtitel, teksten aan den kant (model *Gen. 1*).

V^{o} titel de volgende voorrede: 'De Drucker aen den Christelicken Sangher. - Na den male ick van sommighe aenghesproken ende vermaent geweest zy, dat ick een Liedekens Boecxken, voor de ionckheyt, ende oock voor ander, die welcke meer verstants in Liedekens ghemaeckt wt der Schrift, dan in de Psalmen hebben (want die somwijlen duyster zijn) soude willen wt andere exemplaren oude ende nieuwe te samen vergaderen, ende in druck wtgheuen. So heb ick dese hare begheerte niet af gheslaghen, maer ben haer te wille willen wesen, ende hebbe so wt oude ende nieuwe, de beste ende die my meest stichtende dochten, te samen byeenghebracht (waer van sommighe zijn, die met partijen ghesongen moghen werden) tot stichtinghe ende opbouwinghe der ghemeynte Christi. Ende bidde derhaluen alle Christelicke Sanghers, sy willen desen mynen slechten arbeyt voor goet aennemen, ende of ick mocht eenige andere goede Liedekens hier in vergeten hebben, dat sy my dat ten besten afnemen, want wy willent op een ander tijt verbeteren, so ons dat de Heere toe laet. Hier met den Heere beuolen, ende den woorde zijnder ghenaden Amen. - Mijn verwerf is God.' (dat is de spreuk van G.v.d. Erven = Gellius Ctematius te Emden, die dus de drukker van dit liedboek is).

Onder (Bbvij)^{v} Finis; op (Bbviii)^{r} nog een lied, n°. 757, eind: Finis.

Bevat 216 lied. (één lied (n°. 233) 2 × dus eig. 215). Dit liedboek is een sterk gewijzigde uitgave van VL56 (n°. XXXI), daarop doelt dus mogelijk op den titel: 'nv nieus anderwerf ghecorigiert'. Verschillende liederen, die in de Doopsgez. liedb. ook voorkomen, zijn uitgelaten en verscheidene zijn ingevoegd, voornamelijk de liederen, onderteekend 'Vreest den Heere'.

Op B^{r} staat lied 45 *(Al mijn ghepeynsen doen my so wee)* met het opschrift:

'Na de wyse Des eersten is ghelijck beghint.' Deze vergissing vindt zijn verklaring, wanneer men n°. XXXI en XXIV vergelijkt).

- U t r e c h t Univ. Bibl.*

XL.

Souter Liedekens, Thantwerpē, By Symon Cock. Anno 1559.

Zie *Scheurleer* n°. XIV. - (Zie n^{o}. V.)

- 's-G r a v e n h a g e Bibl. D.F. Scheurleer; Mus. Meerm.-Westreen.

XLI.

Souter Liedekens, Thantwerpen by Jan de Laet, 1559.

Zie *Scheurleer* n°. XV. - (Zie n^{o}. V.)

- 's G r a v e n h a g e Bibl. D.F. Scheurleer.

XLII.

Souter Liedekens, Thantwerpen by Jan Roelants, 1559.

Zie *Scheurleer* n°. XVI. - (Zie n^{o}. V.)

- Op de verk. Dr. J.I. Doedes (4 en 5 Mei 1898) bij J.L. Beijers te Utr. verkocht voor *f* 40.-.[1)]

XLIII.

11. | Ander psalmē door | J.V. Autheur der Duytscher ghe- | meynten (die te Londen was) sangk- | boeck / namaels daertoe in rijme, op | sangkswijse te samen ghestelt / | ēn nu op het eerste in druc- | ke tot stichtinghe ende | troost aller vro- | mer Christe- | nen wtge- | gaen. |

Ephes 5. c. 19, | ... | An. 1559. ‖

Kl. 8°, sign. Aij-Bv(8), 32 ongen. bldz.; got. lett.; met muziek. Op (Bvii)^{v}: Ghedruckt te Embden, by | Gellium Ctematium. | An. 1559. ‖ laatste fol. wit.

Regel voor regel (behalve op A8^{v}, B^{r} en B^{v}) gelijk aan de uitgave van 1558 (n°. XXXVII), alleen een paar spellingverschillen, bijv. hier: h*u*welijk, in 1558 *ou*; m*i*t, in 1558 m*e*t. J.V. = J. Vtenhove.

Deze 11 Ps. zijn vóór de Andere 26 Ps. (n°. XLIV) gedrukt, want ze zijn geheel en al ingericht als de voorafgaande uitgaven van Utenhove's Psalmen (n°. XXXIV, XXXVI, XXXVII): dezelfde letter, het 'argument', geen voorrede, enz.; terwijl in de Andere 26 Ps. een voorrede voorkomt, het woord 'argument' ontbreekt en een grootere letter voor den Ps.-tekst wordt gebruikt. - (Zie n°. XX.)

- A m s t . Univ. Bibl.*

1) XLI en XLII zijn één druk, alleen het adres verschilt.

XLIV.

Andere 26. Psalmē | Dauides nieuwelick toeghemaeckt, | ende op dicht ghestelt by den seluen | Autheur J.V. ende nu in drucke | wtghegheuen, ten nutte | der Nederlandtscher | Ghemeynten. | (espenblaadje) | Ephes. 5. c. 19. | ☞ Werdet ... | ☞ ? ☜ | An. 1559. ‖

Kl. 8°, sign. Aij-Eiiij(6), gen. bldz. 3-72(76); got. letter; met muziek.

V^{o} titel: '☞ De Drucker aen den Sangher. - Lieue Christelicke sanger /

hier hebdy andere 26. nieuwe Psalmen, de welcke de Autheur J.V. in dichte ghestelt heeft, de welcke, hoe wel hy des sins, door Gods ghenade is, noch namaels de selue, t'samen met den anderen die te voren in drucke wtghegaen zijn, in orden achteruolgende te setten, ende so wat in die vorighe (in welckerley wyse het zy) ghefeylt oft onuolkomelick wtgedruckt of geset ware, oock te verbeteren, so heeft hy de Ghemeynte Christi so langhe niet willen van synen arbeyt beroouen, mer heeft de selue Psalmen nu in drucke willen wtgheuen, op dat also de Ghemeynte gesticht, eñ de eere Christi verbreydt werde. Ende oock so hebben wy de selue Psalmen op het selfde formaet eñ de selue letter[1] van de ander lest ghedruckte, laten wtgaen, op dat also die de andere selue vorige Psalmen hebben', oock mochten dese daer by binden laten. Vaert wel in Christo. - Mijn verwerf is God.'

Bladz. 3 beginnen de Ps. De inrichting is als die van de vorige Ps.-drukken, alleen ontbr. het opschrift 'Argument des Psalms' en is de Psalm met grootere letter gedrukt (welke letter in VGL58 voorkomt op B^{r}, Biv^{v}, Bv^{r} enz. en waarmee n°. XXXII gedrukt is). Dit boekje is een model van drukkunst, vooral wat de muziek betreft.

Bevat: Ps. 12, 13, 19, 24, 42, 73, 75, 77, 82, 90, 91, 100, 113, 116, 117, 118, 121, 122, 126, 129, 134, 136, 137, 138, 146, 147, Oratio Dominica *(Onse Vader die in den hemel bist:)*, Een danckseghginghe ouer de drye hooftstucken onser saligheyt *(Ghelouet systu Jesu Christ:)*; alles voorzien van I.V. Op bl. (73) Register van Lat. en Holl. beginregels. Bl. (75): het wapen van Emden (arend met vrouwenhoofd op een muur boven een golvende zee), waaronder: Ghedruckt te Emb- | den by Gellium | Ctematium. | An. 1559. ‖ Keerz. wit.

Toen er reeds een aantal exx. getrokken waren, heeft men nog enkele fouten gecorrigeerd en tegelijk het wapen en het adres op het laatste blad weggenomen. Er zijn dus tweeërlei exx. van dezen druk. Van de eerste soort (met het wapen achterin en op den titel 'Dauides') is een ex. te Utrecht op de Univ. Bibl., van de tweede soort (laatste blad wit en op den titel 'Dauid*i*s') een te Amst. ter Univ. Bibl. De correcties (ook in de muziek) zijn niet talrijk en slechts van ondergeschikt belang, bijv. op bl. 4 reg. 9 in het Utr. ex.: 'breyen / Onz' lippe is vrijwie sal', in het Amst.: 'breyē / Onz' lippe is vrij / wie sal'; en op bl. 5, 2^{e} muziekbalk in het Utr. ex. twee breves, in het Amst. twee semibreves, enz.

In de voorrede zegt de drukker, dat hij deze Psalmen drukt met dezelfde letter als de vorige, en dat is niet zoo; en op den titel komt het teeken [illegible] voor: ik vermoed, dat aan dezen druk een druk voorafgegaan is, die werkelijk met dezelfde letter gedrukt was als de voorafgaande Psalmen, en dat dit een herdruk is (die door het teeken op den titel aangegeven wordt), waarin de opmerking in de voorrede over de gebruikte letter woordelijk overgenomen werd, al paste zij niet meer voor den herdruk. - (Zie n°. XX.)

- A m s t . Univ. Bibl.* (in één band als n°. 2 met n°. XXXVI en XLIII); Utr., Univ. Bibl.* (ontbr. quat. B) in één band als n°. 2 met *De Catechismus*, *oft kinder leere*, *diemen te Londen*, *in de Duydtsche Ghemeynte was ghebruyckende* ... Embden ... G .. Ctimatium *(sic)*. Anno. 1558. Septemb. 20.

1) NB. De letter is grooter dan die van de voorafgaande Psalmdrukken.

XLV.

[Los blad (?) met n°. 884 en 771].

In n°. XLVI, 3^{e} d. fol. 12 staat '✠ Dese .ij. navolgēde liedekens zijn eertijts gedruct' en dan volgen n°. 884 en 771. De uitgever van het liedboek heeft dus waarschijnlijk een los blad gebruikt, waarop deze twee liederen voorkwamen; want uit l i e d b o e k e n ontleende hij zeer veel: dat kon hij dus met die mededeeling niet bedoelen.

XLVI.

✠ Veelder- | hande Liedekens / ghemaect wt | den Ouden en̄ Nieuwen Testa- | mente / die voortijts in | druck zijn wtghe- | gaen / elck | op | sijn letter | van A / B / C/ ge- | stelt. |

16° in drie deelen, sign. A-Z; Aa-Oo; A-E ... (in het gebruikte ex. derde deel onvolledig).Zie de beschrijving bij *Wackernagel* n°. LI.

Het eerste deel heeft ongen. bl., zonder register, de liederen alph. De titel van het tweede deel is:

Dese nauol- | ghende Liedekens sijn eensdeels ghedicht | vanden ghenen / die om tghetuyghenisse | Christi haer leuen hebben ghelaten / | ende noch sijn hier toe veel an- | der schoone lieden[1)] vergadert ende by | ghestelt. | Apoca. 12 | Sy hebben verwonnen ... | Apoc. 14 | Sy sullen ... ‖

Gen. fol. met register (waarvan in het gebruikte ex. het laatste bl. ontbr.). Het derde deel heeft tot titel:

Dese nauol- | gende liedekens zijn gedicht van den ghe | nen die om tghetuychenisse Christi geuan- | ghen sijn gheweest / als Thantwerpen / te | Cortrijcke ende te Rotterdam / | met noch meer ander | nieu liede- | kens. | Esai. 59. | De waerheyt ... ‖

Gen. fol., in het gebruikte ex. na fol. 39 niet aanwezig. In deel 2 en 3 de liederen niet alphabetisch.

Vóórin een los blad van ander papier, waarop met andere letter gedrukt met anderen inkt dan het boek: Ghedaen | Ter Liefden Van | Maeyken Tijssen / | Woonende tot | Harlinghen. | Ao. 1598. | (**) ‖

Wat den inhoud betreft:

deel I: al de liederen komen voor in VL66 (dus waarschijnlijk reeds in VL60); het grootste deel reeds in VL56;

deel II: al de liederen (op 4 na, nl. n°. 8, 127, 290, 564) komen voor in VL66 (dus waarschijnlijk reeds in VL60); van die 4 komt 290 nergens elders voor, de andere 3 staan in NL62. Slechts twee liederen van dit deel (*413, 461) komen voor in VL56;

deel III: 4 liederen (84, 411, 712, 430) komen voor in VL66; al de overige in NL62; slechts één ervan (771) in VGL58.

Dus op 290 na, dat ik nergens elders gevonden heb, komen alle liederen van dit liedboek reeds elders gedrukt voor in het jaar 1562. Dat dus, in aanmerking genomen het vóór ingenaaide papiertje, dit liedboek een bloemlezing zou zijn uit de Schrift. Lied., in 1598 of kort daarvoor samengesteld (zooals Wackernagel meent), is niet erg waarschijnlijk. Hoe kon een uitgever in 1598 juist alleen die liederen kiezen, die alle (op één na) reeds in 1562 gedrukt waren?

1) *Wackernagel* heeft ten onrechte *lieder*.

Maar er zijn verschillende gegevens, die doen zien, dat het liedboek veel ouder is en het waarschijnlijk maken, dat 1559 het drukjaar is.

In de Conclusie van VL66 (= VL60, zie n°. XLVII) staat: ‘Nademael (Christelijcke Sanger) dagelijcx veel Gheestelijcke Liedekens ghedicht ende ghemaeckt worden / ende dat *eensdeels van de ghene die geuanckelijck gheseten / eñ om tgetuygenisse Christi haer leuē gelaten hebben* / de welcke (so wanneer sy in nieuwe Sangboecken gedruckt worden) aenghenamer zijn / dan de oude daer te vooren ghedruckt / waer door vele haer eerste Liedeboecken hebben vercocht oft quijt gemaect / eñ van de laetste ghecocht / inde welcke beuonden worden vele Oude / oft van de eerste ghedruckte Liedekens (in plaetse van de nieuwe daer inne ghedruckt) wtghelaten te zijne / ende also sommige haer Liedekens daer by hebben ghemist / diese meest ghewoonlijck waren te singhene / dwelck noch dickwils soude ghebueren ende geschieden / soo verre men de Sangboecken oft Liedeboeckē dus iaerlijcx veranderde / de nieuwe ghedichte Liedekens daer in druckte / ende een deel van de Oude oft eerste ghedruckte daer teghen telcken wtliete: Waerom ons heeft goet gedocht / van de oude oft gedructe / eñ de principaelste oft trefflijcxste nieuwe / dese ... Liedekens by een te vergaderen ...’

Vergelijken we nu met die woorden dit liedboek. Het eerste deel bevat voor het grootste deel liederen, die al in VL56 voorkomen, dus oude; het tweede deel heeft op den titel ‘dese ... Liedekens sijn eensdeels ghedicht vanden ghenen / die om tghetuyghenisse Christi haer leuen hebben ghelaten /’ en het derde deel ‘van den ghenen die om tghetuychenisse Christi geuanghen sijn gheweest.’ Dat stemt bijna woordelijk overeen met het cursieve in bovenstaande Conclusie. In het tweede deel komen liederen voor op Clement Dirksz. en Joriaen Simonsz. in 1557 te Haarlem gedood, het derde deel (niet compleet) op een terechtstelling te Rotterdam in 1558 en een lied van Jacques (Maart 1559 gedood) uit zijn gevangenis (n°. 235).

Daaruit besluit ik, dat het hier behandelde boekje een van de liedboeken is, waarop de uitgever van VL60 in zijn conclusie het oog had. Een deel der oude liederen bleef er in (het 1^{e} deel, alphabetisch geordend) en voor die weggelaten werden, kwam een nieuw deel achteraan met liederen, waaronder, die betrekking hadden op een terechtstelling, die pas plaats had gehad. De sign. van het eerste en tweede deel loopen door (A-Z, Aa-Oo) en het 2^{e} deel heeft liederen op een terechtstelling van 1557; het eerste en tweede deel zullen dus eerst in 1558 uitgekomen zijn; en het derde deel, dat nieuwe sign. heeft, met liederen op de terechtstelling van 1558 en van een gevangene, die in Maart 1559 gedood werd, zal er in 1559 bijgevoegd zijn, waarvoor dan uit het eerste en tweede deel weer enkele liederen zullen zijn weggelaten.

Er zijn nog meer bewijzen, dat dit liedboek ouder is dan VL60 (VL66), en wel de volgende:

1) In de Conclusie van VL66 (= VL60) staat: ‘de Sanger sal weten / datter ses Liedekens in haren eersten reghel een weynich verandert zijn / namelijck / drie die begonnen met een A. daer af de twee gestelt zijn op de H. ende tderde op de J. Als / Aenhoort toch altesamen / die te Haerlem / xc. ende beghint nv / Hoort toch nv altesamen / xce. Dandere begon / Aenhoort O Godt vā Jsrael. Ende beghint: Hoort nv O Godt van Jsrael. Het derde begon: Alsmen schreef vijfthienhondert. Ende begint nv: Jnden Jare vijfthienhondert.’ Van deze drie

komen het eerste en derde met ouveranderden beginregel in dit liedboek voor, terwijl alle andere Doopsgez. drukken der VL den veranderden beginregel hebben (Het tweede en de drie overige komen niet voor in dit liedb.).

2) De kantteekeningen hier verwijzen alleen naar de hoofdstukken der bijbelboeken (model *Gen. 1.*) en niet naar de verzen; VL66, alle verdere Biestkensdrukken der VL en ook alle drukken naar de copie van Biestkens verwijzen naar hoofdstuk, afdeeling en vers (model *Gen. 1. a. 1*). Daarop wordt in de tweede voorrede van VL66 nadrukkelijk gewezen (en dus misschien reeds in VL60): 'Wetet lieue Sanger / dat de aanwijsingen van de Liedekens (in dit boecxken begrepen) zijn op veersen ghestelt'. Hetzelfde geschiedt reeds in NL62 en in den Bijbel bij Biestkens in 1560 gedrukt, zoodat waarschijnlijk reeds in VL60 dezelfde manier gevolgd werd.

3) In dit liedboek komen verschillende afwijkende lezingen voor, die een ouder aanzien hebben dan die in VL66 (= VL60) en NL62, bijv.

Er zijn afwijkingen in de wijsaangiften: II 49^{r} bij n°. 716: *Jck wil niet meer ter gouwe varen*, tegenover VL66 en alle latere drukken: *Het was een Backer een Tresonier;* II 86^{v} bij 323: *Mijn God Mijn God*, enz., tegenover VL66 enz. slechts éénmaal *Mijn God;* de liederen beginnende I,Cv, Dviii en II 53^{r}, 103^{r} (n°. 36, 491, 205, 573) hebben twee wijsaangiften tegenover VL66, enz. maar één.

Verder heeft dit liedb. andere lezingen tegenover VL66 enz. of NL62 enz., als I, Piv^{v} (in 311) Ghi die daer ligt *inslapen* (id. in VL56 en VGL58, Vii) tegenover VL66, enz. *ontslapen;* III 15 (in 771) l.c. *corne blomkens* (id. in VL56 en VGL58, Ziii^{v}) tegenover NL62 enz. *Princelijcke Broeders;* III 12 boven 884 + Dese .ij. navolgēde liedekens zijn eertijts gedruct' wat in NL62, enz. ontbr.; II 11^{v} reg. 9 (in 361) Maer doen hy den Bel *ginck verueren* tegenover VL66 enz. *niet wilde eeren;* III 12 in 884 (van de Bab. hoer gezegd) 'Wt duytslant is sy verdreuen | Jn Engelant sijn sy die hoere oock quijt' tegenover NL62 enz. ... Jn Engelant zijn sy haer eensdeels oock quijt'.

4) Ook hebben sommige liederen hier tot opschrift '¶ Een liedeken', '¶ Een nieu Liedeken' of '¶ Een ander', welke opschriften ontbreken in VL66 en NL62 (en de verdere drukken van beide). De twee eerste opschriften kunnen meegekomen zijn van een los blad of uit een afzonderlijk boekje met een lied achterin, waaraan de uitgever ontleende. Wat betreft '¶ Een ander': in het tweede deel hebben de liederen van fol. 30 af tot fol. 54 toe dat opschrift, waardoor ze het aanzien hebben van bij elkaar te behooren; in VL66 komen die liederen niet achter elkander voor en zonder het opschrift '¶ Een ander'.

5) Eindelijk hebben de liederen 843 (II 27) en 191 (II 61) in het geheel geen randteksten; in VL66 wel.

Zoowel de afwijkingen in de lezingen, als de opschriften wijzen er op, dat dit liedboek o n a f h a n k e l i j k van VL66 (VL60) en NL62 is ontstaan. Dat, gevoegd bij de andere argumenten, doet me besluiten, dat het ook o u d e r is dan VL66 (VL60) en NL62, en zoo kom ik tot 1559.

Het gaat echter ook niet terug op VL56, het Sacr. liedb., want de lezingen (behalve de genoemde afwijkingen) zijn gelijk aan die van VL66 (VL60) tegenover VL56 (VGL58 enz.). We moeten dus aannemen, dat er naast het Sacr. liedboek met Doopsgez. bestanddeelen (VL56) reeds vóór den druk van Biestkens

van 1560 een DG. gecorrigeerd liedboek heeft bestaan, hoofdzakelijk bevattend den inhoud van deel I en gedeeltelijk dien van deel II van dit liedboek plus de liederen, die in dit liedboek werden weggelaten, om de nieuwe op terechtstellingen en van gevangenen in te voegen, wat trouwens reeds uit de Conclusie van VL66 is op te maken.

Er is één ding, dat een bezwaar zou kunnen zijn: In deel I komt voor: n^{o}. *680, gemaakt door Jan Schut in zijn gevangenis. Van dien Jan Schut wordt in de *Bibl. Mart.* (II bl. 455) gezegd, dat hij in 1561 te Vreden in Westfalen werd gedood. Men kan echter aannemen, dat Jan Schut een paar jaar heeft gevangen gezeten, wat geen ongewoon verschijnsel was (zie bijv. hier bl. 51), en bovendien het opgegeven jaartal in twijfel trekken, want het wordt gegeven zonder vermelding van bron.

Nu zou het nog mogelijk zijn, dat het een latere nadruk was. Dat is echter niet waarschijnlijk, want het eigenaardige van dit soort liedboeken is (volgens de Conclusie van VL66), dat ze elk jaar van inhoud veranderen; bij een lateren nadruk zouden er dus allicht liederen op latere terechtstellingen in voorkomen. In elk geval is het dan toch, zooals het nu is (wat den inhoud betreft), reeds in 1559 gedrukt.

Blijft nog het blad met het jaartal 1598, dat in het eenige mij bekende exemplaar voorin is ingenaaid. Ik acht de strekking van dat blad: in 1598 een nieuwe titeluitgaaf te geven van dit liedboek (daarop heeft misschien het teeken (**) onder het jaartal betrekking). Over Maeyken Tijssen, ter liefde van wie dat werd gedaan, heb ik niets kunnen opsporen. Of de naam Harlingen een aanwijzing is van de woonplaats van den drukker, is onzeker. - A m s t . Doopsgez. Bibl.*

XLVII.

[Veelderhande Liedekens ‘by Nicolasen Biestkens den 28. Mey / Anno 1560’.]

Aan het eind van NL62 komt een slotwoord van den ‘Drucker en̄ Collecteur [der] Liedekens’ voor, waarin hij zegt, dat al twee jaar geleden het plan bestond een nieuw liedboek uit te geven, maar dat hij toen nog niet genoeg liederen bijeenhad en dat het hem ‘gheenssins raet noch goet en dochte / tselue wt te gheuene ter tijdt / dit soo groot ende volcomen soude wesen / als het eerste Liedeboeck / dwelck by Nicolasen Biestkens den 28. Mey / Anno 1560. ende 19. Februarij / Anno 1562. ghedruckt is gheweest / op dat dit Tweede soo wel als het voorgenoemde eerste Liedeboec in zijn groote ende wesen soude moghen blijuen / sonder tselue Jaerlijcks te veranderen.’ Ook in de voorrede wordt deze druk genoemd: ‘(het) heeft ons goet gedocht / alle nieuwe gedichte / en̄ sommige oude Liedekēs (die wy correct beuonden hebben / en̄ niet begrepē en staen in het Liedeboeck den 28. Mey / Anno 1560. ghedruct) byden anderen te vergaren.’

Met het ‘eerste Liedeboeck’ kan niet anders bedoeld zijn, dan de Doopsgez. uitgave der Veeld. Lied. Immers in 1583 verschijnt bij Biestkens te Amsterdam een herdruk van NL62 onder den titel van ‘Tweede Liedeboeck’ en daar staat in de voorrede hetzelfde als in NL62, alleen met dit verschil, dat de datum ‘28. Mey / Anno 1560.’ veranderd is in ‘27. Septembris / Anno 1582. by Nicolaes Biestkens’, en op dien datum zijn gedrukt de Veeld. Lied. (n^{o}. XCII). Zoo wordt dus in NL62 (den eersten druk van *Tweede Liedeb*.

1583) de eerste druk van VL82 bedoeld, die dus verschenen is in 1560 bij N. Biestkens, d.i. te Emden.

We kunnen ook over de gedaante en grootte van dit liedboek oordeelen, want uit het slotwoord van NL62 blijkt, dat NL62 even groot was als VL60. NL62 nu bestaat uit 354 fo.'s met 257 liederen; de oudst bekende Doopsgez. druk der VL is van 1566 (n°. LXXI) en bestaat uit 325 fo.'s met 289 liederen. VL60 zal dus ongeveer hetzelfde bevat hebben als VL66. Ook zal het aan het eind de Conclusie van VL66 gehad hebben (bij *Wackernagel* afgedrukt naar VL69^{8o}), want daar wordt gezegd, dat men de verzameling zoo volledig mogelijk gemaakt heeft, om niet alle jaren de liedboeken te veranderen; en hetzelfde wordt gezegd in het slotwoord van NL62 met terugslag op VL60: ‘op dat dit Tweede soo wel als het voorgenoemde eerste Liedeboec in zijn groote ende wesen soude moghen blijuen / sonder tselue Jaerlijcks te veranderen.’

Alle liederen dus, die in VL66 voorkomen, hebben waarschijnlijk gestaan in VL60. Daarvoor pleit ook nog, dat in VL66 onder de te dateeren liederen geen enkel voorkomt van jongeren datum dan 1559[1)], terwijl lied 48 (een offerlied van 1564) eerst opgenomen wordt in het later bijgevoegde tweede deel der Veeld. Lied. (zie VL93 [n°. CV]).

(Zie n°. XIV. Herdrukken n°. LV, LXXI, LXXII, LXXVI, LXXX, LXXXI, LXXXIV, LXXXV, LXXXVIII, XC-XCII, en zie verder op dat n°.)

XLVIII.

Souterliedekens V. het VIII Musyck-Boexken, mit 4 Partien, zijnde 41 Psalmen Davids, gecomponeert by Gherardus Mes, Discipel van Jacobus Clemens non Papa, te singen en te speelen op diversche Instrumenten. Antw. by Tieleman Susato. 1561. Tenor. Te koop te Alkmaer, by Claes Dierinsoon Pet, Apotekaer.

Id. VI (IX) 41; VII (X) 43; VIII (XI) 28.

In-4°. Zie *Scheurleer* n°. XVIII (naar *Cat*. J. Koning 1833). - (Vgl. n°. XXX en XXII en zie n°. V.)

XLIX.

LXIIII, | Psalmen eñ an- | der ghesanghen, diemen in de | Duytsche Ghemeynte te | Londen was ghebruyc- | kende. |

Coloss. 3. c. 16. | Het woort Christi ... |

Ghedruct te Embden by Gel- | lium Ctematium. | An. 1561. ‖

Kl. 8°, sign. Aij-Gv (8); gen. fol.; got. lett.

V° titel: ‘Tot den Christelicken Sangher. - Aenghemerckt de groote noot eñ gebreck des Psalm̄ boecxken oueral, eñ het geduerich aenhouden der broederē die my baden ende ouerredden dat ick dese Psalmen drucken soude willen, ten dienste ende stichtinghe der Ghemeynte Christi, vreesende, sy souden moghen tot achterdeel der Ghemeynte elders weechs onachtsaemlick ghedruckt worden, so hebbe Jck dat niet konnē laten, doch ongheern, of

1) Over het lied van Jan Schut zie n°. XLVI.

ick zy haren begheeren moeten na komen: Ende hebse nu ten lesten aen gheleyt in dese kleyne letter, eñ op het selfde formaet des kleynen Testaments, ende Catechismus, op dat diese begheeren tsamen te laten binden, dat syse souden moghen tsamen binden, op de wijse der Franchoischer Testamenten ende Catechismus, ende heb tot behulp des eenvoudigē die de noten niet en konnen, de noten achter latende, de wijse des Psalms bouen eenen yegelicken Psalm gheset, verhopende hier mede den ghemeynen man dienst te doen, doch alletijt op verbeteren. Vaert wel in Christo. - Mijn verwerf is God.'

Korte inhoud enz. = n°. XXXIV; geen muziek (behalve op fol. 39^{v} bij Ps. 126). De wijsaangifte heeft plaats met 'Op de Franchoise wijse *enz*.' of 'Op de Ouerlantsche wijse *enz*.'

Bevat alles wat in de vorige uitgaven is verschenen; de aanwijzing IV (d.i.I. Vtenhove) komt niet altijd overeen met de vorige uitgaven. - (Zie n°. XX.)

- G e n t Univ. Bibl.*

L.

ACHT | ENDE DER- | tich Psalmē / met den | ghesanghe Marie ende | Zacharie / ouergeset | in Nederlantschen | dichte / | door | Ioan. VVtenhoue. | Col. 3. b. 16. | Het woort Christi ... | Jaco. 5. b. 13. | Js yemandt ... |

Kl. 8°, met breede witte randen; sign. Aij-Gv(8), 54 gen. fol. en 2 ongen. Register; got. lett.

V° titel wit, (fol.2) beginnen de Psalmen; korte inhoud enz. als vorige uitgaven, geen muziek en geen randschriften; wijsaangifte als in de 64 Ps. (n°. XLIX); fol. 24: 'Op de Duytsche wijse'. De eerste Psalm met een beginletter door 5 r., bij de andere Ps. door 4 r. plaats voor een groote beginletter, maar er staat een gewone, midden in de ruimte; v° laatste bl. wit.

Bevat 39 Ps., nl.: Ps. 5, 8, 16, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 110, 34, 36, 37 (in 't Reg. overgeslagen), 38, 39, 40, 41, 49, 62, 66, 67, 95, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 114, 119, 138, 139, 141, 144, 148, 149, 150; Mar.; Zach.

Z.j., pl. of dr. Deze 39 Ps. komen niet voor in de 64 Ps. van 1561 en wel in de 100 Ps. (die uit de 64 Ps. + deze 39 bestaan), daarom plaats ik dit Psalmboek tusschen de 64 en de 100 Ps., dus in 1561. Wat den drukker betreft, het is niet G.v.d. Erven (Ctematius) te Emden, want die heeft een andere titelformuleering, noemt altijd de Londensche gemeente, en nooit den dichter (alleen in sommige uitgaven zijne letters J.V.); ook de verdeeling van den titel en de geheele inrichting van het boekje is een andere dan van die, welke G.v.d. Erven drukte. Maar wèl stemt dit Psalmboek in titel overeen met de 100 Ps., gedrukt te Londen bij Jan Daye: het met den naam vermelden der gezangen; 'ouergeset in Nederlantschen dichte / door Ioan. VVtenhoue' en de teksten Col. 3. b. 16. en Jaco. 5. b. 13. - dat is alles gelijk. - Alzoo denk ik, dat dit Psalmboek gedrukt is te Londen bij Jan Daye. - (Zie n°. XX.)

- U t r e c h t Univ. Bibl.*; Londen, Britsch Museum.

LI.

Hondert Psalmen Dauids, Mitsgaders het ghesangk Marie, t' ghesangk Zacharie t' ghesangk Simeons, de thien Gheboden, de artikels des Gheloofs, t' ghebed des Heeren etc. ouerghesett

in Nederlandschen dichte, door Jan Wtenhove. Col. 3. c 16. Het woord Christi ... Jacob 5 c. 13. Is yemand ...

Zeer kl. 8°; 171 bldz. tekst met muziek bij het eerste vers. Na den titel: 'De Ouersetter tot den Christelicken Leser ... Gheschreuen te Londen den 20. Iunii. 1561', daarna een 'Dichtschrift' van Utenhove (174 regels) 'over de vrucht en het nut van het lezen der Psalmen'. Achter de Psalmen een alph. Reg. Achterin: een zinnebeeldige voorstelling van de reis over de breede rivier van den dood naar de gewesten der zaligen, met het opschrift: 'Etsi mors indies accelerat, Post funera virtus vivet tamen'. Onder deze gravure staat: 'Ghedruckt te Londen by Jan Daye voorden voorseyden Ouersetter, 21 Junii 1561. Cum gratia et Privilegio Regiae Maiestatis per septennium'.

Bevat de 64 + de 39 Ps. (Ps. 119, Ps. 67 en Ps. 138, die in beide bundels (n°. XLIX en L) voorkwamen, slechts eens).

Zie F. P i j p e r *Jan Utenhove* Leiden 1883, bl. 222-226 (de geheele voorrede is door hem afgedrukt). - (Zie n°. XX.)

- L o n d e n Britsch Museum (In denzelfden band de kleine Catechismus door Marten Micron (bij Daye, 24 Junii 1561) en *Een corte ondersoeckinge* (bij Daye, 3 Julii 1561)).

LII.

HONDERT | Psalmen Dauids | Mitsgaders het ghesangk Marie, | t'ghesanck Zacharie, t'ghesangk Si- | meons, de thien Geboden, de artikels des | Gheloofs, t'ghebed des Heeren xc. | ouerghesett in Neder- | landschen dich- | te, door | Ian Wtenhove | Coloss. 3. c. 16 | Het woord Christi ... | *⁎* | Iacob. 5 c. 13. | ¶ Is yemand ... ‖

Kl. 8°, sign. Aij-Xv(8), gen. fol., laatste bl. (wit) in het gebruikte ex. uitgesneden.

Voorrede: 'Gheschreuen te Londen den 20 Iunii, 1561', daarna 'Dichtschrift': systhematische inhoudsopgave der Psalmen. De tekst der Psalmen met lat. letter, boven ieder eerste vers de muziek.

Op Xvi^{v} drukkersmerk (een vlammend hart, gedragen door twee handen op een bord met 'Christus', daaronder in band: 'Horum Charitas'), waaronder: I D | Gedruckt te London, by Jan | Daye, voor den voorseyden | Ouersetter, den lesten | Augusti | 1561. | Cum gratia & priuilegio Regiae | Maiestatis, per septennium. ‖

Daarna: *De Kleyne Cathechismus* ... door M a r t e n M i c r o n zelfde adres; met nieuwe sign. en fol.

Tweede uitgaaf van het vorige n°., waarop waarschijnlijk het teeken *⁎* op den titel doelt. De verhouding van dit nummer tot het vorige is misschien dezelfde als die van de tweeërlei exx. van n°. XLIV, zoodat zij slechts één druk uitmaken; ik kan het echter niet beoordeelen, daar ik van het vorige n°. geen ex. gezien heb. - (Zie n°. XX.)

- A n t w e r p e n Bibl. Ridder A. van Havre* (waarschijnlijk het ex. van C.P. Serrure [*Cat*. Brux. F.J. Olivier 1873, II n°. 1927], dat aangekocht werd door 'M^{r}. Kockx, ancien libraire à Anvers' [mededeeling van M. V^{e}. Olivier]); Groningen, Univ. Bibl.,

LIII.

¶ Souter Liede- | kens *enz*. (dezelfde titel als *Scheurleer* n°. XVII, alleen 'Gheestelijcke' in plaats van 'ghiestelijcke' en in rood en zwart [ook het vignet]).

Kl. 8°, sign. Aij-Xij(7), ongen. bl.; got. lett.

V^{o}. titel ¶ Prologhe; (Aiij)^{r}-Xij^{v} de Psalmen en Lofzangen, daarna '¶ Registere der wijsen', daaronder: Gheprent toe Campen / in dye Broe- | der straete / By my Steuen | Joessen. M.D. LXJJ. ‖ (Xvij)^{v} wit, laatste bl. (wit) ontbr. in het gebr. ex.

Muziek en vulgata-tekst zijn weggelaten; aan den rand handjes en kruisjes; geheel overeenkomend met *Scheurleer* n°. XVII (hier n°. LIV), ook wat betreft de daar genoemde drukfouten. Eigenaardigheid: steeds 'hillig' (= heilig). - (Zie n^{o}. V.)

- A m s t e r d a m Bibl. Kon. Ac.*

LIV.

Souter Liedekens.

Achterin: Gheprent toe Campen By my Ste- | (.?.) uen Joessen (.:.) ‖

Sign. A-X. Z.j.; zie *Scheurleer* n°. XVII. - (Zie n^{o}. V.)

- 's-G r a v e n h a g e Kon. Bibl.*

LV.

[Veelderhande Liedekens 'by Nicolasen Biestkens den 19. Februarij / Anno 1562. ghedruckt'.]

Aldus in het slotwoord van NL62; herdruk, misschien onveranderd, van VL60 (n°. XLVII).

In den *Cat*. [Le Long] 1744, Libri in 8° n°. 1089 wordt vermeld: 'Veelderhande Liedekens / wt den Ouden en Nieuwen Testament / gedruckt by Nicolaes Biestkens van Diest. 1562. in 12. Twee deelen.' Waarschijnlijk bestond deze koop uit VL62 en NL62, vandaar t w e e deelen. In denzelfden *Cat*. n°. 2762: 'Een Nieuw Liedeboeck van Liedekens uyt den O. en N.T. 1562, in 12.' In het ex. van den *Cat*. op de Amst. Doopsgez. Bibl. met de verkoopprijzen in hs. is het laatste n^{o}. doorgeschrapt en heeft geen prijs: het was dus bij den verkoop niet te vinden. Het eerste gedeelte van den *Cat*. is door Le Long zelf opgesteld, maar het verdere deel door een ander, die duidelijk blijk geeft, weinig boekenkennis gehad te hebben. Deze kan dus gemeend hebben, dat Le Long NL62 vergeten had te catalogiseeren, omdat hij niet begreep, dat Le Long het met VL62 in n°. 1089 had samengevoegd. Hetzelfde doet zich voor met Het Tweede Liedeboeck 1583 (n^{o}. XCV) en VL82 (n^{o}. XCII). Onder n°. 1090 wordt VL82 vermeld als bestaande uit Twee Deelen en n°. 2757 Het Tweede Liedeboeck 1583 is doorgeschrapt.

LVI.

Een nieu Lie- | denboeck / van alle nieu- | we ghedichte Liedekens / die noyt in | druck en zijn gheweest / ghemaect wt den | Ouden ende Nieuwen Testamen- | te / nv eerst byden anderen ver- | gadert / ende nieus in | Druck ghe- | bracht. |

Apocal. 14. a. 2. | ☞ Ende ick hoorde ... |

¶ Ghedruckt int Jaer ons Heeren / | M. CCCCC. LXJJ. ‖

Kl. 8°. Zie *Wackernagel* n°. XVII. Het is een vervolg of tweede deel van VL60 en VL62 (zie aldaar). Wat betreft den drukker, die kan gevonden worden uit het slotwoord (afgedrukt bij *Wackernagel* bl. 50). De drukker verhaalt, dat

hij voor twee jaren reeds begonnen was met een groot deel der hier gedrukte liederen te verzamelen, maar dat hij toen niet genoeg kon krijgen en dit '*Tweede* Liedeboecxkē' niet uit wilde geven, voor het zoo groot was als het *eerste* liedboek, dat bij Nic. Biestkens in 1560 en 1562 was gedrukt. Wanneer in zulk een nauw verband gesproken wordt van een eerste en tweede liedboek, zou men dadelijk geneigd zijn beide aan één drukker toe te schrijven, en dus NL62 te houden voor een druk van Biestkens. Werkelijk is ook het lettertype, de versierde hoofdletter A en de geheele inrichting van den druk gelijk aan het overeenkomstige van den Bijbel in 1560 bij Biestkens gedrukt en van de liedboeken aan zijn drukkerij toegeschreven (zooals het volgend n^{o}.). Ik aarzel dan ook geen oogenblik dit liedboek aan Biestkens toe te schrijven.

Schijnbaar in strijd daarmede is, dat hij in het slotwoord Biestkens noemt, alsof hij over een anderen drukker spreekt; maar datzelfde doet hij in den herdruk van dit liedboek in 1583 onder den titel: 'Het tweede Liedeboeck' (daar staat de naam Biestkens op den titel), waar hij van VL82 zegt: 'het Liedeboeck den 27. Septembris / Anno 1582. by Nicolaes Biestkens ghedruckt'. Dezelfde verhouding, die er bestaat tusschen VL82 en Het tweede Liedeboeck 1583, bestaat er tusschen VL60, VL62 en dit liedboek. Alles dringt er ons dus toe, Biestkens als drukker van NL62 aan te nemen.

(Herdrukken n°. LXXVII en XCV.)
- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

LVII.

Een Liedtboecxken / tracterende van den Offer des Heeren / 1563.

Tweede deel van Het Offer des Heeren 1562. Zie *Bibl. Mart.* II 443. Als drukker wordt aangenomen: Nic. Biestkens te Emden.

Verscheidene der hier voorkomende liederen staan reeds in NL62 of komen voor in VL66 (dus misschien reeds in VL60), een paar in VL56.

In een ex. van [S c h a g e n] *Naamlijst* 1745 met aanteekeningen in hs. ter Doopsgez. Bibl. te Amst. wordt nog een druk genoemd van 1561, 8°, waarvan het bestaan best mogelijk is; zeer onwaarschijnlijk is de druk van 1542, die in den Naamlijst zelf vermeld wordt, aangezien bijna de geheele inhoud dagteekent van na 1542.

Komt achter alle drukken van Het Offer des Heeren voor (zie n°. LXXIII, LXXIV, LXXVIII, LXXXII, LXXXIII, LXXXIX, C, CI, CVIII, CXV).

- A m s t . Doopsgez. Bibl.* (Al de drukken uit de nalatenschap van prof. J.I. Doedes zijn door deze Bibl. aangekocht, zoodat thans aldaar, behalve van den druk van 1566 en den tweeden van 1578, van alle bekende uitgaven van het Offer een ex. aanwezig is).

LVIII.

¶ Gheestelicke Liede- | kens, Nu neerstich gebetert, ende | met vele Nieuwe, in druck noyt wt- | ghegaen, verciert, ende op | A b c ghestelt. | (Vignet van den Schat in den akker, met het omschrift: Het . Rike . Der . Hemelen . Js . Als een . Verborgen

. Schat . Jn . Den . Acker . Math. 13 ☐) | Colloss. 3. b. 16. | Singhet met Psalmen, ende Lofsanghen, | ende gheestelicke Liedekens. | Ghedruckt Anno 1563. ‖

Eén vel 12°, sign. ✠ ij - ✠ vij, 11 ongen. fol. en fol. 1, bevattende voorrede, alph. Register van de 292 liederen, en eenige liederen, beginnende met A; deze zijn alle geteekend: ‘God werckt den wille | ende tvolbringhen’ en komen niet voor in VGL58 (n°. XXXIX). Onder aan (✠ 12) de Custode: ‘¶ Een’, daarna op het eerste blad van een nieuw vel de titel:

Veelderhande Ghee- | stelicke Liedekens wt den Ou- | den ende Nieuwen Testa- | mente, gestelt op A b c. | (Vignet, als het voorgaande) | Colloss. 3. b. 16. | ... | Ghedruckt Anno. 1563. ‖

Kl. 8°, 288 gen. fol. (waarvan in het gebruikte ex. het laatste ontbr.) met (die van het 12°-vel, dat voorafgaat, meegerekend) 292 lied.; got. lett. Kolomtitel: ‘Schriftuerlicke | Liedekens’.

V° eersten titel: ‘De Drucker aen den Sangher. - Na den male ick indē Jare 1558 een Liedekens boecxken hebbe door den druck wtgaen laten *(nl. VGL58 n°. XXXIX)* ...: so is my door sommighen broederen te kennen ghegheuen, dat ick my in sommighe Liedekens versien hadde, de welcke beter wtghelaten geweest warē, dan daer in gebleuen, so hebbe ick wt deser oorsake, het selue Boecxken in handen genomen, neerstich ouersien ende doorlesen, op dat ick de sulcke vindē mochte, ende deselue gheuonden hebbende, hebse wt ghelaten Eñ midts datter Liedeboecxkens wtgegaen zijn, daer in sommige na haren onuerstandigen ijuer, vele Liedekens ghestelt hebben, waer in sy schandelick leeren van de heylige Menschwerdinge onses Heerē Jesu Christi, gelijck sy oock doen van de Ouerheyt eñ ander dwalinghe: so heb ick in de plaetse van de wtghelatene, noch veel meer andere schoone nieuwe Liedekēs, door dē trouwen arbeyt sommiger Christelicker broederen gemaeckt, daer tegen gheset, op dat de eenuoudige, door sulcke valsche Liedekens, niet bedroghen oft verleydt souden worden. Ende bidden derhaluen alle Christelicke herten, sy willē desen onsen arbeyt int goede af nemē. Vaert wel in Christo. Den lesten Julij. - Mijn verwerf is God.’

V° tweeden titel: dezelfde voorrede als in VGL58, alleen tusschengevoegd na ‘vergeten hebbe’ - ‘hoewel ick hier, veel nieuwe ende Schriftuerlicke Liedekens, die noyt te voren ghedruckt gheweest zijn, toe ghebracht hebbe’.

Er zijn slechts 4 liederen uit VGL58 weggelaten, nl. n°. 267, 298 (van Hendrik van Zutphen), *464, 525. Alleen *464 komt in Doopsgez. liedb. voor. De vermeerderingen (69 l.) bestaan hoofdzakelijk in de liederen van den dichter met de spreuk: ‘God werckt den wille | ende tvolbringhen’, welke liederen in de alphabetische volgorde zijn ingevoegd.

De titelvignetten en de onderteekening der Voorredenen maken uit, dat het liedboek gedrukt is te Emden bij G.v.d. Erven. Wat de reden kan geweest zijn, dat hij aan zijn liedboek een vel voorvoegde met nog een titel en voorrede, is niet duidelijk; neemt men het voorgevoegde vel weg (dat er echter bij behoort om de Custode aan het eind, die correspondeert met fol. 2 en om de nummering van (✠12) als fol. 1), dan houdt men een volledig boek over; misschien voegde hij het eraan toe, om het register of om de tirade tegen de Doopsgez. liederen in de eerste Voorrede, terwijl de dichter met de spreuk: ‘God werckt *enz.*’ hem het vel vol dichtte metl iederen, die met A begonnen.

Boven lied 45 (fol. 8): ‘Nae de wijse des eersten ende is ghelijckt beghint.’ (Vgl. VGL58). - (Zie n°. XXXI.)

- L e e u w a r d e n Prov. Bibl. v. Friesl.*

LIX.

Souter Liedekens ... ¶ Gheprint Thantwerpen / op die Lombaerde veste / te- | ghen die gulden hant ouer. By my Claes. vanden | Wouwere. Anno. M. CCCCC. en̄. LXJJJJ. |

Zie *Scheurleer* n°. XX. - (Zie n°. V).
- 's G r a v . Bibl. D.F. Scheurleer; Amst., Univ. Bibl.*

LX.

Souter Liedekens ... ¶ Gheprint Thantwerpen by Hans de Laet / inde | Cammerstrate inde Rape. 1564. |

Zie *Scheurleer* n°. XXI. - (Zie n°. V.)
- 's-G r a v . Bibl. D.F. Scheurleer.

LXI.

Souter Liedekens.
Achterin: Gheprent Thantwerpē, By my Jan | van Waesberghe, woonende op on- | ser lieuer Vrouwen Kerckhof, inden | schilt van Vlaenderen. Jnt iaer | ons Heeren. M.CCCCC. | en̄. LXV. Den. xxviij. | van Mey. ‖

Zie *Scheurleer* n°. XXII. - (Zie n°. V.)
- 's-G r a v . Bibl. D.F. Scheurleer.

LXII.

Een lied in:
Historie ende ghesciedenisse ... Chr. Fabricij ... ende Oliverij Bockij ... (Antw.?) 1565.
Op bl. 225-231: Summa der Historien | Fabritij in een liedeken begrepen. ‖ Het is lied 65. Zie *Bibl. Mart.* I 117. - (Herdrukken n°. XCIII, CVI, CXXIII.)
- L e u v e n Univ. Bibl.

LXIII.

Ecclesiasticus | Oft de wijse sproken Iesu des soons | Syrach: | Nu eerstmael deurdeelt ende ghestelt in Liedekens, op | bequame en ghemeyne voisen, naer wtwijsen der | musijcknotē daer by gheuoecht deur Iā Fruytiers ..|.. Ghedruct tot Antwerpen op de Camerpoortbrugghe, | inden gulden Enghel, by Willem Silvius, | drucker der Con. Ma^{t}. | 1565 | Met Priuilegie voor ses Jaren. ‖
Zie *Bibl. Belg.*
Het staat op den *Index* Antv. 1570 (zie R e u s c h *a.w.* bl. 311). Een typogr. reproductie hiervan is in 1893 bezorgd door den heer D.F. Scheurleer te 's-Grav.

- A m s t . Bibl. Kon. Ac.* en elders.

LXIV.

Psalmen Davids ... op de voysen en mate, van Clement Marots Psalmen. Autheur L.D.H.

Te Ghendt, By Ghileyn Manilius, ghezworen Drucker wonen̄ by de vijf Helmen, op de Cooren Leye., Anno M.D. LXV. Met Privilegie voor drie Iaren.

Zie F. V a n d e r h a e g h e n *Bibliogr. Gantoise* Gand 1858-69, I bl. 185 n°. 222.

L.D.H. = Lucas de Here. Het bevat 37 Ps.; het komt voor op den *Index* Antv. 1870 (zie R e u s c h *a.w.* bl. 315).

- G e n t Univ. Bibl.*; Haarlem, Stadsbibl.

LXV.

Souter liedekens.

Dezelfde druk als n°. LXI, alleen achterin de datum: M.CCCCC. | LXVI. den. x. van | April. ‖

Zie *Scheurleer* n°. XXIII. - (Zie n^{o}. V.)

- B r u s s e l Kon. Bibl.

LXVI.

Souterliedekens ‘na de Copye van Symon Cock, gedrukt buyten Ceulen, 1566.’

In 12. Zie *Scheurleer* n°. XXIV (naar *Cat.* [Le Long] 1744, bl. 98). - (Zie n^{o}. V.)

LXVII.

DE PSALMEN | Dauidis, in Nederlan- | discher sangs-ryme, door | Ian VVtenhoue van | Ghentt. |

¶ Wartoe toegedaen syn de gesangen Ma- | rie, Zacharie, Simeonis, mit t'samen den | tien geboden ende gebede des Hee- | ren, mit noch anderen. |

¶ Item, is hier noch voor iegheliken Psalme ge- | sett syn inholdt: ende aent einde een voegh- | lick ghebedt daroppe: | Altemael to nutte der Gemeynte Christi. | Psal. 9. b. 12. | ... | Iacob. 5. c. 13. | ... |

Ghedruckt to Londen by Ian Daye | den 12. Septembris. 1566. | Cum gratia & priuilegio. |; ‖

8°, sign. Aij-Ssiij(4); gen. fol. (8) + 248 + 66(67).

V^{o} titel wit, op Aij. ‘Dem Christliken leser gheluck ende heyl.’ onderteekend: ¶ Tho Londen in der Duydschen Ghemeynte, desen, 12. Septembris An. 1566. Godfridus Wingius.’ (Deze voorrede, naar het volgend n^{o}., afgedrukt bij *Wackernagel* 190). Op Aiiii. ‘Aenwyser.’ (alph. reg.); (Avij)^{r} ‘Aenwyser des formuliers kercklíken dienstes.’ en ‘Cyfertall mit lettertalle daeronder, ter berichtinghe der eenuoldigen.’; v^{o} ‘Errata.’ daaronder: ‘Dese feylen ... wilt ... int beste afnemen: ende so du noch andere vindest ... na den psalmboscke (*sic*) minnerer formate ... beteren.’ (Daarmede wordt het volgende n^{o}. bedoeld.) (Aviii)^{v} wit. Al het voorafgaande behalve de Errata in latijn en cursief.

B.i. (fol. 1) beginnen de Psalmen, Lat. beginregel, korte inhoud, eerste couplet met muziek, achter iederen psalm een gebed; de Psalm in got., de inhoud in lat., de Lat. beginr. en het gebed in cursief. Op Kk.j. (fol. 1) begint het Formvlier Kerckendienstes, laatste bl. (67) wit.

Van Ps. 27 (bl. 40) is een notenbalk weggevallen; in het formulier is fol. (Mm 8) wit, verso staat gedrukt een stuk, voorkomende op fol. $32^{r, v}$, de paginatuur slaat dit blad over.

In denzelfden band *De Kleyne Catechismus* door M a r t e n M i c r o n met het zelfde adres en denzelfden datum als de Psalmen. Voorrede onderteekend ‘desen sesten Septembris. Anno 1566. Godfridus VVingius.’ laatste blad: (espenblad)

Ghedruckt to | Londen by Ian Daye | den twelften Septembris. | 1566. | ¶ Cum gratia & priuilegio. ‖

Het gebruikte ex. is gevouwen en ingenaaid met natten inkt; daardoor is de inkt van fol. 66^{v} van het 'Formulier' afgevlekt op fol. (67)^{r}, en evenzoo de titel van 'De Kleyne Catechismus' op fol. (67)^{v} van het 'Formulier'; daaruit blijkt dat het Psalmboek en de Catechismus reeds op de drukkerij bij elkaar gevoegd zijn tot één band. - (Zie n°. XX.)

- Utrecht Univ. Bibl.*

LXVIII.

De Psalmen | Dauidis *enz.* (titel van denzelfden vorm getrokken als die van het vorige n^{o}.).

Kl. 8°, sign. Aij-Ssii(4), gen. fol.; lat. letter, de gebeden met gotisch, geheel overeenkomende met het voorgaande n^{o}., maar in kleiner formaat.

Zie voor dezen druk, die ook gevolgd wordt door *De Kleyne Catechismus* door Marten Micron met denzelfden datum en hetzelfde adres, *Wackernagel* n°. XXIII. - (Zie n°. XX.)

- 's-Gravenhage Kon. Bibl.* (Van een van beide drukken een ex. te Haarlem, Stadsbibl.; Leiden, Univ. Bibl.; Leeuwarden, Prov. Bibl. v. Friesl.; Emden, Kirche).

LXIX.

(Espenblad) Sommighe | Psalmen ende ander ghesan- | ghen / diemē in die Christē | Ghemeynte in dese Neder | landē is gebruyckende | Collossen. 3. | ... | Jacob. 5. | ... | Anno. 1566. ‖

Titel in een vierkant. Kl. 8°, sign. A2-C3(4) [elk quatern 4 bladen], 24 ongen. bldz., l. bl. wit; got. letter; boven iederen Psalm de Lat. beginr. en korte inhoud; geen muziek.

Bevat: Cort Ghebedt voor die Predicatie, Ps. 1, 2, 79, 115, 130, 128, 143 en Or. Dom. (alle van Utenhove) en 5 gezangen van Datheen.

Zie Dr. J.G.R. Acquoy in *Archief voor Ned. Kerkgesch*. VI (1897) bl. 94-119.

Wat den drukker betreft, dr. J.G.R. Acquoy denkt, met eenige wijfeling, aan G.v.d. Erven te Emden. De Psalmboeken van Utenhove echter, bij hem gedrukt, hebben geen omlijsten titel zooals dit, en zijn met andere letter bij uitnemendheid zorgvuldig gedrukt, terwijl dit vrij slordig gedrukt is op slecht papier. Ook de woorden 'in *dese* Nederlandē' op den titel zijn niet volkomen juist voor Emden; de drukker zal gewoond hebben in Nederland zelf, en dan bestaat er overeenkomst in druk (omlijste titel, lettertype) met de Souterliedekens in 1562 en z.j. gedrukt te Kampen bij Steuen Joessen (zie n°. LIII en LIV) en is misschien hij wel de drukker. - (Zie n°. XX.)

- 's-Grav. Kon. Bibl.* (in den toren van Boskoop gevonden).

LXX.

De Psalmen Davids, ende andere Lofsanghen, nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert, die men in die Christen Gemeynten in dese Nederlande is gebruykende, Ghedruckt Ao. 1566.

8°. Bevat 38 Ps. van Utenhove in deze volgorde: 1, 2, 79, 84, 103, 115, 127, 128, 130, 133, 143, 3, 6, 15, 23, 32, 43, 44, 50, 13, 51, 82, 90, 101, 112, 124, 126, 142, 146, 147, 119, 30, 36, 66, 67, 95, 111 en 148; en 19 liederen.

Deze druk is vrij slordig. Daar achter gebonden: *Een Corte Ondersoeckinge des Gheloofs*... Anno 1566 (Vignet van G.v.d. Erven te Emden). Daaruit besluit Le Long, dat het Psalmboek ook bij hem gedrukt is; vergelijk echter het vorige n°.

Zie I. l e L o n g *Kort Hist. Verh.* 1751, bl. 73/74 en *Cat.* [Le Long] 1744, Libri in 8° n°. 1194. - (Zie n°. XX.)

LXXI.

¶ Veelder- | hande Liedekens / ge- | maect wt den Ouden ende Nieu- | wen Testamēte die voortijts in druck | zijn wtgegaen: Waer toe noch veel Liede- | kens ghestelt zijn / die noyt in druck ge- | weest en hebben / ende zijn in or- | deninge van den A.B.C | by den anderen ge- | voecht. |

Coloss. 3. b. 16. | ¶ Leert... | Apocal. 19. a. 5. | ¶ Loeft... | Psalm. 105. a. 6. | ¶ Al... |

¶ Ghedruckt int Jaer ons Heeren | M.D. LX. VJ. ‖

Titel in rood en zwart. Kl. 8°, sign. Aij-Tiij(4); 325 gen. fol., 1 fol. Conclusie, 5 fol. Reg., 1 fol. wit; got. lett.; teksten aan den rand (model: *Gen. 1. a. 1*).

V° titel wit; fol. (2) 'Totten Sangher - Hier hebt ghy / lieue Sangher / sommighe Liedekens / die tot Gods eere ende lof ghemaeckt / ende by den anderē vergadert zijn / so siet wel toe / ...' (dezelfde voorrede als VL56 [n°. XXXI], in zijn geheel afgedrukt naar VL69$^{8°}$ bij *Wackernagel* 58); fol. (2)^{v}: '¶ De Drucker wenscht den Christelijcken Sangher / Salicheyt. - Wetet lieue Sanger / dat de aenwijsingen vande Liedekens (in dit boecxken begrepen) zijn op veersen ghestelt: die qualijck aanwesen / ghecorrigeert: de redenen daer sy op dienen / met †. ⁊. enn̄ *. afgeteeckēt ...'

Fol. 3-325 bevatten 289 liederen alph., bij iedere nieuwe letter een sierletter, de A gelijk de sier-A in *Tweede Liedeboeck* 1583, fol. 3. Het eerste lied (n°. 45) met hetzelfde opschrift als in VL56. Daarna: '¶ Conclusie oft Besluyt deses Boecx' (in zijn geheel naar VL69$^{8°}$ bij *Wackernagel* 58) en Register.

Dit is de oudste Doopsgez. druk der Veeld. Lied., die ik gevonden heb. De drukker is (met dezelfde waarschijnlijkheid als bij Het Offer des Heeren 1562/63 en NL62) Nic. Biestkens te Emden, waarvoor hier ook nog pleit de sier-A, dezelfde als in *Tweede Liedeb.* 1583 (een druk van Biestkens). - (Zie n°. XLVII.)

- H a a r l e m Stadsbibl.*

LXXII.

[Veelderhande Liedekens.]

Titelblad van het gebruikte ex. ontbreekt. Kl. 8°, 330 gen. fol., 1 fol. Concl. en 5 fol. Reg.; got. lett.

Tot fol. 282 regel voor regel gelijk aan VL66 (n°. LXXI); op dat fol. zijn ingevoegd twee liederen (n°. 771 en 769) en aan het eind, na de W-liederen nog n°. *96 en *God is een God der Goden*. Op fol. 179^{v} komt dit liedboek VL66 een regel vooruit, wat op fol. 180^{v} weer hersteld wordt. Tengevolge van de invoeging der twee liederen

op fol. 282 wordt de regelgelijkheid verstoord, die echter op fol. 288^{r} weer wordt hersteld, zóó, dat van die bladz. af dit liedb. VL66 steeds 3 fol.'s vooruit is. Dat wijst er op, dat VL66 of een letterlijke herdruk

van VL66 als voorbeeld voor dezen druk heeft gediend. VL69$^{8^o}$ echter (en daaraan gelijk VL79 en VL80) stemt niet regel voor regel overeen met VL66, daarom stel ik dit liedb. tusschen VL66 en VL69$^{8^o}$. Wat de ingevoegde liederen betreft: n°. 771 en 769, die met een R beginnen en in de alph. volgorde zijn opgenomen, komen in VL79 en VL80 in het supplement voor, evenals n^o. *96 en *God is een God der goden*, die hier na de alph. volgorde komen.

De druk stemt volkomen overeen met VL66, VL79 en VL80, behalve wat betreft de sierletters; ik ben dus geneigd dit liedb. evenals die andere aan Biestkens' drukkerij toe te schrijven. Het is echter een ingewikkelde quaestie. VL69$^{8^o}$ (geen Biestkens-druk) stemt regel voor regel overeen met VL79 en VL80 (Biestkens-drukken), we verwachten dus een Biestkens-druk regel voor regel gelijk VL69$^{8^o}$, die daaraan voorafgaat. VL66 echter (Biestkens-druk) stemt niet regel voor regel met VL69$^{8^o}$ overeen, maar bevat dezelfde liederen. Het hier behandelde liedb. stemt wèl regel voor regel overeen met VL66, maar bevat een paar liederen, die n i e t in VL66 en VL69$^{8^o}$ voorkomen en wel in VL79 en VL80 (in het suppl.). Ik kan niet anders, dan de feiten meedeelen en veronderstellen, dat dit liedb. van Biestkens is, een besluit durf ik niet te nemen.

Verder dient opgemerkt, dat bij het drukken van dit liedb. geen lat. W is gebruikt; de liederen, die met W beginnen, zijn gedrukt met een got. W, met lat. VV of met lat. V en got. v; in VL66 echter beginnen al de W-liederen met een lat. W. - (Zie n°. XLVII.)

- L e i d e n Univ. Bibl. (Maatsch. Lettk.).*

LXXIII.

Een Liedtboecxken / tracterende van den Offer des Heeren.
Tweede deel van Het Offer des Heeren. Gedruckt int Jaer. M.ccccc. lxvj.

Zie *Bibl. Mart.* II 459. - (Zie n°. LVII).

- G e n t Univ. Bibl.

LXXIV.

Een Lietboecxkē / tracterende van den Offer des Heeren.
Tweede deel van Het Offer des Heeren. Ghedruckt int Jaer. M. CCCCC.LXVJJ. [Emden, Nic. Biestkens?].

Zie *Bibl. Mart.* II 463. - (Zie n°. LVII).

- A m s t . Doopsgez. Bibl.* (Ex. van wijlen prof. J.I. Doedes).

LXXV.

Psalmen Dauid / | Vyfftich / mit vier partyen / seer suet | ende lustich om singen ende speelen op verscheiden jnstrumenten / | gecomponeert by | M. Cornelius Buschop / | Ende nu erstmaell ter eeren Godts / ende ter liefden allen Musikers | ende Speelluyden in druck gestelt. |

Tenor. (*Superius*, *Contratenor*, *Bassus*) |

Gedruckt tho Dusseldorff int jaer nae onsers Heren geboert / | Duysent vyffhondert ende acht en sestich ‖

Deze Psalmen zijn uit de Souterliedekens.

Zie *Scheurleer* n°. XXV. - (Zie n^{o}. V.)

- G ö t t i n g e n Univ. Bibl. (Superius); München, Hof- en Staatsbibl. (Contratenor, Tenor en Bassus).

LXXVI.

¶ Veelder- | hande Liedekens / ghe- | maect wt den Ouden en̄ Nieu- | wen Testamente / die voortijdts in Druck | zijn wtghegaen / ende zijn in ordeninge | van den A.B.C. byden ande- | ren gheuoecht. | (drie klaverblaadjes) ... | ☞ Ghedruckt int Jaer onses | HEEren 1569. ‖

Kl. 8°. Zie de volledige beschrijving bij *Wackernagel* bl. 28 n°. XXXIV; laatste fol. (Tvij^{v} en Tviij) zijn wit.

Bevat hetzelfde als VL66 (liederen en bijwerk), maar is niet regel voor regel gelijk, en op den titel is weggelaten: 'Waer toe noch veel Liedekens ghestelt zijn / die noyt in druck geweest en hebben.'

Wackernagel zegt van dit liedboek: 'Der Drucker ist derselbe, der die Sammlung vom Jahre 1562 *(d.i. NL62)* gedruckt'; hij voegt er bij, dat de letter en inrichting overeenkomen met NL62. Bij VL80, dat regel voor regel gelijk is aan dit liedboek, merkt hij op, dat de letter daarvan anders is gesneden; hij ziet echter overeenkomst tusschen VL80 en VL69$^{16^{o}}$ (het volgende n^{o}.) en zegt: 'So scheint das Buch ein aus der Druckerei der letzteren (*d.i. VL69*$^{16^{o}}$) hervorgegangener Nachdruck zu sein.' Dat laatste is volkomen juist, VL80 gelijkt in alles op VL69$^{16^{o}}$ - maar VL69$^{16^{o}}$ gelijkt in alles op NL62 en de verschillen, die er bestaan tusschen VL69$^{8^{o}}$ en VL80 bestaan ook tusschen VL69$^{8^{o}}$ en VL69$^{16^{o}}$ (en NL62), hetgeen Wackernagel ook opmerkt. Ik acht dus, dat VL80 en VL69$^{16^{o}}$ van denzelfden drukker zijn als NL62 (en VL66) d.i. Biestkens, en dat VL69$^{8^{o}}$ van een anderen drukker is.

Er is in dit liedboek bovendien een afwijking van alle andere Doopsgez. drukken der Veeld. Lied., namelijk, dat het lidw. meestal is *die* en soms *de*, en het betrekk. voornaamw. meestal *de* en soms *die*, wat dus op een ander dialect wijst. - (Zie n°. XLVII.)

- 's-G r a v . Kon. Bibl.* (voorin geschreven: 'In October 1871 verworven van den heer A. Willems te Brussel ten gevolge van een ruiling goedgekeurd door den Minister v Binnenl Zaken dd 19 October 1871. n°. 149 5/Afd. MC[ampbell].').

LXXVII.

¶ Veelder | hande Liedekens / ghe- | maeckt wt den Ouden ende Nieuwen | Testamente / wtgelesen en vergadert | wt verscheyden copien / Oock zijn hier | by geuoecht veel nieuwe Liedekens / vā | verscheyde Historien des oudē Te- | stamēts / met veel andere / die | noyt in druc en zijn ge- | weest / en̄ zijn in or- | deninge

vande | A.B.C. | gestelt. | * | ¶ Item ... een schoone Tafel ... | *⁂* | ¶ Ghedruckt int Jaer | ons Heeren. M.D. LXIX. | G.B.V. ‖

16°. Zie de beschrijving bij *Wackernagel* bl. 31 n°. XXXV. Als drukker

van dit liedboek, dat grootendeels een herdruk is van NL62, beschouw ik Nic. Biestkens te Emden (zie bij het vorige n°.).

De voorrede begint: 'Aengesien de heylige Schrift op veel verscheydē plaetsen niet alleen int nieuwe / mer ooc int oude Testament ons seer vermaent tot singen / om des Heeren lof te verbreyden / ende zijnen naem groot te maecken / door de stemme der lippen / so zijn hier by een vergadert sonderlinge schoō nieu Lieden / gesocht wt verscheyden copyen / die ons de bequaemste eñ leerachtichste schenen te zijn / wy noemense nieu / ouermits datter wt het oude lietboeck (*d.i. VL66[60]*) geen hier by en is gedaen / voort so zijn hier in noch veel Schriftuerlijcke lieden gemaect wt de Bijbelsche historien van mannen eñ vrouwē / die noyt ghedruct en zijn gheweest / als vā Abel / Abrahā / Jephtha / Judith / eñ veel meer ander / waar van ghy achter in de Tafel breeder bescheyt vinden sult / elck op zijn letter. Maer siet doch wel toe... *(Verder gelijk de voorreede van VL66)*.

In *Bibl. Mart.* II n°. 436 wordt gesproken van 'éditions postérieures du même recueil.' - (Zie n°. LVI.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

LXXVIII.

Een Lietboecxkē / tracterende van den Offer des Heeren.

Tweede deel van Het Offer des Heeren. Ghedruct in het Jaer / M.CCCCC.LXX. [Emden, Nic. Biestkens?].

Zie *Bibl. Mart.* II 467. - (Zie n°. LVII.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

LXXIX.

Op den *Index* Antv. 1570 staan de titels van de volgende boeken, die ik nergens heb gevonden en die nog wel tot de periode van vóór 1566 kunnen behooren (zie R e u s c h *a.w.* bl. 289-319):

1. Enchiridion gheestelijcke ghesangen, sine nomine auctoris (kan een hd. gezangboek zijn).
2. Een schoon nieuwe geestelijck Liedt im thoon: Ausz eynder betrusten ghemuet ghedacht ich tzu zinghen eyn liedt (zal hd. zijn).
3. Sommighe duytsche Liedekens.
4. Twee nieuwe gheestelijcke Liedekens, sine auctore.
5. Leyssenen ende gheestelijcke liedekens.
6. Veelderhande gheestelijcke liedekens, oude ende nieuwe, om alle droefheyt ende melancoliije te verdrijven (kan een vergissing zijn, en is waarschijnlijk bedoeld het onder n°. XV genoemde).

C. S e p p *Verboden Lectuur* Leiden 1889 geeft geen nadere inlichtingen over deze titels.

LXXX.

Veelderh. Liedekens enz. 1575.

In 12°. Zie [S c h a g e n] *Naamlijst* 1745, bl. 126. - (Zie n°. XLVII.)

LXXXI.

¶ Veelder- | hande Liedekens/ | ghemaeckt wt den Ouden ende | Nieuwen Testamente / die voortijts in | druck zijn wtgheghaen: Waertoe noch | veel Liedekens ghestelt zijn / die

noyt in | druck gheweest en hebben / ende | zijn in ordeninghe van den | A.B.C. bij den anderen | ghevoecht. |

Coloss. 3. b. 16. | ¶ Leert... | Apocal. 19. a. 5. |... |

Ghedruckt nae de Copie van Ni- | claes Biestkens van Diest / Int Jaer | ons Heeren / M.D. | LXXVII. ‖

Titel in rood en zwart. 8°, 330 gen. fol., 1 fol. Conclusie en 5 fol. Reg.

(Naar een aanteekening van den heer F. Vanderhaeghen, gemaakt op het ex. van wijlen C.P. Serrure.)

Dit schijnt hetzelfde te zijn, als door F.J. M o n e *Übers. d. niederl. Volks-Lit. älterer Zeit* Tüb. 1838, bl. 163 n°. 191 wordt beschreven naar het ex. te Leuven Univ. Bibl. In de spelling van den titel heeft hij eenige afwijkingen, hij geeft als formaat 18°, 338 gen. fol. en 6 fol. Register.

Uit de beschrijving van Mone blijkt, dat het dezelfde voorredenen bevat als VL66 en VL69$^{8°}$ (let ook op den titel, die gelijk is aan dien van VL66 tegenover dien van VL69$^{8°}$) en aan het eind dezelfde Conclusie. Het bevat 301 lied, dus 12 meer. Van een dezer 12 liederen (fol. 335) haalt Mone het slot aan, waaruit blijkt, dat dit lied niet in de latere drukken der VL is opgenomen. De andere liederen, die hij aanhaalt, staan alle in VL66. - (Zie n°. XLVII.)

- L e u v e n Univ. Bibl.; een ex. in bezit van wijlen C.P. Serrure (komt niet in zijn verkoopcat. [1873] voor).

LXXXII.

Een Lietboecxkē tracterende van den Offer des Heeren.

Tweede deel van Het Offer des Heeren. Ghedruct int Jaer ons Heeren M.CCCCC. LXXVJJJ. [Amst. Nic. Biestkens?].

Zie *Bibl. Mart.* II bl. 475. - (Zie n°. LVII.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*; Mag. R.W.P. de Vries*; Utrecht, Univ. Bibl.

LXXXIII.

Een lietboecxken / tracterende vanden Offer des Heeren.

Tweede deel van Het Offer des Heeren. Ghedruckt int Jaer ons Heeren M.D. LXXVJJJ. [Emden, Goswin Goebens?].

Zie *Bibl. Mart.* II 479. - (Zie n°. LVII.)

- U t r e c h t Univ. Bibl.; Gent, Univ. Bibl.

LXXXIV.

Veelerhan- | de Liedekens / ghemaeckt | wt den Ouden ende Nieuwen Testa- | mente / De voortijts in Druck zijn wt ghe- | gaen / ende zijn in ordeninghe vanden | A.B.C. by den anderen ge- | uoecht.

Noch zijn hier in een besonder Boecx- | ken achter bygedaen / veel nieuwe lie- | dekens / die noyt in Druck en | zijn geweest. |

Colloss. 3. b. 16. | ... | Apoca. 19. a. 5. | ... | Ps. 105. a. 6. | ... |

Gedruckt in het Iaer onses Heren | M.D. LXXIX ‖

Titel in rood en zwart. 8°, 329 gen. fol., 5½ fol. Register; got. lett.

Op het laatste Register-fol. verso begint het ‘besonder Boecxken’, op den

titel vermeld, 1½ quatern met sign. a en b. Deze druk stemt regel voor regel overeen met VL80 (beschreven bij *Wackernagel* n°. XL) en schijnt van dezelfde pers gekomen, reden waarom ik het gedrukt acht door Nic. Biestkens, toen reeds te Amsterdam. - (Zie n°. XLVII.)

- G e n t Univ. Bibl.* (ontbr. het laatste bl. van het suppl. sign.(b4).

LXXXV.

¶ Veelder- | hande Liedekens / | ghemaeckt wt den Ouden ende | Nieuwen Testamente / die voortijdts in | druck zijn wtghegaen: Waer toe noch | veel Liedekens ghestelt zijn / die noyt in | druck gheweest en hebben / ende | zijn in ordeninghe van den | A.B.C. by den anderen | ghevoecht. | Coloss. 3. b. 16. | ¶ Leert... |

Ghedruckt nae de Copie van Ni- | claes Biestkens van Diest / Int Jaer | ons HEEREN / M.D. | LXXIX. ‖

8°, 330 gen. fol., 1 fol. voor de Conclusie en 5 fol. Register; got. lett. Herdruk der uitgave van 1577.

(Volgens een aanteekening van den heer F. Vanderhaeghen te Gent, naar het ex. van C.P. Serrure.) - (Zie n°. XLVII.)

- Verkocht in auctie Serrure Brux. Olivier 1873 (Cat. II n°. 2823).

LXXXVI.

Een lied in:

Een Testa | ment / ghemaeckt by | Soetken vanden Houte / het | welcke sy binnen Gendt in Vlaenderen | met den doodt beuesticht heeft / Anno | M.D. LX. den xxvij. Nouembris:... | Met een schoon Liedeken / dat int eyn- | de deses Testaments ghestelt is / ghe- | maect door de selue vrouwe / Soet- | ken vanden Houte / Maecht | Martha. | Nu op het nieu de aenwijsingen ouer- | sien / ghecorrigeert / verbetert / ende vermeerdert. |

Ghedruckt by Nicolaes Biestkens | Anno M.D. LXXJX. ‖

Bevat lied 645. Zie *Bibl. Mart.* I 173.

Naar den titel te oordeelen (Nu op het nieu... ouersien *enz.*) is er reeds een vroegere druk van dit werkje geweest, misschien al dadelijk na Soetkens dood (het lied komt reeds voor in NL62, zonder aanwijzing van de dichteres). - (Herdrukken n°. XCVII, CXVIII, CXXXI, CXXXIII, CXXXVI.)

- H a m b u r g Stadsbibl.

LXXXVII.

[Veelderhande Gheestelyke Gereform. Liedekens / wt den Ouden en Nieuwen Testament / gestelt op A.B.C.] Item veel vermeerdert en gebetert. Dordrecht 1580.

In 12. Eerste Druk in Holland.

Aldus *Cat.* [Le Long] 1744, Libri in 8° n°. 1423. Het wordt opgegeven als herdruk van VGL58 en VGL63, daaruit blijkt, dat ‘Gereform.’ op den titel een toevoegsel van

Le Long is; zoo zijn we ook niet zeker of ‘Dordrecht’ op den titel voorkomt. - (Zie n°. XXXI.)

LXXXVIII.

Veelderhā- | de Liedekens / ... | ¶ Noch zijn hier in een bysonder Boecx- | ken ... | ∴ Gedruckt int Jaer ons | Heeren / M.D. Lxxx ‖

Zie *Wackernagel* n°. XL.

Het is, regel voor regel, een herdruk van VL79 met het supplement (n°. LXXXIV). Evenals dat, acht ik het gedrukt bij Nic. Biestkens te Amst. (zie bij VL69$^{8^{o}}$, [n°. LXXVI]). - (Zie n°. XLVII.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

LXXXIX.

Een Lietboecxkē / tracterende van den Offer des Heeren.

Tweede deel van Het Offer des Heeren. Ghedruckt in het Jaer/ M.CCCCC.LXXX.

Zie *Bibl. Mart.* II bl. 483. - (Zie n°. LVII.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

XC.

Veelderhäde | Liedekens / ghemaect | wt den Ouden eñ Nieuwen | Testamente / die voortijdts in druck zijn | wtgegaen: Waer toe noch veel Liedekens | ghestelt zijn / die noyt in druck ghe- | weest en hebben / ende zijn in or- | deninge vanden A B C. | by den anderen ge- | voecht. | (dezelfde teksten als VL66) | Ghedruct na de Copye van | Niclaes Biestkens van Diest / Jnt Jaer | onses Heeren / M.D. | LXXXJJ. ‖

Titel in sierrand. 16°, 340 gen. fol. en reg.; got. lett.; 299 liederen. Voorwerk = VL66, aan het eind geen conclusie. De liederen alphabetisch; na de W de 10 liederen, die niet in VL66 enz. staan. Onder die tien is er één, beginnend *Meenaers v rercleēt*, een straflied op de burgers van Meenen om zich te bekeeren (tot de Hervorming). In 1578, 79, 80 vluchtten verscheidene Meenenaars naar Haarlem (S. B l a u p o t t e n C a t e *Gesch. d. Doopsgez. in Holl.*, *Zeel.*, *Utr. en Geld.* I Amst. 1847, bl. 62/3). Dat doet me als drukplaats voor dit liedboek Haarlem veronderstellen en als drukker G. Rooman. De letter van het boekje komt overeen met andere gedrukten van Rooman uit dezen tijd.

Daar ik de twee andere VL ‘na de copie van Biestkens’ (van 1577 en 1579, n°. LXXXI en LXXXV) niet gezien heb, kan ik niet bevestigen, dat dit daarvan een herdruk is, zooals ik vermoed. - (Zie n°. XLVII.)

- H a a r l e m Stadsbibl.*; Leiden, Univ. Bibl.*

XCI.

Veelderh. Liedekens enz. na de Copy van C. Biestkens 1582.

In 8°. Zie [S c h a g e n] *Naamlijst* 1745, bl. 126. Dit is niet hetzelfde als het vorige n^{o}., want dat vermeldt Schagen ook als: ‘Nog in 16°, na de Copye van N. Biestkens 1582’. - (Zie n°. XLVII.)

XCII.

Veelderhande | Liedekens / gemaect wt den Ou | den ende Nieuwen Testamente / die voor- | tijts in Druck zijn wtghegaen: Waer toe nu noch di- | uersche Liedekens gestelt zijn / die noyt in druck | gheweest en hebben / ende zijn in orde- | ninghe van den A.B.C. by | den anderen geuoecht. | (Vignet -

lelie onder de doornen - met het omschrift: ‘Ghelijck een lelie onder de doornen. So is mijn vriendinne onder de dochteren Cant. 2. 2.’ in cartouche.)

Tot Amstelredam | By Nicolaes Biestkens van Diest / in de enge | Kerckssteghe / in de Lelie onder de doornen. | Anno. M.D. LXXXJJ. ‖

Titel in rood en zwart; kl. 8°, 354 gen. fol. en 5 fol. register, laatste bl. wit; got. letter. Voorwerk = VL66, 321 liederen, aan het eind geen conclusie. De nieuw bijgevoegde liederen in de alph. volgorde telkens aan het eind der letters.

Dit schijnt de eerste volledige Doopsgez. uitgave der Veeld. Lied. te zijn, alle volgende uitgaven (tot 1637 toe) zijn regel voor regel aan deze gelijk.

In den *Cat.* [Le Long] 1744, Libri in 8° n°. 1090 wordt vermeld: ‘[Veelderhande Liedekens, *enz.*] Item / te Amstelredam / by Niclaes Biestkens van Diest 1582. in 12. Twee Deelen.’ Met die ‘twee deelen’ wordt waarschijnlijk bedoeld dit en Het tweede Liedeboeck 1583 (zie hierover bij n°. LV). - (Zie n°. XLVII. Herdrukken n°. XCVIII, CV en zie verder op dat n°.)

- 's-G r a v . Kon. Bibl.*; Gent, Univ. Bibl.* A'dam, Doopsgez. Bibl.

XCIII.

Een lied in:

Historie ende geschiedenisse... Chr. Fabritij... ende Oliuerij Bockij... T'Hantvverpen | Op de Catteveste / in den Tennen Pot / by Jasper | Troyen / Jnt Jaer M.D. LXXXJJ. ‖

Ook met het adres: ᴛ'Hantvverpen | By Niclaes Soolmans / op onser Vrouwen | Kerchof / inden gulden Leeu: Jnt | Jaer / M.D. LXXX JJ. ‖

Herdruk van n°. LXII. Zie *Bibl. Mart.* I 125.

- B r u s s e l Kon. Bibl. (met het eerste adres); Antwerpen, Bibl. Ridder A. van Havre (met het tweede adres).

XCIV.

¶ Gheestelijcke | Liedekens / ghemaeckt (ende | oock sommighe by een vergae- | dert) tot stichtinge aller Christ- | gheloouighen. | Door M. Ioris Wybo aliās Syluanus voormaels | Dienaer der Ghereformeerde Ghemeynten | Christi, binnen Antwerpen, ende daernaer | in de Nederduytsche Kercke tot Londen | ...

t' Hantwerpen. | By Jasper Troyens, woonende op | de Catte Veste / in den Tennen Pot. | Anno. M.D. LXXXII. ‖

Kl. 8°. Zie *Bibl. Belg.* J. Wybo, geb. 1530, vroeg tot de Hervorming bekeerd,

> Van mijnder jeucht hebb' ick ghekent /
> Den wech des waerheyts excellent:
> God ... heeft my wtghetoghen /
> Wt dat vervloeckte Pausdom boos /

wordt hem in den mond gelegd [zie de 2e dr. van dit liedb. (1596) H2]), predikte vóór en in 1559 in Vlaanderen, Brabant en de omstreken van Antwerpen; van 1560 tot

66 was hij Geref. predikant te Antwerpen; hij stierf in 1576 als pred. te Londen.
Gedeeltelijk behooren zijn liederen dus

tot de periode van vóór 1566. De liederen, volgens den titel ‘by een vergaedert’, dus niet van Wybo, zijn gemerkt, drie met C.M., twee met W.D., in één noemt zich de dichter zelf ‘Jan Herewijn’ († 1560, zie *Bibl. Mart.* II n°. 304) en één is zonder naam. C.M. is Christoffel Marissael (d.i. Chr. Fabricius, zie C.P. S e r r u r e *Vad. Mus.* IV (1861) bl. 290), in alle drie de liederen noemt hij zich: in één Christoffel, in de twee andere Christoffel Smidt; W.D. is Willem Damman, die te Yperen gevangen lag, toen hij zijn lied maakte (Deze gegevens opgemaakt naar den druk van 1596). - (Herdruk n°. CXI.)

- B r u s s e l Kon. Bibl.

XCV.

Het tweede | Liedeboeck / vā | vele diuersche Liedekens / ghe- | maect wt den ouden ende nieuwen Testa- | mente / Waer af sommighe eertijts in Druck | zijn wtghegaen / ende sommige noyt in | Druck gheweest hebbende / | daer by gheuoecht. |

(Hetzelfde vignet als n°. XCII) |

Tot Amstelredam | By Nicolaes Biestkens van Diest / in de enge | Kercksteghe / in de Lelie onder de doornen / | Anno M.D. LXXXJJJ. ‖

Titel in rood en zwart. Kl. 8°, 378 gen. fol. en 5 fol. reg.; got. lett.; 294 lied. (boven het reg. te onrechte: ‘tweehondert ende seuen entneghentich’). Het is een vermeerderde herdruk van NL62 (enkele liederen zijn niet herdrukt). Het woord ‘tweede’ heeft betrekking op VL82 (n°. XCII), waarvan dit liedboek als tweede deel of vervolg beschouwd wordt. De ‘Voorreden’ is gelijk die van NL62, alleen de daar genoemde datum veranderd in ‘den 27. Septembris / Anno 1582. by Nicolaes Biestkens’. Het slotwoord ontbreekt. Aan het eind der liederen staat:

> Den neghensten Julij / door Gods ghenade
> Was voleynt dit Liedeboec / simpel van dade.
> Anno M.D. LXXXJJJ.

en aan het eind van het register: Ghedruckt ende voleyndt by Nicolaes | Biestkens van Diest (woonende opt | Water in de Lelie onder de doornen) | den negensten Julij. Anno | M.D. LXXXJJJ. ‖

De liederen volgen elkander in dezelfde orde als in NL62. Nieuwe zijn ingevoegd van fol. 64^{v}-fol. 83^{v} en van fol. 193^{v}-fol. 245^{r}. Dat de nieuw ingevoegde liederen aldus bij elkaar geplaatst zijn, doet denken, dat ze misschien twee afzonderlijke boekjes gevormd hebben, die in hun geheel (of met weglatingen) in Het tweede Liedeboeck zijn opgenomen. Van de liederen, die fol. 193^{v}-fol. 245^{r} staan, komen enkele voor in Sommighe nieuwe Schrift. Lied. 1596, eerste deel (zie over dit liedb. bij n°. CV). In diezelfde liederen komen de volgende namen voor: Meesenaers (fol. 203), Fonteynisten van Gent (fol. 205), Corterijcke (fol. 207), Nieukercke (fol. 209), Tieltenaers (fol. 244). Verder bevinden zich onder de bijgevoegde liederen enkele van Soetjen Gerrits (wier liedboek in 1592 verscheen). - (Zie n°. LVI.)

- A m s t . Univ. Bibl. (Maatsch. Toonk.)*; Doopsgez. Bibl.*; Gent, Univ. Bibl.*, enz.

XCVI.

Sovter | Liedekens *enz.* Nae de Copye, | ¶ Gheprint t'Hantwerpen / by Hans de Laet / | inde Cammerstrate in de Rape. 1584 |

Zie *Scheurleer* no. XXVI. - (Zie n°. V.)
- A m s t . Univ. Bibl.*; 's-Grav., Kon. Bibl.; Bibl. D.F. Scheurleer; Haarlem, Stadsbibl.

XCVII.

Een lied in:
Een Testament / | ghemaeckt by Soetken van den Houte *enz.* | Tot Delf, | By Aelbrecht Heyndricxz. woonen- | de aent Marct-velt. | Anno 1586. ‖

Herdruk van n°. LXXXVI; zie *Bibl. Mart.* I 179.
- G e n t . Univ. Bibl.

XCVIII.

Veelderhande | Liedekens .... Waer toe noch diuersche | Liedekens ... | (Vignet [een drukpers] met omschrift: ‘Int Sweet ws aensichts Svldi V Broot Eten. Gene. 3. 19.’ in cartouche [gereproduceerd in *Bibl. Belg.* Marques typogr. Haarlem Rooman n°. 2]). |
Ghedruckt t'Haerlem / in de Jacobine-strate / in de ver- | gulden Parsse / by Gillis Rooman: | Ten coste van Willem Jansz Buys / woonende in de | Waermoes-strate / in den Liesveltschen Bybel / | tot Amsterdam. Anno 1589. ‖

Titel in rood en zwart; kl. 8°. Regel voor regel gelijk aan VL82. Onder het register: Ghedruckt t'Haerlem / | By my Gillis Rooman. | Anno M.D. LXXXVJJJ. ‖ - (Zie n°. XCII.)
- 's-G r a v . Kon. Bibl.*; Bibl. D.F. Scheurleer; Gent, Univ. Bibl.*

XCIX.

Souterliedekens 1590.

Zie *Scheurleer* n°. XXVII (naar Le L o n g *Kort. Hist. Verh.* bl. 39). - (Zie n°. V.)

C.

Een Liedtboecxken / tracterende van den Offer des Heeren Anno 1590.
Tweede deel van Het Offer des Heeren. T'Amstelredam, | By Willem Janssz. Buys / woonende | in de Waermoestrate / in den Lies- | veltschen Bybel. ‖

Zie *Bibl. Mart.* II 487. - (Zie n°. LVII.)
- A m s t . Doopsgez. Bibl.* (uit de nalatenschap van prof. J.I. Doedes).

CI.

Een Lietboecxken / tracterende van den Offer des Heeren. Anno M.D. LXXXJX.
Tweede deel van Het Offer des Heeren. Ghedruckt [te Amst. bij J.E. Cloppenburg] int iaer ons Heeren / M.D.X. CJ

Zie *Bibl. Mart.* II 489. Hoewel het liedboekje 1589 op den titel heeft, is het toch (blijkens de doorloopende signaturen) na het Offer gedrukt en tegelijk er mee verschenen. Een verklaring van het 2 jaar te vroege jaarcijfer op het liedboek is misschien hierin te vinden, dat het nagedrukt is

naar een uitgaaf van 1589 (die wij niet kennen) en dat de zetter het jaar onveranderd heeft overgenomen. - (Zie n°. LVII.)

-. A m s t . Doopsgez. Bibl.* (uit de nalatenschap van prof. J.I. Doedes).

CII.

Een Geestelijck | Liedt-Boecxken: | Jnholdende veel schoone sinrijcke Christlijcke | Liedekens: Oock troostlijcke Nieuwe-Jaren / Claech | vnde Lof-Sanghen / ter Eeren Godes: Alle Oprech- | te Godt-meenende Liefhebberen der Waer- | heyt Christi / Olden vnde Jonghen / | seer dienstlijck: |

Deur D.J. |

Psalm, 89. Vers, 1. | Jck wil singhen vander ghoetheyt des Heeren eewelijck / vnde syne | Waerheyt vercondighen mit mynen Monde vorder vnde vorder. ‖

16° obl., sign. Aij - Mv(8); titel + 92 gen. fol. + 3 ongen. fol. Register, laatste fol. wit; got. letter; kolomtitel: ‘Liedt-Boecxken’.

V^{o} titel wit; fol. 1 (sign. Aij) beginnen de liederen. Elk eerste couplet, beginnend met een sierletter, met muziek in den c-sleutel en de letters der notennamen vóór de noten. De liederen hebben datums van Juli 1529-Dec. 1536.

Fol. 71^{v}: Volgen hier na drie Liedekens / waer- | af het eerste gemaeckt is by Jacob Symonss. | vnde die twee andere navolghende by | Michael Janssen. | (espenblad) ‖ Zij zijn gedagteekend 1534, 1532 en 1531. Fol. 80^{v}: Noch een ander Liedt gemaeckt by An- | neken N. (zonder muziek of datum); het is n^{o}. *413, reeds gedrukt in n°. III (de naam van de dichteres is Anneken Jansdochter).

Fol. 85^{v}: Refereyn tot Lof des Nederlandts vnde der | Duytscher Spraecke / met sijn Liedeken. ‖ Fol. 91^{r}: Van die duydelijcke Duytsche | Spraecke. ‖ Fol. 92^{v}: ‘Ballade’; daaronder: ‘Eynde deses teghenwoordighen Liedt-Boecxkens’, daarna het register.

Met D.J. op den titel wordt bedoeld David Joris. Het b e w i j s daarvoor (het blijkt echter uit alles) levert ‘David Joris sonderbare lebens-beschreibung aus einem Manuscripto’ (in G. A r n o l d *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historien* Schaff hausen 1740 (I) bl. 1313 vlg.) Daarin worden enkele liederen van David Joris genoemd, die alle in dit liedboek voorkomen (nl. n°. 622, 129 en 560). De Refereinen en de Ballade verkondigen de beschouwing der David-Joristen, dat de ‘Zaaier van het Noorden’ de apostelen, die slechts ‘stukwerk’ leverden, evenver te boven gaat, als zij de profeten en Mozes. Ze zijn echter niet van David Joris zelf, zooals uit de indeeling van het boekje duidelijk blijkt.

Het liedboek is ongedateerd, maar aan den druk is te zien, dat het uit het laatst der 16^{e} eeuw is. Het lettertype, zoowel als de sierletters, stemmen volkomen overeen met het liedboek van Soetjen Gerrits 1592 (n^{o}. CIV), zoodat ik het vermoeden waag, dat dit bij denzelfden drukker gedrukt is, nl. bij Gillis Rooman te Haarlem. De eigenaardige v, die hij in dat liedboek gebruikt, komt hier niet voor (alleen gewone v en u), daarom stel ik het vóór dat van Soetjen Gerrits. De Saksische dialecteigenaardigheden (vnde, eynvoldich,

enz.) behoeven geen beletsel te zijn, om Rooman voor den drukker te houden, want in den tweeden druk van dit liedb. (het volgende n°.), van denzelfden drukker, komt een voorrede van dien drukker voor, die de dialecteigenaardigheden niet heeft, de taal van den drukker was dus geen Saksisch.

Een lijst van beginregels der liederen geeft Dr. A. van der Linde *David Joris Bibliographie* 's-Grav. 1867, n°. 162. - (Herdruk n°. CIII.)

- 's-Grav. Kon. Bibl.*

CIII.

Een Gheestelijck | Liedt-Boecxken: | Jnhoudende veel schoone sinrijcke | Christelijcke Liedekens: Oock troostlijcke | Nieuwe-Jaren / Claech ende Lof-Sanghen / ter | eeren Godes: alle Oprechte Godt-meenende | Lief-hebberen der Waerheyt Christi / | Olden ende Jonghen seer | dienstlijck. |

Psal. 89. vers. 1. | Jck wil singhen vander goetheyt des Heeren eewelijck / ende | sijne Waerheyt verkondighen mit mijnen Monde vor- | der ende vorder. ‖

16° obl., sign. Av-Mv(8), 4 ongen. fol. voorwerk; 90 gen. fol. en 2 ongen. fol. reg.; got. letter.

V° titel wit, op Aij: 'Voor-reden tot den Sangher. - Den wel-ghesinden Sangher / wil believen ten besten te verstaen / dat (in 't herdrucken van dese na-volghende liedekens) die Nooten daer wt ghelaten zijn: Want ten eersten is daer van oorsaeck / om dat die Nooten voor die meeste Sanghers niet noodich bevonden worden: door dien dat dē Musijck by weynich luyden gheoeffent ofte gheleert wordt. Ten tweeden / om dat eenighe van die eerste verssen (onder die Nooten staende / door onghewoonheyt) wel qualijck te singhen zijn / om die dubbeltheyt der regels / dat men also van die bovenste tot onder den naest-volgenden / ja ooc wel eerst in een ander sijdt springhen ende weder te rugge keeren moet. Ten derden / om dat doch die Nooten / daer in staende / op verscheyden plaetsen / na lanckheyt of kortheydt der reghels ende sillaben / als mede op hare volghende verssen / oock niet ghelijck / noch perfect te wesen / bevonden zijn: komende sulckes door oorsake / dat den Autoor / in 't gedicht / meer op den sin der Gheestelijcke ende stichtelijcke leeringe gelet heeft / als om alle reghels in gelijcke ghetal der sillaben (yeder op sijn wijse / nae 't behooren) te stellen.

Ende / om dan oock noch den goedt-willighen Sangher (die de rechte wijsen of voysen / niet wel bekent zijn) voort te helpen / soo zijn bouē etlijcke liedekens van andere verscheyden wijsen aenghewesen / so vele ende so goet alsmen (op dese tijt) heeft konnen vinden / daer sy oock wel op konnen ghesongen worden: dan nochtans den eenen beter als den ander. Oock so is boven die liedekens / daermen noch geen andere wijsen op gevonden heeft / opene plaetse gelaten / om daer tusschen te mogen schrijven het genige dan een yeder believen sal. (Volgt de mededeeling, dat in een paar liederen de regels dubbel gesteld zijn, om ze pasklaar voor de wijs te maken.)

Oock zijn hier noch twee liedekens meer achter aen gedruckt ... Vaert wel.'

Van de twee bijgevoegde liederen is het ééne fol. 87 'van Jeuriaen Ketel',

hetzelfde, dat voorkomt in n°. XVI, nl. n°. 647 en het andere een elders niet voorkomend *Myn kind'ren ghaet voort / in Godes Woort /*.

Op. fol. 61 staat: 'Alsoo dese hier voor gaende Christelijcke Liedekens alle van een Autoor ghemaeckt sijn / so volghen hier na noch ses / door andere Lief-hebberen der Waerheyt voort-gebracht. Ende noch twee Refereyen ... mit een Ballade.' Dat zijn dezelfde als in den vorigen druk + de twee nieuwe.

De drukker is dezelfde als van den vorigen druk.

D r . P. F r e d e r i c q *De Ned. onder keizer Karel* Gent 1885, I bl. 87-96 de liederen uit dezen bundel besprekende, let er niet op, dat de wijsaangiften oorspronkelijk niet bij de liederen behooren, maar eerst in dezen herdruk er expres bij gezocht zijn, zooals uit de voorrede blijkt. - (Zie n^{o}. CII.)

- G e n t Univ. Bibl.*:

CIV.

(espenblad) Een nieu | Gheestelijck Liedt- | boecxken / twelck noch noyt | in Druck gheweest en is / Wt den | Ouden ende Nieuwen Testament ghe- | maect / van een blinde Dochter / genaemt | Soetken Gerijts / van Rotterdamme | gheboren / daer ghy in de Voor- | reden des Boecx breeder | bescheyt af vin- | den sult |

(espenblaadje) Ende mitsdien dese Liedekens by ve- | len verstroyt waren / zijn sy met neer- | sticheyt by den anderen versamelt / en̄ | een bysonder Boecxken daer van ghe- | maeckt / ende in 't licht ghebracht / | Door J.C. |

Ephes. 5. 19. | Ende spreect met malcanderen van Psal- | men / ende Lofsangen / ende Geestelijcke Lie- | dekens: Singhet ende speelt den Heere in | uwer herten. ‖

16°, sign. Aij-Aa v(8), ongen. bladz.; got. letter; kolomtitel: 'Dat 1 (*enz.* - 102). Liedeken.'

V^{o} titel wit; Aij^{r} 'Voorreden. | Tot den Sangher.' Aiiij^{r} - Ziiij^{v} de liederen, alphabetisch, iedere eerste nieuwe letter een sierletter, en genummerd, ook de coupl. genummerd; teksten aan den rand. Zv^{r} 'Een cort verhael / hoe dat het eynde ende den wtganck van Soetgen Gerrits-dochter gheweest is', ondert.: 'Gheschreven tot Hoorn / wt begeerte van Soetgen Gerrits-dochter / Den 26. Decembris / Anno 1572.' (Zvii)^{r} 'Die Tafel oft Register van 102. Liedekens van S. Soetgen Gerrits-dochter / ...' Aa iiij^{r} en ^{v} (met grootere letter) 'Besluyt / Tot den Christelijcken Leser oft Sangher.' Aa v^{r} - (Aa vii)^{r} 'Hier volghen noch twee ander Liedekens.' (Aa vii)^{v}: Ghedruckt t'Haerlem / | By Gillis Rooman / | woonende in de Jacobijne- | strate / in de vergulden Parsse. | Anno M.D.XCJJ. ‖ (Aa viii) wit.

De voorrede behelst een levensbericht van Soetjen Gerrits († 26 Dec. 1572), spreekt over het ontstaan der liedjes (meest op bestelling) en het bijeenverzamelen ervan, o.a. 'hier zijn wel 98. Liedekens vergadert / ende by een ghestelt (het boekje bevat er 102 [de latere drukken (van 1618 en 1632) hebben slechts 98 liederen en de 4, die weggelaten zijn, in het tweede deel; die zullen dus niet van S. Gerrits zijn en hier bij vergissing er tusschen

gekomen zijn]) .... also dat wy dese Liedekens daerom nae hare doot by een vergadert hebben'.

Van die 98 (of 102) liederen komen er 32 voor in de hier beschreven liedboeken van vroegeren datum, waarvan 7 reeds in VL56, 9 in VL66, 10 in NL62, 1 in VL69$^{16^o}$, 1 in VL82 *(De winter is vergangen)* en 4 in Het tweede Liedeb. 1583 (het 21. 80. 97. en 101. Liedeken). In geen dier liedboeken wordt echter bij de liederen de naam van de dichteres genoemd, ook niet in de liederen zelf; de uitgever van dit liedb. had dus andere gegevens buiten die liedboeken om.

Het is moeilijk uit te maken of dit de eerste druk is, ik houd het voor niet waarschijnlijk, omdat in de voorrede gesproken wordt van 98 liederen en het boekje er 102 bevat, terwijl na het register nog 2 liederen volgen. De eerste druk is dan misschien te stellen na 1572, niet lang na haar dood. De titel kan best in een nadruk van den eersten druk letterlijk overgenomen zijn.

Voor een v tusschen klinkers wordt in dit liedboek een eigen teeken gebruikt (een got. v zonder krul naar boven). - (Herdrukken n^{o}. CXXV, CXXVI en CXXIX.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.* (ontbr. quat. O) in één band, als n°. 1, met V r o u G e r r i t s *Een Nieu Gheestelijck Liedt-boecxken* / ... Tot Hoorn, Voor Zach. Cornelisz... 1621.

CV.

Veelderhande | Liedekens ... | Waer toe noch diversche Liedekens ... | Noch op een nieu [by]ghevoecht een nieu Liedtboecx- | ken / van seer stichtelijcke Liedekens: Met noch | eenige nieuwe Liedekens / die in voorgaende | Druck noyt gheweest en zijn. | (vignet: cirkel waarin ornament) |

t' Amstelredam. | By Cornelis Claesz., Boeckvercooper / | op 't water / in 't Schrijfboeck, Anno 1593. ‖

Titel in rood en zwart. K. 8°; regel voor regel gelijk VL82. Maar op (Yy 8)^{r} (het laatste blad) de volgende titel: Sommighe | nieuwe Schriftuerlijcke Lie- | dekens / ghemaeckt uyt den ouden | ende nieuwen Testamente / nu onlancx | ter eeren Gods / ende tot stichtinghe | des eenvuldighen Sanghers by | malcanderen vergadert | ende uytghe- | gheven. | (tekst en vignet) | Ghedrvckt t' Haerlem, | By Gillis Rooman / woonende in de Jacobine-strate / in de vergulden | Parsse. Anno 1593. ‖ V^{o} van dezen titel beginnen de liederen, volgend blad sign. a. Rooman is dus de drukker, Claesz. de uitgever (zie ook het volgende n^{o}.).

Over het ontstaan van het tweede deel, dat slechts één lied van vóór 1566 bevat (n°. 48), kan ik hier volstaan met het volgende: Een liedboek van denzelfden inhoud (een paar liederen verschillen) komt afzonderlijk voor in 16°, in drie deelen, elk met een afzonderlijk titelblad, maar met doorloopende paginatuur, gedrukt in 1596, 1599, 1602 en 1609, terwijl boven het Register staat: 'Hier nae volght de Tafel van de Liedekens in dese drye Boecxkens begrepen.' Waarschijnlijk zijn die drie deelen dus oorspronkelijk zelfstandig geweest en hebben zij reeds vóór 1593 bestaan. Het eerste deel heeft onderteekeningen van J. Jansz. en tweemaal het jaartal 1581; het tweede deel de

onderteekening G.V.E. (dat is Gillis van Elsland, zooals uit de liederen zelf blijkt) éénmaal met het jaartal 1589, en éénmaal 'Een is noodich' (d.i. Karel van Mander); in het derde deel is alles onderteekend 'Een is noodich' met de jaartallen 1584 en 1585.

Ik weet niet of in 1593 voor het eerst dit tweede deel aan de VL is toegevoegd, wèl dat in VL89 het laatste blad nog wit is. Alle verdere uitgaven der VL hebben dit tweede deel (zie n^{o}. [CX], CXIV, [CXVI], CXIX, [CXX], CXXII, CXXVII, CXXVIII, CXXXII, CXXXV en zie verder op dat n^{o}.).

- A m s t . Univ. Bibl.* (ontbr. van het tweede deel blz. 29, 30 en 131-146).

CVI.

Een lied in:

Historie ende gheschiedenisse ... Chr. Fabritij ... ende Oliv. Bockij ... Ghedruckt ᴛ'Haerlem by Gillis Rooman: | Ende men vindtse te coope t' Amstelredam / by | Cornelis Claesz. woonende op 't Water / by de oude | Brugghe / in 't Schrijfboeck. 1593. ‖

Herdruk van n°. LXII. Zie *Bibl. Mart.* I 129. Hier dus dezelfde verhouding van drukker en uitgever als bij het vorige n^{o}.

- N i e u w v e e n Bibl. Dr. L.A. van Langeraad.

CVII.

Schriftuerlic- | ke Liedekens / met noch | sommighe Lofsangen ende Ghe- | beden / van nieus vele vermeerdert / | ghebetert / ende ghestelt op | A.B.C. |

Colloss. 3. 16. | Singt ... | Apoc. 5. 9. | Sy songhen ... | (Vignet, zie *Bibl. Belg.* Marques typogr. Anvers Sylvius n°. 3, ontbr. hier: 'scrvta-mini')|

Tot Leyden, | By Jan Paedts Jacobsz. ende | Jan Bouwensz. 1595. ‖

Kl. 8°, 12 ongen. fol. voorwerk + 348 gen. fol., v^{o} laatste wit; got. letter, teksten aan den rand. Kolomtitel: 'Schriftuerlicke | Liedekens.', van fol. 335 af '*id.* | Lofsanghen.'

V^{o} titel wit; op *ij 'Voorreden. - Naer dien lieve Leser de laetste lietboecken gedruct tot Embden Anno 1563. nu niet meer waren te ghecrijgen / waer wt veel menschen veroorsaect hebben gheweest / te coopen van de Lietboecken / (waer in vele Liedekens gestelt eñ gemaect waren door eenen blinden yver) qualick leerende ende ghevoelende vande H. Menschwerdinghe Christi / vanden Doop / vander Overicheyt / eñ meer andere puncten / strijdende teghen het oude alghemeyne Christen geloove. So hevet my goet gedocht / dese Copie na te volgē: ... Soo hebbe ick ... Oock wt alle andere Liedtboecken de Schriftmatichste hier by gevoecht / met noch veel andere / die noyt in druck geweest zijn. Jtem noch sommige Lofsangen eñ Ghebeden / welcke de Christenheyt (al sonder eenich perijckel of schade des gheloofs) mach ghebruycken /...'

*ij^{v} - (**iv)^{r} 'Register vande Liedekens ende Voysen.' Links de liederen, rechts de wijzen. (**iv)^{v} wit.

Fol. 1 beginnen de liederen, alph., het eerste lied van elken letter met een sierletter. Fol. 334^{v} onder het laatste lied van de Z: Hier na volghen sommige | Lofsangen / Gebeden / ende | Danckseggінghen. ‖ Het zijn uit het Hd. vertaalde Luthersche kerkzangen, o.a. *Een vaste borcht is onse Godt; Alleen God*

inden hoochsten sy eer, en bovendien: ‘De Vader onse / ghestelt door C.H.’ en ‘De xij. Artijckelen des Gheloofs / door Jan Wtenhove overghesettet’ (n°. 889).

Het is een veel vermeerderde herdruk van VGL63 (n°. LVIII). Enkele liederen zijn weggelaten; de nieuwe liederen zijn voor het grootste deel overgenomen uit de Doopsgez. Veeld. Lied. Eenige heb ik nergens elders aangetroffen, daaronder zijn enkele oude, o.a. n°. 746, dat reeds als wijsaangifte voorkomt in Souterliedekens 1540.

Boven het eerste lied (n°. 45): ‘Na de wijse des eersten. Ende is ghelijck alst begint.’ (Vgl. VGL63).

Wat den drukker betreft, Paedts en Bouwensz. zullen wèl de uitgevers, niet de drukkers zijn, het titelvignet wordt als drukkersmerk gebruikt door Sylvius te Antwerpen. - (Zie n°. XXXI.)

- 's-G r a v . Kon. Bibl.*; Gent, Univ. Bibl.*

CVIII.

Een Liedtboecxken / Tracterende van den Offer des Heeren.

Tweede deel van Het Offer des Heeren. Tot Amstelredam. | By Willem Jansz. | Buys / woonende inden Liesveltschen | Bijbel / Anno 1595. ‖

Zie *Bibl. Mart.* II 495. - (Zie n°. LVII.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*; Rotterdam, Remonstr. Bibl.

CIX.

Souterliedekens. Utrecht 1596.

Zie *Scheurleer* n°. XXVIII (naar J.F. W i l l e m s *Ovl. Lied.* bl. LV.) - (Zie n°. V.)

CX.

Veelderh. Liedekens *enz*. te Amsterdam by C. Claesz. 1596.

Zie [S c h a g e n] *Naamlijst* 1745, bl. 126. - (Zie n°. CV.)

CXI.

Gheestelijcke Lie- | dekens gemaect (ende oock | sommige by een vergadert) ... Door M. Joris Wybo ... | Tot Gorcvm. | Voor Jasper Troyen / woonende tot | Dordrecht inde Griffioen / An. 1596. ‖

Kl. 8°. - Herdruk van n°. XCIV, aan 't eind eenige liederen bijgevoegd. Zie *Bibl. Belg.*

- A m s t . Univ. Bibl. (Remonstr. Bibl.)* (quat. B, waarvan ontbr. het 4e en 5e bl., is gebonden achter quat. C); Antwerpen, Stadsbibl.

CXII.

Sovter | Liedekens *enz*. ¶ Gheprint t'Vtrecht / by Salomon de Roy / | woonende inde Lauwerstraet / in die Druckerye. | Anno cIↃ. IↃ. XCVIII. ‖

Nieuwe titeluitgaaf van Souterl. 1584 (n^{o}. XCVI). Zie *Scheurleer* n°. XXIX. - (Zie n^{o}. V.)

- A m s t . Univ. Bibl.*; Leiden, Univ. Bibl.; 's-Grav., Bibl. D.F. Scheurleer.

CXIII.

✠ Veelder- | hande Liedekens / ghemaect wt | den Ouden

eñ Nieuwen Testa- | mente / die voortijts in | druck zijn wtghe- | gaen / elck | op | sijn letter | van A/B/C/ ge- | stelt. ‖

16°, vóór den titel een afzonderlijk blad met: Ghedaen | Ter Liefden Van | Maeyken Tijssen / | Woonende tot | Harlinghen. | Ao. 1598. | (**) ‖

Nieuwe titeluitgaaf (?) van den druk van 1559 (?) (n°. XLVI), zie aldaar.

CXIV.

Veelderhande | Liedekens ... | Waer toe noch diversche Liedekens ... | Noch op een nieu bygevoecht een nieu Lietboecx- | ken ... | (Vignet gelijk aan dat van het tweede deel van VL93 [n°. CV]) | Men vintse te coope tot Amsterdam / | By Cornelis Claesz. opt water | int Schrijf boeck. 1599. ‖

Titel in rood en zwart. 8°, twee deelen, regel voor regel = VL93 (n°. CV). Op den titel van het tweede deel: Gedrvct tot Leyden, | By Jan Claesz. Dorp / woonende | inde vergulde Son / 1599. | Voor Cornelis Claesz. Boecvercooper | tot Amsterdam / int Schrijfboeck. ‖

- G e n t Univ. Bibl.*; Leiden Univ. Bibl. (Maatsch. Lettk.)* (ontbr. blz. 73-76 van het tweede deel).

CXV.

Een Liedtboecxken / Trackteerende vā het Offer des Heeren. (*⁎*)

Tweede deel van Het offer des Heerē. Tot Harlinghen | + By my Peter Sebastiaens- | zoon / Jnt jaer ons Heeren | M.D. XCJX. ‖

Zie *Bibl. Mart.* II 497. - (Zie n°. LVII.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*; Gent, Univ. Bibl.

CXVI.

Veelderh. Liedekens *enz.* voor W.J. Buys 1600.

Zie [S c h a g e n] *Naamlijst* 1745, bl. 126. - (Zie n°. CV.)

CXVII.

Souterliedekens 1604.

Zie *Scheurleer* n°. XXX (naar l. l e L o n g *Kort Hist. Verh.* bl. 39). - (Zie n°. V.)

CXVIII.

Een lied in:

Een Testament gemaect bij Soetken vanden Houte / ... Ghedruckt int Jaer ons Heeren. Anno 1605.

Herdruk van n°. LXXXVI. Zie *Bibl. Mart.* I 183.
- L e u v e n Bibl. E. van Even.

CXIX.

Veelderhande | Liedekens... Waer toe | noch diversche Liedekens... | (Vignet: lelie onder de doornen) | Ghedruckt tot Amstelredam by Broer | Jansz. en̄ Pieter de Kater in de Nieu stadt. | Voor Jan Evertsz. Cloppenburch / opt | Water in den vergulden Bybel. Anno 1608. ‖

Titel in rood en zwart. 8°, twee deelen, regel voor regel = VL93 (n^{o}. CV).

Op den titel van het tweede deel: Gedruct / voor Willem Jansz. | Buys (alias Gyse) inden Lies-veltschen Bybel / Anno 1608. ‖

- L e i d e n Univ. Bibl. (Maatsch. Lettk.)*; Gent, Univ. Bibl.*

CXX.

Veelderh. Liedekens *enz.* by C. Claesz. 1608.

8°. Zie [S c h a g e n] *Naamlijst* 1745, bl. 126. - (Zie n°. CV.)

CXXI.

Souterliedekens 1610.

Zie *Scheurleer* n°. XXXI (naar *Wackernagel* bl. 6). Wackernagel vermeldt dezen druk naar een handschriftaanteekening in een ex. *Souterl.* 1540 op de Doopsgez. Bibl. te Amst., waar nog als drukplaats opgegeven wordt: Amsterd. - (Zie n°. V.)

CXXII.

Veelderhande | Liedekens ... | Waer toe noch diversche Liede-| kens ... | (Vignet, hetzelfde als dat van VL1608 [n°. CXIX]) | Tot Amsterdam / | Voor Hendrick Lourensz. Boec- | vercooper opt Water / by de oude | Brugge int Schrijfboeck | Anno 1611. ‖

Titel in rood en zwart. 8°, twee deelen, regel voor regel gelijk VL93 (n°. CV). Op den titel van het tweede deel: Gedruckt t'Enchuysen / | By Jacob Lenaertsz. Meyn / | Boeckvercooper woonende op de | Nieuwe-Straet / int vergulden | Schrijfboeck / Ao. 1611 ‖

[S c h a g e n] *Naamlijst* 1745, bl. 126 vermeldt: ‘voor D. Pietersz. en voor H. Lourensz 1611, te Enchuysen by J.L. Meyn 1611.’ Er zijn dus ex., die D. Pietersz. op den titel van het eerste deel hebben.

- L e i d e n Univ. Bibl. (Maatsch. Lettk.)*; Gent, Univ. Bibl.*

CXXIII.

Een lied in:

Historie ende geschiedenisse ... Chr. Fabritij ... ende Oliv. Bockij ... Tot Amstelredam. Ggedruckt (*sic*) by Jan Evertsz. Cloppenburch / woonende op 't Water inden vergulden Bybel. Anno 1611.

Herdruk van n°. LXII. Zie *Bibl. Mart.* I 131.

- A n t w e r p e n Stadsbibl.

CXXIV.

Sovter | Liedekens *enz.* tot Amsterdā | by Claes Jacobsz Paets / woonende inde war- | moestraet / int vergulde A.B.C. | Anno M. DC. XIII. ‖

Andere ex. hebben het adres: t' Vtrecht / by | Herman van Borculo / woonende onder den | Doms Thoren int vliegende Hert. | Anno M. DC. XIII. ‖

Zie *Scheurleer* n°. XXXII en XXXIII. - (Zie n°. V.)

- 's-G r a v . Bibl. D.F. Scheurleer (van ieder adres een ex.); Amst. Univ. Bibl.* (met het eerste adres).

CXXV.

Een geestelijck | Liedt-boecxken / | Jnhoudende veele stichtelijcke | Liedekens / ghetoghen uyt den | ouden ende nieuwen Testamente / | door een blinde dochter / | ghenaemt | Soetjen Gerrits van Rotterdam. |

Hier zijn achter't Register noch by ghe- | voeght sommige stichtelicke Liedekens / van | welcken eenighe voor desen niet | meer gedruckt en zijn. | Ephes. 5. v. 19. | Spreeckt... |

Tot Hoorn, | Voor Zacharias Cornelisz. Boeckver- | kooper / woonende op de Nieu-straet / inden | Liesveltschen Bybel. Anno 1618. ‖

16°; sign. Aij - Xiij(4), (A)Aij - Fij(4); gen. bl. 7-315 (328), (1)3-87 (88). Got. lett., kolomtitel: 'Dat 1. Liedeken', enz. V°. titel wit.

Het is een herdruk van den druk van 1592 (n°. CIV), dezelfde inrichting; verschil: de liederen, in 1592 genommerd 8, 11, 15, 48, 71 staan hier in het tweede deel, terwijl hier n°. 77 in 1592 ontbr. Het aantal liederen is zoodoende 98. Ook de twee liederen, die in 1592 achter het register staan, komen hier in het tweede deel voor.

Het tweede deel (op den titel aangeduid met: 'Hier zijn achter't Reg. *enz.*') begint als een afzonderlijk boek, met een afz. titelblad (v° wit), nieuwe pag. en sign.: Sommighe | Stichtelijcke | Liedekens / | By diverse Persoonen gemaeckt. | Van welcken / voor desen / eenige | niet meer ghedruckt en zijn. | Collos. 3. vers. 16. | Laet... | Tot Hoorn, | Voor Zacharias Cornelisz. Boeck- | verkooper / op de Nieu-straet / inden Lies- | veltschen Bybel. Anno 1618. ‖ Het bevat 26 liederen, sommige met den naam of de spreuk van den dichter, en register. Aan het eind: Ghedruct t' Amsterdam, | By Abraham Biestkens / | woonende aen d'oude kercke / | in Sinte Anne dwersstraet. | Anno 1618. ‖

Er zijn ex., die nog een supplement hebben van 6 liederen, gemaakt door Elizabeth († 1549), Menno Simons, Dirk Philips, Joost Ewoutsz., Jaques Outerman of Van Reninghen en een ongenoemde (Zie S. B l a u p o t t e n C a t e *Gesch. d. Doopsgez. in Holl. Zeel. Utr. en Geld.* Amst. 1847, II bl. 211). - (Zie n°. CIV.)

- A m s t. Doopsgez. Bibl.*; 's-Grav., Kon. Bibl.* (het tweede deel afzonderlijk).

CXXVI.

Soetgen Gerrits van Rotterdam, Nieu geestelijk liedtboecxken; Alkmaar 1619.

Zie S. B l a u p o t t e n C a t e *Gesch. d. Doopsgez. in Holl. Zeel. Utr. en Geld.* Amst. 1847, II bl. 210. - (Zie n°. CIV.)

CXXVII.

Veelderhande | Liedekens ... | Waertoe noch diversche Liedekens | ... | (Vignet: Mozes, die de tafelen der wet neerwerpt, met omschrift: 'Peccata. frangunt. dei. tabulas.') |t'Amsterdam, | Ghedruckt by Barent Otsz. Voor | Sacharias Cornelisz. Boeckvercooper | tot Hoorn / in den Liesveltschen Bybel / 1624. ‖

Titel in rood en zwart. 8°, twee deelen, regel voor regel gelijk VL93 (n°. CV); op den titel van het tweede deel: vignet (het paradijs, omschrift: 'Gelyck Adams sonde de doot ter werelt broght so heeft Christus ons met zyn bloet gecocht.' in cartouche, daaronder het monogram B O) en het adres: Ghedruckt by Barent Otsz. Boeck- | drucker / woonende buyten d'oude Reghe- | liers Poort / inde nieuwe Druckery / Anno 1624. ‖

- H a a r l e m Bibl. J.W. Enschedé*; 's-Grav., Bibl. D.F. Scheurleer.

CXXVIII.

Veelderhande | Liedekens... | Waer toe noch diversche Liedekens | ... | (Vignet: opengeslagen bijbel met omschrift: 'En laet . het . boeck deser . wet . van . vwen . monde . niet . comen. Josu 1' in cartouche.) | t'Amstelredam. | Voor Jan Evertsz. Cloppenburch / | Boeckvercoper woonende op 't Water in- | den vergulden Bybel / Anno 1630. ‖

Titel in rood en zwart. 8°, twee deelen, regel voor regel gelijk VL93 (n°. CV), op den titel van het tweede deel: vignet: Jacobs strijd met den engel, omschrift: cvm . vincor . vinco . en het adres: t'Amstelredam. | Gedruckt by Jan *enz.* (als op den eersten titel).

Dit is een slordige druk op slecht papier met veel drukfouten.

- A m s t . Univ. Bibl. (Maatsch. Toonk.)*

CXXIX.

Een geestelijck Liedt-Boecxken / ... door Soetjen Gerrits van Rotterdam ... Tot Hoorn, Voor Zacharias Cornelisz.... Anno 1632.

16°, 1e deel regel voor regel gelijk aan den druk van 1618 (n°. CXXV), behalve op den titel: 'Hier zijn achter 't Register noch by ghe- | voeght sommighe stichtelijcke Liedekens / soo | van Menno Symons / Dirck Phillips / | ende andere.'

Na het Reg. van het 1e deel ontbr. het 'Besluyt', maar daarvoor in de plaats twee liederen (Xiiij-(8)r): bij het eerste (n°. 190): 'Ghemaeckt door Menno Symonsz. (wesende een treffelijck Leeraer endc *(sic)* Outste der Ghemeente Godts) in den tijt zijns kranckheyts / waer van hy een ghebreck behielt / dat hy met een kruck heeft moeten gaen.'; bij het tweede (n°. 242): 'Js ghemaeckt (nae 't getuychenisse der Oude) door Dierick Philipsz. (wesende een Leeraer en Outste der Ghemeente Jesu Christi) teghen de doolinghe van Adam Pastoor.' Daaronder: 'Tot Haerlem, Ghedruckt by Thomas Fonteyn. Voor Zach. Corn. *enz.* 1632.' (Xviii)v wit.

Daarna volgt het tweede deel, evenals in den druk van 1618; in het adres: 1632. Het bevat echter 38 liederen en onder het Reg. (Hvii v) hetzelfde adres als aan het einde van het 1e deel. (Hviii) wit. - Zie (n°. CIV.)

- A m s t . Doopsgez. Bibl.* (in één band, als n°. 1, met V r o u G e r r i t s *Een Nieu Gheestelijck Liedt-boecxken* / ... Tot Hoorn, Voor Zach. Cornelisz ... 1621); Gent, Univ. Bibl.* (in één band, als n°. 1, met i d . *id.* ten derdemael gedruckt... id. 1614); Amst. Bibl. Kon. Ac.; 's-Grav., Bibl. D.F. Scheurleer.

CXXX.

Een lied in:

Heylsame Leere ende nutte onderwijsinge dewelcke Joriaen Keetel sijn kinderen int eynde zijns levens in schrift tot een Testament nae ghelaten heeft. 1544... Tot Groeningen. Gedruckt int Jaer / 1634.

Herdruk van n°. XVI. Zie *Bibl. Mart.* I 245. Aan het eind ook nog lied 812.

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

CXXXI.

Een lied in:
Een Testament, ghemaeckt by Soetken vanden Houte ... Gedruct tot Groningen, Jnt Jaer ons Heeren M. DC. XXXVJ.

Aan het eind: ‘Tot Groningen voor Arent Jansens woonende inde Botteringhe strate / in 't Block / 1636.’

Herdruk van n°. LXXXVI. Zie *Bibl. Mart.* I 185.
- H a m b u r g Stadsbibl.

CXXXII.

Veelderhande Lie- | dekens / ... | Noch is hier by gevoegt een nieu Liedtboecx- | ken ... | (Vignet.) | t'Haerlem gedruckt by Thomas Fonteyn. | Voor Zacharias Cornelisz Boeckverkooper tot Hoorn | woonende op de Nieuwe-straet / in den Lies veltschen | Bybel. Anno 1637. ‖

8°, twee deelen, regel voor regel gelijk VL93 (n^{o}. CV). Op den titel van het tweede deel: T'Haerlem, | Ghedruckt / by Thomas Fonteyn, Boeck- | drucker / woonende in de Bartel-Joris-straet / | in die Ghekroonde Druckery / | Anno 1637. ‖
- 's-G r a v . Bibl. D.F. Scheurleer.*

CXXXIII.

Een lied in:
Een Testament, Gemaeckt by Soetken van den Houte... Tot Hoorn, By Marten Gerbrantsz. Boeckverkooper / woonende inde Kerckstraet, in 't A.B.C. Anno 1641.

Herdruk van n°. LXXXVI. Zie *Bibl. Mart.* I 187.
- A m s t . Doopsgez. Bibl.

CXXXIV.

De C.L. | Psalmen Davids, | Ende | Eenige Schriftuurlijcke Lof-sangen, en | Geestelijcke Lieden, ... | Tot Hamborg, | By Karel de Fleger, Boeck-handelaer. | Anno 1652.‖

Vooraf een gegrav. titel, waarop: ‘voor D G. tot Emden’.

12°. Hierin komen voor lied 436, 262, 172, *616, 855, *196 met muziek. Achter de Psalmen: ‘Een Gebedt in noodt-weder voor alle Zee-varende personen.’ Dat wijst er op, dat de uitgever te Emden (of de drukker en boekhandelaar te Hamburg) rekende op debiet onder Holl. zeelieden.
- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

CXXXV.

Veelderhande | Liedekens ... | Noch is hier achter by gevoecht een Liedt- | boecxken... | (Vignet van de lelie onder de doornen) | Gedruckt voor Arent Jansz. tot Groningen / in de | Botteringhe-strate / in 't Block. Anno 1664. ‖

8°, twee deelen, regel voor regel gelijk VL93 (n^{o}. CV). Onder het register van het eerste deel: Tot Haerlem / Gedruckt by Jsaac van Wesbusch / | Boeck-drucker in

de korte Zijl-straet / in de groote | Druckery. Anno 1664. ‖ Op den titel van het tweede deel het adres: Ghedruckt voor Arent Jansz. Men vindtse oock te | koop tot Haerlem / by Cornelis Jansz. op de Burghwal / | in 't Wapen van Roomen. ‖

In dezen druk zijn enkele veranderingen aangebracht, maar telkens zóó, dat de liederen dezelfde plaats behouden, die ze in de vorige drukken innemen, zoodat het nog regel voor regel met de vorige liedboeken overeenstemt; daardoor

is deel I fol. 207^{r} een gedeelte met kleinere letter gedrukt wegens plaatsgebrek. Daar deze druk veel voorkomt, geef ik de afwijkingen met de vroegere drukken alle op: deel I, op fol. 205^{r} staat lied 569, in de vroegere drukken 535; op fol. 214^{v} in plaats van Ps. 23 (Dath.) en *In mijnen noot // roep ick tot u / o Heere* hier 572; op fol. 316^{v} in plaats van 172 hier *Seer minnelijcke groet // sijn moet*. Ook in het tweede deel komen op bl. 18, 52, 116-131, 138-142 andere liederen voor.

Dit is een zeer nauwkeurige en goed afgewerkte druk. - (Herdrukken (zeer gewijzigd) n^{o}. CXXXVII, [CXXXVIII] en CXL.)

- L e i d e n Univ. Bibl. (Maatsch Lettk.)*, enz.

CXXXVI.

Een lied in:

Een Testament, Gemaeckt by Soetken van den Houte... t' Amsterdam, By Michiel de Groot, Boeckverkoper op de Nieuwe Dijck / in de groote Bybel / 1679.

Herdruk van n°. LXXXVI. Zie *Bibl. Mart.* I 189.

- G e n t Univ. Bibl.

CXXXVII.

Veelderhande | Schriftuirlijcke | Liedekens / gemaekt uyt het | Oude ende Nieuwe Testament / | soo voor desen in Druck zijn uytge- | gaen / beneffens noch eenige die | voor desen noyt in Druck | sijn geweest. | (Twee teksten en een ornament) | Gedruckt tot Groningen / | By Berent Taeitsma, Boeckdrucker en | Boeckverkooper in de grauwe Kater. 1700. ‖

8°, 16 ongen. bldz. voorwerk, 384 gen. bldz.; got. lett.

Herdruk der vorige Veeld. Lied. (n^{o}. CXXXV), maar met belangrijke veranderingen, die verhaald worden in de 'Voor-reden': 'Beminde Leser / alsoo de Liede-boecken die wy gewoon sijn in de Vergaderinge te gebruyken / by na uytverkoft waren / soo heeft het derhalven verscheyden Vrienden goet gedacht / dat daer wederom Nieuwe Liede-Boecken behoorden Gedruckt te worden.

Soo is 't dat sulcks met Raet en overlegh in 't werck gestelt is: Doch wat kleynder / oock niet al deselve lieden / gelijck in 't Jaer 1664. Gedruckt sijn / en dat om verscheyden oorsaecken die ons daer toe beweegt hebben.

Eerstelijk so hebben wy bequaem geoordeelt / de Liede-Boecken wat smalder en dunder[1)] te laten maken / om deselve gevoeglijk by sigh te konnen dragen / en sijn daerom de anwijsinge op de kant: Als mede een groot getal der Lieden / daer uyt gelaten / alsoo veele derselver doch weynigh in de Vergaderinge gesongen werden / en hebben eenige andere weder hier in gevoegt / waer van sommige noyt in druck zijn geweest / ...

Oock hebben wy de vryheyt genomen / alwaer de regels wat te kort of te lang waren eenige verandering' te doen / alsoo zulckx dickwijls ongelegentheyt in 't Singen veroorsaeckt. By voorbeelt ...

1) De uitgaven der Veeld. Lied. zijn van 1582 af tot 1664 toe steeds grooter van formaat geworden.

Van gelijken soo hebben wy sommige onduytse woorden ... uytgelaten / en de Eygentlijke betekenisse van 't woort weder in gevoegt ...'

De liederen, met een register vooraf, zijn alphabetisch geordend, in één deel; die vroeger in het tweede deel stonden, zijn nu in de alph. volgorde opgenomen.

- A m s t . Univ. Bibl. (Ver. N.-Ned. Muziekgesch.)*; Doopsgez. Bibl.*; Gent, Univ. Bibl.*; enz. NV

CXXXVIII.

Veelderhande Schriftuerl. Lied. Amst. 1724.

Zie [S c h a g e n] *Naamlijst* 1745, bl. 126. Deze druk wordt vermeld in n^{o}. CXL.

CXXXIX.

Een lied in:

G. A r n o l d *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historien* Schaffhausen, druckts und verlegts E. und B. Hurter, Gebrüdere. 1740. f^{o}.

Op bl. 1499 staat: 'weil ... hin und wieder gedacht wird, dass ... *Blesdik* entweder seine aussage und beschuldigungen wider David Joris bereuet, oder gar niemahln davon gewust habe: So will ich zu erst dasjenige lied hersetzen, welches er in seiner sprache bey bereuung seines falls aufgesetzt haben soll.' (Volgt lied 148 in het Ned. met het opschrift: 'Klagelied, so des David Joris abgevvichener Tochtermann, Niclaes Meynaerts van Bleesedick, auff die letzte gemacht haben soll.')

- A m s t . Doopsgez. Bibl.*

CXL.

Veelderhande | Schriftuurlyke | Liedekens, | Gemaakt uyt het Oude en Nieuwe Testament, zoo | als voor desen in Druk (in verscheyde Boeken) | geweest zyn. Beneffens nog eenige, die voor | desen nooit in Druk geweest zyn. Nu weêr | op een nieuw te zamen gestelt, om in de | vergaderinge der Gelovigen te zingen. | (Drie teksten en vignet: koning David met omschrift: 'Singet den Heere ende looft sinen naem Psalm. 96.') | Gedrukt tot Amsterdam, A^{o}. 1752. ‖

Vooraf een gegrav. titel: 'Geestelyke ofte Nieuwe Herpe Davidts, Bestaande in Veele Schoone Loffzangen en Veelderhande Schrifftuurlyke Liedekens. Gelijk al voor deezen in den jaare 1724 gedruckt... Gedrukt tot Amsterdam A^{o} 1752.'

8°, 8 ongen. bldz. voorwerk, 554 gen. bldz., laatste blad ongen., waarop: Tot Amsterdam, | By Jan Morterre. ‖ v^{o}. wit.

Uit de voorrede: 'Beminde Zanger ofte Lezer, Wy maaken u hiermede wederom als op een nieuwe door den Druk gemeen dit LIEDE-BOEK, zo als het zelve in onze Gemeentens in Pruissen gebruiklyk, om in de Vergaderingen der gelovigen te zingen.

De oorzaake, dat wy dezelve wederom hebben laaten drukken ofte herdrukken, is, om dat de voorige, zo in den Jaare 1724 Gedrukt zyn, gans opgeruimt, en niet

meer te bekoomen waaren, en over zulks al eenige Jaaren verlangt is, om dezelve wederom te laaten herdrukken.

Maar aangezien dat het voorige Werk wat in haast was voortgestelt, en alzo op veele Liedekens geen wyzen of toonen, gestelt waaren, maar daar

boven gezet, als 't begint. Zo zyn wy verzocht, om doch dit Werk in wat meerder Compleetheid te stellen. Daarom wy ook niet ledig daarin geweest zyn. Maar ons ook te gelyk beneerstigt: (zo veel ons doenlyk:) dezelve op bekende Psalm wyze of op zulke ons hier bekende Hoogduitze Toonen te stellen, op dat een yegelyk, niet alleen in de Vergaaderinge, maar ook t'huis zynde, in voorkoomende gelegentheeden daarvan tot stichtinge zyn gebruik maaken konde.

Wy bekennen, dat wy uit het voorige Boek: (dog niet zonder kennis:) verscheidene Liedekens te rugge gelaaten, uit dier oorzaake, datter geen bekende wyzen op waaren, of ook zeltzaam in de Vergaaderinge gezongen wierden, tot dien einde wy noch meer andere ook niet min stichtlyke Liedekens in de plaatze gevoegt hebben ...

Als ook nog een Aanhang van 14 à 15 schoone Liedekens daar achter aangevoegt ...

Anders hebben wy dezelve niet gelyk voordeezen na den A.B.C. gestelt, aangezien zy doch buiten dat in het Register daarna konnen gevonden worden. Maar gelyk wy verzocht zyn, zo hebben wy den trant gevolgt, van die hier bekende Hoog-duitsche Gezangboeken, ofte ook in 't Nederduits, het bekende LUSTHOF DER ZIELEN. En overal den Titel, of de zaaken en inhoud der Liederen boven gestelt.'

Hierin zijn niet veel liederen uit de oude Veeld. Lied. overgebleven. In het aanhangsel (Byvoegzel) op bl. 520 komt lied *196 voor met het opschrift: 'Gemaakt van een Jonge Dochter, veertien Jaren oud zynde, doen zy om haar geloof, en het woord Godes wille, tot Rotterdam onder 't ys verdronken is'; en op bl. 522 lied *616 met het opschrift: '... gemaakt van een Christen Krys-Held, genaamt, Joost-Joosten, die 18 Jaaren oud zynde, ter Veer in Zeelandt, na dat hy zwaarlyk gepynigt was, om de standvastige Belydenis der waarheid, Levendig verbrand is; en in het strooyen-huysje staande, om verbrand te worden, het laatste versje van zyn Liedeken Gezongen heeft.' - (Zie n^{o}. CXXXV.)

- A m s t . Univ. Bibl. (Ver. N.-Ned. Muziekgesch.)*; Doopsgez. Bibl.*; enz.

Lijstje van drukkers en uitgevers.

Biestkens (A.) 125.
Biestkens (N.) 14?, 47, 55, (56), (57), (71), (72), (74), (77), (78), (82), (84), 86, (88), 92, 95.
Borculo (H.v.) 124.
Bouwensz. (J.) zie *Paedts (J.)*
Buys (W.J.) 98, 100, 108, 116, 119.
Claesz. (C.) 18*b*, 105, 106, 110, 114, 120.
Cloppenburg (J.E.) (101), 119, 123, 128.
Cock (S.) 4, 5-13, 40.
Cornelisz. (Z.) 125, 127, 129, 132.
Ctematius (G.) 34, 36, 37, (39), 43, 44, 49, (58), (69)?, (70)?
Daye (J.) (50), 51, 52, 67, 68.
Dorp (J.C.) 114.
Fleger (K. de) 134.
Fonteyn (Th.) 129, 132.
G. (D.) 134.
Gerbrantsz. (M.) 133.
Goebens (G.) (83).
Groot (M. de) 136.
Hendriksz. (A.) 97.
Hurter (E. und B.) 139.
Jansz. (A.) 131, 135.
Jansz. (C.) 135.
Joessen (S.) 53, 54, (69)?
Kater (J. en P. de) 119.
Klug (J.) 2.
Laet (J. of H. de) 41, 60, 96.
Lourensz. (H.) 122.
Manilius (G.) 64.
Mathysz. (J.) 35.
Merberghe (M.v.d.) van Osterhout 31, 32, 33.
Meyn (J.L.) 122.
Mijerdman (S.) 20.
Morterre (J.) 140.
Muller (H.J.) 18*a*.
Nieuhuys (C.) 24.
Otsz. (B.) 127.
Paets (C.J.) 124.
Paedts (J.) Jacobsz. en J. Bouwensz. 107.
Pet (C.D.) 48.
Pietersz. (D.) 122.
Rooman (G.) (90), 98, (102)?, (103)?, 104, 105, 106.
Roulans (J.) 15, 42.
Roy (S. de) 112.
Sebastiaensz. (P.) 115.
Silvius (W.) 63, (107)?
Soolmans (N.) 93.
Susato (T.) 22, 30, 48.
Taeitsma (B.) 137.

Troyen (J.) 93, 94, 111.
Waesberghe (J.v.) 61, 65.
Wesbusch (I.v.) 135.
Wouwere (C.v.d.) 59.

Plaatsen.

Alkmaar 48, 126.
Amsterdam 18*a*, *b*, (82), (84), (86), (88), 92, 95, 98, 100, 101, 105, 106, 108, 110, 114, (116), 119, (120), 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 136, 138, 140.
Antwerpen 4, 5-13, 15, 22, (26)?, 30, 40, 41, 42, 48, 59, 60, 61, (62)?, 63, 65, 93, 94, 96, (107)?
Delft 97.
Dordrecht 87, 111.
Düsseldorff 75.
Emden 34, 36, 37, (39), 43, 44, (47), 49, (55), (56), (57), (58), (69)?, (70)?, (71), (72), (74), (77), (78), (83), 134.
Enkhuizen 122.
Gent 64.
Gorkum 111.
Groningen 130, 131, 135, 137.
Haarlem (90), 98, (102)?, (103)?, 104, 105, 106, 128, 132, 135.
Hamburg 134.
Harlingen (46)?, (113)?, 115.
Hoorn 125, 126, 129, 132, 133.
Kampen 19, 53, 54, (69)?
Keulen (31), (32), (33).
Leiden 35, 107, 114.
Londen 20, 21, (50), 51, 52, 67, 68.
Schaffhausen 139.
Straatsburg 24.
Utrecht 109, 112, 124.
Wittenberg 2.

Register.

In dit register zijn opgenomen alle liederen, die ik met zekerheid heb kunnen stellen vóór 1566. Om het echter niet onnoodig uit te breiden, heb ik niet opgenomen de Psalmen (uit de Souterliedekens, van Utenhove en van De Heere) en de liederen uit den Ecclesiasticus van J. Fruytiers. Wèl heb ik opgenomen alle liederen van J. Wybo, hoewel er sommige dagteekenen van na 1566; het was niet mogelijk een scheiding te maken. Van de liederen van Soetjen Gerrits heb ik alleen opgenomen degene, die reeds voorkomen in liedboeken van vóór 1566, benevens een paar, die te dateeren waren; de andere zijn meest alle van zeer persoonlijken aard en in sommige ervan treedt zij op tegen de Geuzen: die behooren dus niet tot deze periode.

De beginregels worden gegeven in de spelling van den oudsten druk; in de volgorde heb ik mij gericht naar de tegenwoordige spelling: het is mij gebleken, dat dat de eenige manier is, het register bruikbaar te maken. De cursief gedrukte beginregels zijn later gewijzigde, het nummer verwijst naar den oorspr. vorm. Afkortingen:

a	=	VL56 (bibl. XXXI).
b	=	VGL58 (XXXIX).
c	=	VGL63 (LVIII).
d	=	*Schrift. Lied.* Leiden 1595 (CVII).
e	=	VL66 (LXXI); de liederen van dit liedb. komen in alle verdere Doopsgez. drukken der VL voor.
f	=	VL (1559?) (XLVI).
g	=	Soetjen Gerrits *Liedb.* Haarlem 1592 (CIV); komen in alle verdere drukken voor.
h	=	NL62 (LVI); komen alle voor in *Tweede Liedeb.* Amst. 1583 (XCV).
*h**		deze komen alleen in NL62 voor.
i	=	VL69^{16o} (LXXVII).
j	=	*Liedb. Offer des Heeren* 1563 (LVII); komen in alle verdere drukken voor.
k	=	Wybo *Geest. Lied.* Antw. 1582 (XCIV); de beginregels in de spelling

		van den tweeden druk (CXI).
l	=	D.J. (o r i s) *Geest. Liedb.* (CII); komen alle in den herdruk (CIII) voor.

De overige liedboeken zijn aangegeven met het volgnummer der Bibliographie.
De Arab. cijfers achter de beginregels verwijzen naar de bldz. van dit boek.
N.B. De met * gemerkte liederen komen voor in *Lieder d. nied. Ref. a.d. Zeit d. Verfolg. i.* 16. *Jahrh*. herausgeg. v. Ph. W a c k e r n a g e l Frankf. a/M. 1867.

1	A en de wateren van Babylon *h*.
2	Aenghesien datmen diuersche errueren *h*, 57.
815	*Aengesien van de lieden i*.
3	Aenhoort broeders en susters ghepresen *h*.
4	Aenhoort Broeders en Susters nv alle *h*.
5	Aenhoort broeders en susters te gaer *cd*.
6	Aenhoort een liet ghy Adams saet *a-g*.
7	Aenhoort een liet // ic salt gaē openbaren *h*.
8	Aenhoort een liet / mijn broeders siet *f-h*, 142.
9	Aenhoort ghy Broeders ouer' al *e*, 116.
10	Aenhoort ghy Christen al ghelijck *d-g*.
11	Aenhoort ghy Christen al ghemeyn *k*.
12	Aenhoort ghy Christenen alle te same *cd*.
13	Aenhoort ghy Christenen oueral *a-d*, 70.
14	Aenhoort ghy menschen (hier) opter aerden Wilt v begeuen tis nv den tijt *a-f*.
15	Aenhoort ghy menschen opter aerden Die van God geschapen zijt *a-f*.
16	Aenhoort // ghy sondaers int ghemeene *h*.
17	Aenhoort God Hemelsche Vader *hj*, 105, 117.
*18	Aenhoort Gods woort // ghy menschen allegader *ad-g*.
19	Aenhoort na my *cd*.
20	Aenhoort nv al te samen Een druckich liet ick singhen sal *k*.
21	Aenhoort o God mijn suchtē en kermen *a-dh*.
22	Aenhoort o God van Israel *a-c*, (Hoort nu *enz.*) *e*, 28, 69, 143.
23	Aenhoort o Israel // mijn vole wtuercorē *a-f*, 20, 23.

24	Aenhoort toch altesamē Die te haerlem binnen woont *f*, (Hoort doch nu *enz.*) *e*, 12, 57, 84, 143.
27	*Aenhoort wwen roep altsamen e-g*.
25	Aen mijnen God wil hopen ick *h**.
26	Aensiet die gheerne leeren *a*, 28, 70.
27	Aensiet uwen roep altsamen *a-d*, (Aenhoort *enz.*) *e-g*, 11, 12, 47, 75.
28	Ach broeders wilt v toch wachten *b-d*, 77.
29	Ach God aenhoort ons claghen *b-d*, 15, 76.
30	Ach Heer hoe sietmen der Heydenen gode *b-d*.
31	Ach Heer v moet ick klaghen *b-d*.
32	Ach kranckelijcke Vleysch / noyt heb Jck v beth bedacht / *l*.
33	Ach menschen nv elcken den Heere prijst *b-d*, 36, 110, 113, 116.
34	Adam was een verloeren Man *d*, *XVIII(ab)*, *XXVII*.
35	Adieu solaes en melodijen snel *b-d*.
36	Afgoderije en bedrieghen *ef*, 12, 24, 47, 108, 144.
37	Alderliefste vriendekens in Jesu Christ *hi*.
38	Al die belaest zijn / ende belaen *hi*.
39	Al die belast zijn / en beladen swaer *d-f*.
40	Alle die Gods woort beminnen *a-c*.
41	Al die Godsalich in Christo claer *h*.
42	Al die in Christo zijn ghedoopt *h*.

43	Al dool ick inder wouden *a-d*, 21, 28.
44	Almachtich Godt *ef*.
45	Al m□ gepeysē doē my so wee *a-f*, *XXIV*, 15, 41, 71, 135, 139, 151, 155.
46	Al mijn gepeys wilt horen *h*.
412	*Als een Schaepken (eylaes) dat dwaelde i*.
47	Als een stemme in der Woestijne *hi*.
48	Als Esdras men noch heden *CV*^{2}, 117, 146, 168.
49	Als ick ghedencke O liefste lief verheuē *cd*, 16, 76.
50	Als ick mijn ellende bedacht *h*.
51	Als Jsrael in vreden satt *cd*.
52	Alsmen schreef duyst vijfhondert eentsestich Jaer *j*, 110, 117.
*53	Alsmen schreef duyst vijfhondert En daer toe noch vijftich Jaer *efj*, 94-96, 99, 107, 115.
*54	Als men schreef duyst vijfhondert (*reg.*; *tekst:* vijftienhondert) En achtenvijftich iaer *f*, (Inden Jare vijftienhondert *enz.*) *e*, 103, 105, 111, 116, 143.
55	Alsmen schreef duyst vijfhondert En vierentsestich Jaer / *k*.
56	Alsmen screef vijftienhondert iaer En eenenvijftich daer toe voorwaer *j*, 102, 115.
*57	Als Roose onder de dooren *hi*.
58	Alle te samen aenhoort *k*.
59	Altijt verblijt // met groot iolijt *d-f*.
60	Alle vleysch is hoy / alsoo men siet: *l*.
61	Alle volmaecte ende gaue goet *hi*.
62	Al voor des Werlts grondt Jck stondt / *l*.
63	Al zijn mijn vyanden menichfout *cd*.
64	Al zijn v goede hier cleene *a-d*, 31, 34, 70.

65	Antwerpe rijck, O Keyserlijcke stede *d*, *LXII*, Geuzenliedb., 113, 117.
66	Babel hooghe int wesen *e*, 80.
67	Babel is nv gheuallen *a-f*, 8, 18, 76, 86.
68	Babels Raedts Mandamenten *hj*, 99, 116.
69	Bedroeft ben ick van binnen *e*.
70	Bedroefde herten verhuecht in lijden *h*.
71	Bedroeft v niet / O siele mijn *h*.
72	Belijdt altijt // den Heer met groot iolijt *i*.
73	Belijdt den Heer die ōs heeft gedaē *XXV*.
74	Beminde broeders hier nu desen tijt *cd*.
75	Beminde broeders reene *cd*.
76	Beminde kersten broeders goet *a-dh**, 70, 84.
77	Benautheyt / druck en lijden *hi*.
78	Bepeynst ende beseft *b-d*, 48.
79	Bereyt dijn huys, mijn broeders fijn *b-d*.
80	Bewaert my Heere *b-d*.
81	Beswaert ben ick van binnen *bc*, 5.
82	Blaest den Hoorn op / vnde maeckt gheschal: *l*, 46.
83	Blaest de trompetten in Syon reyn *b-d*, 7, 24, 60, 77.

84 Blaest met Trompet *ef*, 142.

85 Blijschap oorboort // gheestelijck met accoort *e*.

86 Broeders alleen bemint den Heer *a-f*.

87 Broeders broeders wilt vrolijck sijn *a*, 28, 45.

88 Broeders die nv geroepen sijt *a-f*.

89 Broeders die v nu van God beroemt *cd*.

90 Broeders die zijt herbooren *h*, 31.

91 Broeders eersaem *e-g*, 35, 88.

92 Broeders en susters allegaer *b-d*, 39, 88.

93 Broeders en Susters al ghemeyn *h*.

94 Broeders en Susters Christi wtuercorē *hi*, 60.

95 Broeders en Susters ydoone *e*.

*96 Broeders en susters en vreest toch niet *dfhi*, *LXXII*, *LXXXVIII*, *XC*, *XCII*.

97 Broeders en Susters wie ghy zijt *deg*.

98 Broeders ghemeene // groot ende cleene *hi*, 69.

99 Broeders goet // grijpt nv een moet *h*.

100 Broeders hebt doch moet *a-f*, 20.

101 Broeders in des weerelds present *a-d*.

102 Broeders laet ons aenbeden *b-d*, *XCV*, 22, 77.

103 Broeders laet ons met vrolycheyt *f*, (O br. *enz.*) *e*.

104 Broeders vercoren // die Christo zijt ghesworen *h*.

105 Broeders en weest niet verbolghen *ad*, 94-96, 103, 110, 112, 114.

106 Broeders wilt nv verblijden *a* (O Br. *enz.*) *e*.

107 Broeders wilt v doch wachten *cd*.

108 Broeders wilt v verblyden
Jn dat goddelijcke woort *fh*.

109 Broeders wilt v verblyden
Jnt leuende woort Gods playsant *a-e*, 70.

110	Broeders / Susters ghemeene Hebbende Christus aert *hi*.
111	Broeders / Susters ghemeyn Cleyn cuddeken vercooren *hi*.
112	Caim heeft opgheheuen *ef*, 76, 77.
113	Cause waer by // dat tswerelts hoop geschooren *h*
114	Christe Bruydegom almachtich / *k*.
115	Christelike broeders vā hertē liberael *a-f*.
116	Christen Broeders en verwondert v niet *cd*.
117	Christen broeders weest wel ghemoet *cd*, 78.
*118	Christen genote // wt God ghesproten *d-f*, 26, 76.
119	Christus is verresen *a-c*.
120	Christus Kercke weest wel gemoet *a-dh*, 110.
*121	Daer ick lach en peynsde met fantasy *ef*, 17.
122	Danckbarich (O God) ick v hier niet vol prijsen // mach *hi*.
123	Dat God zijn volck wil proenen *hi*.
124	Den Dach mach niet verborgen sijn / *l*.
125	Den gheest is ghewillich / maer tvleesch is cranck *a-c*, *II*, *XVIII(b)*, 4.
126	Den gheest ontspringht / die light en truert *b-d*.
127	De heele werelt seere *fhi*.

128	Die Heere is die herder mijn *a-c*.
129	Die Heer is Coninck in Jsrael / *l*.
130	De Hemelen schueren / waer zijnse die God beminnen *hi*, 47.
131	Den coelen Mey is nv in sijn saysoen *k*.
132	Den lusteliken mey Cristus playsant *a-d*, *IV*, *XVIII(ab)*.
*133	De lustelijcke Mey is nv in zijnen tijt *gh*.
134	Den Heere wil ick prijsen *b-d*.
135	Den ouden menschen nv wtdoet *a*.
136	Den slaep ontwaect *b-d*.
137	Den tijt aenmerckt *h*.
138	Den oogst is groot // maer weynich die arbeyden *hi*.
139	Den opperstē Coninc / Vorst ende Heer *i*, *XCV*.
140	De Pausen en Cardinalen *c*, 83.
*141	De plaetse moet ick laten *h*.
142	Die Propheet is ons verhalich // fijn *a-c*, 46.
*143	Der heydenē goden sijn seer veel *fh*i*, *LXXXVIII*, *XCII*.
144	Des Heeren woort *k*.
145	Des wereldt iolijt, zijn wy nu quijt *cd*.
146	Des Werelts Nacy / heeft nv gracy *hi*.
147	De tijt van onse Jaren *a-dl*.
148	Die weerelt heeft my bedroghen *a-d*, *CXL*, 48.
149	De Werelt is verloren *h**.
150	De Werelt sal haer seere verblijden *e*.
151	De winter stranck O wy // is nv gheheel voorby *a*.
152	Die Salichmaecker pleyn / is gheborn kleyn / *l*.
153	Die als nieu creatueren *hi*.
154	Die Christum Jesum wil volgen naer *cd*.
*155	Die den wille des Heeren *aef*.
156	Die met Rhetorijcke moeyen *hi*.

157	Die ooghen om sien *d-f*.
158	Die vruecht in Godts woort rapen // van tslapen *de*.
*159	Die wil nae dat nieuwe Jerusalem *hi*, 48, 66.
160	Dit Liet soudick wel willen dichten *h*.
161	Dits mijn ghelooue rechters eendrachtich *b-d*, 12, 69.
162	Droefheyt heeft my omuanghen *hi*.
163	Droefheyt wil ick nv laten staen *j*, 102-105, 114.
164	Droeuich mach ick wel claghen *d-f*.
*165	Een eewighe vruecht die niet en vergaet Compt my altijts te voren *aefj*, 21, 22, 52, 115.
166	Een eewighe vruecht die niet en vergaet Verwachten sy na desen *i*, 116.
167	Een elck compt tot my *a*, (Elck *enz.*) *b-d*.
168	Een goet nieu liet al van begin *a*, *XVIII(ab)*, Byb. Hist., 31, 32.
169	Een goet nieu Liet heb ick bedacht *e*.
170	Een goet nieu liet wt de Schriftuer *e-g*.
171	Een had ick wtuercooren *ef*.
172	Een heerlycke croon is nv te winnen *fh*, 12, 23, 176.
173	Een yeghelijck boom die gheen goede vrucht voort en brengt *de*.

174 Een Liedt can ick niet helen *hi*, 118.

175 Een Liet moet ick v schincken *h*.

176 Een liet van minnen, wil ick beghinnen *b-d*.

177 Een Liedt wil ick beghinnen
Jn wijsheyt ben ick cleyn *gh*.

178 Een Liedt wil ick beghinnen
Met neersticheyt aenhoort *ef*, 75, 116.

179 Een Liedt wil ick v schincken *gh*.

180 Een nieuwe Liet heb ick ghedicht
Dat sal ick v gaen singhen *h*.

*181 Een nieuwe Liet heb ic gedicht
Van twee schaep wtgecoren *i*, 112, 116.

182 Een nieu liet heffen wy an *a*, (E.n.l. so h.w.a.) *bc*, (E.n.l. wij h.a.) *XVIII (a)*, 57.

183 Een nieuwe Liet // vaet dit bediet
Tantwerpen gheschiet // al in den Jare
hj, 108, 117.

184 Een nieuwe Liet // vaet dit bediet
Wil ick ons gaan versinnen // beginnen
e.

185 Een nieuwe liedt wy heffen aen *a-f*.

186 Een nieu Liedt wil ick heffen aen *d-f*.

187 Een nieuwe Liet / wilt hooren *eg*, 105, 111, 116.

182 *Een nieu liet so heffen wy an bc*.

188 Eenen strijt heb ick van binnen
Al in mijns herten gront *a-d*.

189 Een strijt heb ick van binnen
Waer sal ick henen gaen *h**, 5.

190 Een truerich droeuich leyt *h*, *CXXIX*.

191 Een vad' ghoet // des huysghesins seer
vroet *ef*, 32, 144.

192 Een wonderlijck gheschach *h*.

193 Eertijts tis waer *d-f*, 81.

194 Eerweerde mannen // heet *XCV*.

167 *Elck coempt tot my b-d*.

195 Elck wil hem bedincken *a-d*, 44, 48.

*196 Emanuel die is wt ghetoghen *ef*, 3, 178.

197	Emanuel Drieuuldich God almachtich *hi*, 69.
198	Xperiencie wilt toch nemen *cd*.
199	Fy Caims saet, wreet obstinaet *b-d*.
200	Fy hem der valscher Jaloerzyen *h*, 48, 49.
201	Fy olden Mensch / ghy blijft verloren / *l*.
202	Tfy werelt, ick wil van v scheyden *cd*.
203	Fraey gheestkens reyn, coēt alle ghemeyn *bc*, 29.
*204	Gabriel was van Godt ghesonden *ef*, 31, 32, 70.
205	Ghebenedijt O mijn siel altijt den Heer *ef*, 144.
206	Ghebenedijt Sy Godt den Vadere ons Heeren *de*, 73.
207	Gheeft lof en prijs te samen al *e*, 78.
208	Gheeft my te kennen, och lief vercooren *b-d*.

209 Gelijck door eens menschen misdaet *ef*, 34.

210 Ghelijck een tortelduyfkē hem verhuecht *a-d*, *XVIII(ab)*.

211 Ghelouet Sydy O Vader goet *cd*.

212 Gheloeft sy Godt de Heere *ef*, 7, 28.

213 Ghemerct dat diueersch volck versaemt *ef*.

*214 Genade ende vrede
Moet Goduresende zijn *i*, 109, 115.

215 Genade ende vrede
Moet v altijt geschien *i*, 26.

216 Ghenaey en vre // veel salicheyt *h*.

217 Ghenade ende vrede
Verstroyt hier en in alle steden *aef*.

218 Ghenade roep ick Heere Godt *a*.

219 Ghenade / vrede / cracht / *g*.

220 Ghenade / vre moet wesen *h*, 31.

221 Ghenade vrede tsamen
Na tbetamen *e*,

222 Ghenade / vrede te samen /
Wijsheyt / Christus geest / wilt hier op ramen / *g*, 73.

223 Ghenade / vruecht en bermherticheyt *h*.

224 Ghepeyns ghepeyns door fantasie *aef*.

225 Ghepeyns ghepeyns hoe ligdy my aldus en quelt *h*.

*226 Gheroert ben ick van binnen *hj*, 117.

227 Ghewont ter doot // heb ic lange gelegen *hi*, 69.

228 Ghesellekens vander rapen bloemen *a-c*, 29.

229 Ghy Abrahams saet *a*.

230 Ghy Adams generacie *a-f*, 23, 24, 75.

231 Ghy Broeders al tesamen
Die Christum hebt aenghedaen *e*.

232 Ghy Broeders al te samen
Wilt nv ramen *h*.

233 Ghy broeders en susters weest verblijt *a-f*, 59, 139.

234	Ghy broeders hoort // na Gods woort // onghestoort *h*.
235	Ghy borgers Jerusalems aensiet *fh*, 143.
236	Ghy Christelijcke schare *a-d*.
237	Ghy Christen altesamen. Bereyt v totten strijt *j*, 105, 116.
238	Ghy Christenen altesamen wilt v in God verblyden *a*.
239	Ghy Christen broeders alle schept eenē goeden moet / *k*.
240	Ghy Christē broeders geestelijck beraen *e*.
241	Ghy Christen Broeders te same Die na de waerheyt hakende zijt *cd*.
242	Ghy Christen broeders te samen Wilt aenhooren een Liedeken recht *abef*, *CXXIX*, 3, 4, 57.
243	Ghy Christenen geesten weest nv verblijt *a-d*, 72.
244	Ghy Christen menschen ontwaeckt *a-c*.
245	Ghy Christen schaer *e*.
246	Ghy Christenen verstaet wel mijn bediet *a-d*, 32.

247 Ghy Christenen wilt aenschouwen *h*.

248 Ghy Christenen wilt ontwaken // saen *b-d*.

249 Ghi Christenen wilt v toornen niet *a-c*, *IV*.

250 Ghy Christenen wilt verblijden *d-f*.

251 Ghy die Christum hebt aenghedaen
Ghy die met hem zijt opghestaen *h*.

252 Ghy die Christum hebt aenghedaen
Met hem zijt opghestaen *e*.

253 Ghy die Christum hebt aengedaen
Syt ghy met hem opghestaen *ae-g*.

254 Ghy die den ouden Adam fel *e*.

255 Ghy die door sGheest veruroyen *e*,
(Hoort die *enz.*) *d*.

256 Ghy die niet meer int vleesch en sijt *a-dh*.

257 Ghy droeuē gheest // wil wt den slaep
ontspringhen *a-d*.

*258 Ghy gheuangen wilt v verblyden *fh*.

259 Ghy Godts vercooren knechten *df hi*.

260 Ghy Heeren eerbaer, wilt hooren hier
naer *b-d*, 43, 48.

261 Ghy Heeren Rechters / inde landen *ef*,
19.

262 Ghy cleyne Christen hoopken och *e*.

*263 Ghy cleyn Hoopken wtuercoren *ef*.

264 Ghy cleynen hoop weest nv wel gemoet
e.

265 Ghy menschen altesamen *fhi*.

266 Ghy menschen boos *h*.

267 Ghy o mijn siele den Heere loeft *b*, 151.

268 Ghy ooren hoort / snel onghestoort / *l*.

*269 Ghy roemende wijse / wat hebt ghy toch
e.

270 Ghy verliest uwen tijt *ef*.

271 Ghy Vorsten der werelt / wilt hooren *fh*,
22, 96, 98, 103, 105, 113, 116.

272 Ghy vriendekens wilt hooren wat *ef*, 55.

273 Ghy vrouwē met schoonheyt excellent *k*.

274	Glorie en peyselijck rappoort *hi*.
275	God de Heer heeft ghesproken *h*.
276	God die voor ons sorge draecht *a-c*, 8, 70.
277	Godt en Mammon met goet opstel *e*, 39.
278	God heeft ons sijn Euangelium vroet *a-d*, 89.
279	God help my dat ick mach heffen aen *a-c*, 31, 32.
280	Gods Bruyt, reyn spruyt, teenenmael schoon verciert *cd*.
281	Gods edel kinder die hier soeckt te behagē *a-c*, 70.
282	Gods edel kinderen wilt doch ghedachtich wesen *a-d*, *XVIII(a)*, 4.
283	Gods kinderen wtuercoren *h*.
284	Gods liefde is groot van prijse *b-d*.
285	Gods liefde is ons geopenbaert *a-c*, 119.
286	Gods woort prijst claer // int openbaer *a-f*, 28, 29.
287	Gods salichmakende ghenade groot *e*.
288	Grijpt eenen moet, verhuecht in desen tijt *b-d*, 77.
289	Groot ēn cleyn // wilt hooren ghemeyn *e*.
290	Hertelijcke lief heb ick v o mijn Heere *f*, 142.
291	Hertgrondige Broeders en susters eerbaer *h*, 33.

292 TsHeeren Oogst int verbreyden *hi*.

293 Heer Godt hoe ist aldus verkeert *i*.

294 Heere wilt hooren en oock aenmercken *h**.

295 Eylaes / eylaes ick meynde eertien *hi*.

*296 Eylaes ick mach wel suchten *hj*, 101, 107, 113, 115.

297 Eylacen wy arme schapen *b-d*, 28.

*681 *Heere God nu leert ons beden XVIII(a)*.

298 Help God my mach ghelinghen *ab*, 151.

299 Helpt my Godt in uwen Name *e*.

300 Hemelsch Vader ontfermt doch my *c-f*.

301 Enoch behaechde Godt seer wel // *LXIII*, Byb. Hist.

302 Het blijct nv alle daghen *ef*, 83.

303 Het is wel te beclagen *i* 94, 113, 115.

304 Het cruys vande gheloouighe gronden *hi*, 68.

305 Het leuen duert eewelijcke *a*.

306 Dat licht der weerelt is opgestaen *a-d*, (Het *enz.*) *de*.

307 Het naeckt de laetste daghen *c-e*, 68.

308 Het ongeluck leert mercken *ef*, 9.

309 Dat Wetboeck was verloren *ef*, 27.

310 Het sal my niet beswaren *d-f*.

311 Het sijn nv die veruaerlijcke dagen
3e c.: Hierom *a-d*, (Nv zijn de *enz.*) *ef*, 58, 144.

*312 Het zijn nv de veruaerlijcke daghen
3e c.: Wat wilt ghy *h*, 85.

313 Het sijn nv so periculoese tyden *a-f*, 80.

*314 Het sweert is wter scheyden *a-f*, 15, 91.

315 Hy is een bloeme in dat velt *a-d*, 35.

316 Hoe arch so is dat herte *a-d*.

317 Hoe blaeckt mijn hertekē o lieflijc vier *a*, 50.

318 Hoe deerlic roept dē geest op God v'corē *a*, 65.

319	Hoe compt dat by *a*, 51.
320	Hoe lustich staet, den Mey nv in saysoene *b-d*.
321	Hoe mach hy blijde wesen *hi*.
322	Hoe moghen wy doch o Heere almachtich *bc*.
323	Hoe wel swerelts dienaren ghelijck *ef*, 144.
324	Hoe wonderlijck sijn de wercken Gods *a-e*, 62.
325	Hoe wordy aldus moede *a-d*, 9.
326	Hooe *(sic)* zijn de tādē, mijnder viandē vierich *bc*.
327	Hoe soudick my verblijden *b-d*, 4.
328	Hoe suyuer is der liefden geslachte *a-c*.
329	Hoort alle die blischap rapen *a-f*, 35.
330	Hoort alle die ooren hebt om hooren / *l*.
365	*Hoort al te gaere int openbaere b-f*, *XVIII(ab)*.
331	Hoort alle ghy Nacomelinghen / *l*.
332	Hoort alle menschen cleyn eñ groot *e*.
333	Hoort al te samen bidt eñ waeckt *a-d*, *XVIII(ab)*.
334	Hoort al tsamē die met Cristū wil leuen *a-c*, *XVIII(b)*.
335	Hoort al te samen een vermaen *a-d*, Byb. Hist., 33.

336 Hoort altesamen int ghemeene *a-c*, 86, 119.

337 Hoort Broeders allegader
Die van Godt gheschapen zijt *ef*, 43, 70.

338 Hoort Broeders allegader
Ende Susters excellent *h*.

339 Hoort Broeders ende Susters fijn *gh*.

340 Hoort Broeders int gemeyne /
Die mit sonden sijt belaen *l*.

341 Hoort Broeders int ghemeyne
Jck schenck v een nieu Liet *h*.

342 Hoort Broeders mijn druckich klaghen *cd*.

343 Hoort Cristus vermaē m' woordē soet *a-d*, 82.

255 *Hoort die door sGeests vervroyen d*.

344 Hoort elckerlijcke // die stoutmoedich beroemen *hi*.

345 Hoort eñ siet // van droefheyt een nieu liet *a*, 119.

346 Hoort ende siet // wat ons Joannes bediet *ef*, 12.

347 Hoort ghy alle in desen tijt *a-c*, (Hoort doch alle *enz*.) *l*.

348 Hoort ghy Christen ghemeene *b-d*, 23.

349 Hoort ghy Christen nu ten desen tijden *cd*.

350 Hoort ghy godloose / Christelijc vā scijne *hi*.

351 Hoort ghy hemelen hoort *a*.

352 Hoort ghy menschen al tsamen *hi*.

353 Hoort ghy Veruolgers vol van spijt *h*.

354 Hoort ghy sondaers alle ghemeyn *ad*, *XVIII(ab)*.

355 Hoort hoe Christus na Galileen *a-d*, *XVIII(ab)*, Byb. Hist.

356 Hoort / ick sal v verclaren / *g*.

357 Hoort menschen al vol sonden *a-d*.

358 Hoort mensche boos van natuer *ef*, 76.

359 Hoort menschen die hier in dit lenen *bc*.

360	Hoort menschen een nieuwe Liet *gh*.
361	Hoort menschen / wilt niet slapen *ef*, 46, 82, 128, 144.
362	Hoort nae my altesamē, die de waerheyt bekent *bc*, 12.
363	Hoort na Paulus ghewaghen *a-f*, 8, 35, 78.
22	*Hoort nv/o Godt van Jsrael e*.
347	*Hoort doch alle in deser tijt / l*.
24	*Hoort toch nv al te samen e*.
369	*Hoort toe alle Christen broeders fijn bc*.
364	Hoort toe al die den Heere vreesen *gh*.
365	Hoort toe allegaer // int openbaer *a*, [toe] *b-f*, *XVIII(ab)*.
333	*Hoort toe al te samen / bidt ende waeckt / XVIII(b)*.
366	Hoort toe broeders al gemeen En laet ons vrolick singhen *a-c*.
367	Hoort toe broeders alle ghemeyn En laet v van niemant bedrieghen *dk*.
368	Hoort toe Broeders en Susters eersaem *h*.
369	Hoort toe Christen broeders fijn *a*, (H.t. alle C. *enz.*) *bc*.
367	*Hoort toe ghy broeders alghemeyn d*.
370	Hoort toe ghy Broeders al te samen *e*.

371 Hoort toe ghy Borgers van Rotterdam *h*, 76.

372 Hoort toe ghy Christen alle *ef*, 22.

373 Hoort toe ghy Christen al ghemeyn *e*, 25.

374 Hoort toe ghy Christenen scharen
Hoort, siet, en verstaet *bc*.

*375 Hoort toe ghy Christen scharen
Jck sal v singhen een Liet *h*, 93, 94, 96, 97, 116.

376 Hoort toe ghy kersten sinnen *a*, *XVIII(ab)*, (..Christen ..) *b-d*, 33, 70.

377 Hoert toe ghie iogers cle□ en groot *XXV* (*l.* iōgers).

378 Hoort toe ghy menschen alle ghelijck *h*, 68.

379 Hoort toe ghy menschen een nieu liet *fh*, 105, 116.

380 Hoort toe ghy menschen int generael / *k*, 68.

381 Hoort toe ghy menschen op der eerden *a-f*, 35.

382 Hoort toe ghy menschen op der eerden *(E.a.) a*.

383 Hoort toe ghy menschen pompieus *h*.

384 Hoort toe ghy menschē wie dat ghy zijt, *XVIII(ab)*.

385 Hoort toe ghy rijcke bin dit Rosier *cd*.

386 Hoort toe met vieriger herten veruult *a*, 69, 70.

387 Hoort toe / neemt waer // Gods Woort eenpaer *h*, 23, 24.

388 Hoort toe nu lieue Christen gemeyn *a*.

389 Hoort toe / vrienden / waer dat ghy zijt *h*.

*390 Hoort toe wat Paulus wtleyt *h*.

391 Hoort vriendekens ghepresen *eg*.

392 Hoort vrienden al // hier in dit aertsche dal
Maect nv een bly gheschal *efj*, 116.

393 Hoort vrienden al // int aertsche dal
Ons is gheen weelde hier aenstaende *eg*.

394 Hoort vrienden altesamen *ef*, 12.

395 Hoort vrienden / ick schinck v een Liet *hj*, 102, 107, 116.

396 Huylt weent en schreyt ghy broetsels quaet *b-d*.

397 Ieghelick prijse, en dancke den Heere *cd*.

*398 Ick arm Schaepken aender heyden
Waer sal ick henen gaen *a-f*, *(alleen 1*e *c.) XXII*.

399 Ick arm schaep aender heyden
Wat sal ick nv aengaen *e*.

400 Ick ben die Heere alleen v Godt *ae*, *XXIV*.

401 Ick ben seer bedroeft int herte mijn *d-f*, 43, 58.

402 Ick bē secht Cristus de wech de waerheyt claer *a-ce*.

403 Ick bidde v Heer dat ghi my bystaet *a-f*.

404 Ick bid v Hemelsche Vader mijn *d-f*, 11.

*405 Ick dancke Godt Almachtich van zijn ghenaden soet *ef*.

406 Ick Gherstecoren hoort na mijn *k*.

407 Ick groet v Broeders in den Heer *h*.

408 Ick heb bedacht // een liet volbracht *gi*.

409 Jc heb de werelt seer bemint *XV*.

410 Ick heb droefheyt vernomen *ef*, 98, 103, 105, 114.

411 Ick heb ghesien den tijt *ef*, 9, 10, 142.

412 Ic hebbe (eylaes) als eē schaep dat dwaelde *h*, (Als e.S. (eylaes) d.d.) *i*, 76, 77.

*413	Ick hoer die Basuene blasen *a-fl*, *III*, 49, 88, 142.
414	Ick hoorde een maechdeken singhen 2e c.: Als Antichrist *a-f*, 13, 49, 76.
*415	Ick hoorde een maechdeken singhen 2e c.: Lof *a-f*, 76.
416	Jck hoorden huyden wayen *l*, 73.
417	Ick hoorde in Sion een lieffelijck stem *d-f*, 76.
418	Ick claghe v o Heere al mijnen noot *a-f*, 10.
419	Ick mach wel droeflyck singen *j*, 68, 103, 110, 115.
420	Ick mach wel suchten, en swaerlick klagen *cd*.
421	Ick moet den Heere prijsen *h*, 69.
422	Ick moet een Liedt beghinnen Dat sal ick gaen heffen aen *hj*, 47, 109, 112, 116.
423	Ick moet een Liedt beghinnen Van dat Gods volck nv hier gheschiet *h*.
424	Ick moet een Liet beghinnen Van eenen strijt seer fel *h*, 53.
425	Ick moet een Liedeken singhen *a-c*, 20, 27, 51.
426	Ick moet een nien Liet singhen *h*.
427	Ick moet eens gaen vertellen *e*.
428	Ick moet O Heer / v loven *e*, 128.
429	Ick moet v Heere gaen clagē al mijnē noot *h*.
430	Ick moet v singhen een nieu Liet *ef*, 142.
430*a*	Ick neme Adieu aen mijne Schaepkens al *k*, Geuzenliedb.
431	Ick roep tot dy O Heer verhoort mijn claghen *ef*.
432	Ick roep tot v wt dieper noot *d-f*, 15, 17, 19.
433	Ick roepe tot v met hertelijcke verlangen *ef*, 12.
434	Ick roep wt swaer benouwen *b-d*, 4.

435	Ick roep v o Hemelsche Vader aen / Wilt my gesontheyt gheuen *k*.
436	Ick roepe v o hemelsche Vader aen Wilt mijn gelooue stercken *a-f*, 18.
437	Ick sprack in mijne cranckheyt swaer *k*.
438	Ick vermaen v Broeders ouer al *h*.
439	Jc wensch v Broeder / genade / vrede / *g*.
440	Ick wil den Heere ghebenedijt *e*.
441	Ick wil den Heere loff en danck *h*.
442	Ick wil een Liet beghinnen hoort *e*.
*443	Ick wil een Liet gaen singhen Al van dat Goddelijcke woort *e*.
*444	Ick wil een Liet gaen singhen En dat met goeden moet *h*.
445	Ick wil gaen singhen een nieu Liet *h*.
446	Ick wil my gaen verhueghen *a-f*.
447	Ick wil opheffen een nieuwe Liet *gh*, 70.
448	Ick sal den Heere belijden *h*.
449	Ic sal met vreuchden sing eenē liet *j*, 94, 115.

450 Ick sal v een liet verbreyden *a-f*.

451 Ick sal v gaen singhen een nieuwe Liet *h*.

452 Ick sal v Heere prysen *fhi*.

453 Ick sal v met vreuchden openbaren *ad-f*, 46, 77, 79.

*454 Ick sal v voorwaer / ghy Christen schaer *ef*, 75, 76.

*455 Ic segh adieu / vleesch / bloet / wy moeten scheyden *e*.

456 Ic sie de morgensterre *c*.

457 Ick sucht en schrey nacht ende dach *cd*.

*458 In bitterheyt der sielen *a-fj*, 101, 107, 116.

459 In dees periculeuse tijden *cd*.

**54* *In den Jare vijfthienhondert e*.

460 In den lustelijcken Mey den soeten tijt *a-d*, 93, 104, 114.

461 In desen tijt // Christen broeders bequame *a-f*, 142.

462 Ju dit nieuwe Jaer / *XVIII(a)*.

463 In sdoots ghewelt lach ick gheuaen
Door mijn eyghen sonden verloren *cd*.

*464 In doots ghewelt lach ick gheuaen
Versoncken in Godes thooren *abef*, 1, 4, 10, 16, 17, 23, 151.

465 In sdoots gewelt lach ick seere ghebonden *h*, 46, 66.

466 In druck lyden en groot torment *d-f*, 58.

467 Jn lyden end noot heb ick O Godt: *XVI*, *CIII*.

468 Int Jaer tsestich en een *d*, 111, 117.

469 In trueren sijn mijn ghedachten *a*.

470 Int vijfthien hondertste Jaer *d*.

471 Tis lange genoech, O ghy swacke vaten *c*.

472 Tis nu de aenghename tijdt *cd*.

473 Tis nu schier al *aef*, 18, 110, 111, 114.

474 Tis nu voordan *c*.

475	Jesabels Priesters zyn opghestaen *a-d*, *XXIV*, 82.
476	Jeptha kloeck / een strijdtbaer Heldt / Byb. Hist.
477	Ierusalem eñ Syon // looft God in tsHemels Throon *h*.
478	Ierusalem hoort / ws Conincx Woort *d-f*.
479	Ihesus tzaert // godlijcker aert *a-d*.
480	Ioannes roept betert v tot alder stont *b-d*, 39, 70.
481	Ionstich saluyt sy v elck hier gheschoncken *a-c*.
482	Kaf / stof en slijm der eerden *h*.
483	Keert v doch van alle v boosheyt quaet *cd*. 43.
484	Keert v van uwen boosen weghen *a-f*, 11.
485	Kermen is ter werelt en geclach *i*, 116.
486	Kinderkens in Christo fijn *b-d*.
487	Kinders bequame // des Rijckx Gods Erfghename *e*, 73.
488	Clachtich moet ick verclaren *hi*.
489	Coemt alle die zijt belaen *h*, 56.
490	Coemt al tot Cristum die sijt beladen *a-dh*, 19.
491	Coemt al van Suyden en van Oosten *a-f*, *XVIII(ab)*, 144.
492	Coemt Broers en Susters al ghelijck *hi*, 69.
493	Coẽt herwaerts rijc / arm / groot en cleyn *h**.
494	Coemt hier ghy Heydenen alle *h*.

495 Coemt my te baten / O Heere *h*.

496 Coningen en princē zijn op ons v'woet *e*, 92.

497 Kust den Soon lieffelick O lief getal *d*.

498 Quaet ghebroetsel, Kains gheslachte *cd*.

499 Quaet zijn des menschen boose seden *cd*, 22.

500 Quaden raet so is v in gheblasen *cd*, 77.

501 Quijt v te gaer *cd*.

502 Laet af ghy veynsers nu al te saem *cd*.

503 Laet af, laet af, Bisschoppen en Prelaet *cd*, 81.

504 Laet ons / al met God verblijden *a-c*.

505 Laet ons altijt den sin verlichten *IV*.

506 Laet ons alle verblijden *XXVI*.

507 Laet ons den Heere gaen louen *e*.

508 Laet ons den Heer gaen prijsen *h*, 11.

509 Laet ons den Heere gaen singhen een lof *aef*, (Wilt den *enz.*) *d*.

*510 Laet ons den Heere louen
Ghy Christen al ghemeyn *h*.

511 Laet ons den Heere louen
Van al dat hy ons doet *e*.

512 Laet ons den Heere loouen
Van alle sijn groote duecht *c-f*, 79.

513 Laet ons den Heere Sebaoth gepresen *h*.

514 Laet ons den Heere singhen *a-f*.

515 Laet ons gaen verblyden *a-c*.

516 Laet ons ghebenedijen *b-d*.

517 Laet ons hebben onder malcander reyne liefde soet *a-cef*.

518 Laet ons dat woort Gods prijsen *a-f*, 29.

519 Laet ons in God verblijden
Broeders en Susters ghemeyn (4 r.) *h*.

520 Laet ons in God verblijden (8 r.) *a*.

521 Laet ons met sanghe nv gaen verblyden *a-e*, 34, 59.

522	Laet ons vry met corage *b-d*.
710	*Lammerkens Abel i*.
523	Liefde / vrede / en gracy *fhi*, 31.
*524	Lieue broeders ick groet v met sanghen *h*, 110.
525	Lof hoochste duecht door v zijn wy v'blijt *ab*, 151.
526	Looft den Vader hier in dit leuen *a-e*.
527	Looft / eert / ghebenedijt *a*.
528	Loeft Godt den Heer *e*.
529	Loeft Godt en prijst hem seere *ef*.
530	Loeft, prijst altoos *cd*.
531	Louen wilt den Heer // en dancken seer *h*.
532	Maeckt nv iolijt // die zijt van Christus bende *a-ce*.
533	Maeckt v op in Godes Namen / *l*.
534	Maeckt uwen weghe goet *ae*.
535	Menich mensch hem wel beroemt *ef*, 176.
536	Menschen eerbaer *fh*.
537	Mensche misdadich / vol sonden smadich *a-d*, *XVIII(ab)*.

538 Menschen wilt al op waken *e*.

539 Merct wel wat God doet openbaren *e*.

540 Met eenen droeuen sanghe
En so klaghe ick mynen noot *cd*, 51, 77.

*541 Met eenen droeuen sanghe
Sing ick een droeuich Liet *h*.

542 Met eē droeuigē sang moet ic v heer belydē *fhi*.

543 Met menschelijcke tonghen niet *e*, 23.

544 Met reyne handen hooghe opgeheuen *e*.

545 Met vruechden laet ons singhen *h**.

546 Minen gheest heeft altoos verlangen *a-e*.

547 Mijnen Geest is gewillich / maer mijn vleesch is cranck *h**.

548 Mijn ghemoet is my verblijt *hi*, 84, 85.

549 Mijn ghepeys en ghedachten *h*i*.

550 Mijn God v willick prijsen seer *b-d*.

*551 Mijn God waer sal ic henē gaen *d-f*, 24.

552 Mijn hert is seer wijt wtghebreyt *hi*.

553 Mijn Heeren merckt te deghen *ef*.

554 Mijn Heere mijn Godt
Mijn hemels Vader wtuercoren *a-c*, 77.

*555 Mijn Heer / mijn God / mijn vader groot van machten *h*.

556 Mijn Heer / mijn God nv op my siet *de*, 73.

557 Mijn kint wilt ghy ontfaen mijn reden *ef*, 35.

558 Mijn lief heeft my ontboden *a-d*, 45, 50.

559 Mijn melodie die was my ontoghen *h*.

560 Myn ooren hebben van bouen ghehoort / *l*.

561 Mijnen sterfdach is nu ghecomen *d*.

562 Mijns Vaders Lant // my onbecant *e*.

563 Mijn siele loeft den Heere goet *a-e*.

564 Mijn siele looft den Heere
Van sijn heerlijcke weldaden *fhi*, 142.

*565	Mijn siele looft den Heere Want hij heeft so heerlick gedaen *a-f*, 7, 27, 47, 50.
566	Mijn siele maeckt groot den Heere *k*.
567	Mijn siele mach gheen troost ontfaen *d-f*, 19, 43.
568	Mijn siele verhuecht haer inden Heer *e*.
569	Mijn siele singt den Heer een lof *h*, 176.
570	Myn sinnekens / heb Jck / O Godt / op v gheleidt: *l*.
571	Mochtmen binnen dit krijt *cd*.
572	Moyses seer vierich in alle sijn wesen *a-e*, 34, 176.
573	Naedatmen veel twist siet gheresen *d-f*, 68, 144.
574	Nae datmen siet gheresen *hi*.
575	Naer dien ghy van God zijt verkoren *cd*, 43.
576	Nae Paulus belijdē // sorgelijcke tijden *hi*.
577	Nae Salomons gheleerden // gront *hi*.
578	Nae v beloft / O goede Heer *i*, 116.
579	Niemant wel can *d-f*.
*580	Niet alle gelijc / die roepen Heere Heere *a-f*, 12.

581 Niet ons, niet ons O Heere goet *cd*.

582 Nu drijuen wy den Paus heraus *a-c*.

583 Nu heffen wy een nieu liet aen
Heer groot wonder hebdy ghedaen *a-d*,
93, 95, 114.

584 Nu heffen wy een nieu liet aen
Van den Antichrist willen wijt bestaen *a-d*,
80.

585 Nu hoort een goet nieu liet *a-c*, 71.

586 Nv holdt aen wel / *l*.

587 Nu hout ons Heere by dynen woort *a-c*.

588 Nu coemt die sonne opdringhen *a-d*, 14,
60.

589 Nu laet ons vrolijck singhen *a-c*.

590 Nv mensch ontwaect // niet langer vaect
i.

591 Nu met benautheyt groot *cd*.

592 Nu mijn beminde Christen knechten *cd*.

593 Nv vrowt v liene Christē gemein *XXVII*.

594 Nv wil ick dichten een Christelick Liet *k*.

595 Nu willen wy singhen een vrolijck liet *a-d*.

311 *Nv zijn de veruaerlijcke daghen ef*.

596 O Broeders hoort na mijnen sanck / *k*.

597 O Broeders ient // die Christum bekent
h.

103 *O Broeders laet ons met vrolijckheyt e*.

598 O Broeders loeft doch den Heere *cd*.

599 O Broeders my aenhoort *cd*.

600 O Broeders wtuercoren *hi*, 53.

601 O Broeders van God vercoren *cd*.

602 O Broeders verheucht *cd*.

603 O Broeders en weest niet moede *cd*.

604 O Broeders wilt niet vreesen *h*.

106 *O Broeders wilt nv verblijden e*.

606 O Broeders wilt nv vruecht hantieren *e*.

607 O Broeders wilt v verblijden
In desen quaden tijt *XXXIII*.

109	*O Broeders wilt v verblijden* *Jnt leuende Woort Gods plaisant e*.
608	O Bruyt Christi bekent *hi*.
609	Och Broeders ende Susters / hoort *g-i*, 69.
610	Och Broeders wtuercoren *h*.
611	Och Broeders weest toch niet bedroeft *ef*.
612	Och Godt almachtich Vader van hier bouen *ad-f*, 4.
613	Och Godt wilt mijns ontfarmen *ef*.
614	Och Heer almachtich Vader ghebenedijt *aef*.
615	Och Heere / Dauid heeft recht gheseyt *h*.
*616	Och Heere ghi staet altijt in mijnē sinne *ef*, 52, 178.
*617	Och Heer ick moet v claghen *h*, 95, 98, 103, 105, 109, 113, 116.
618	Och lieue Broeders denct op den pant *h*.
619	O Christen broeders ient *ae-g*.
620	O Christenē broeders wilt nv in vruechdē wesen *b-d*.
621	O Christē broeders en wilt nv niet slapen *ef*.

622 O Christen Gheesten wilt hier op achten / *l*.

623 O Christen generatie *h*.

624 O Christen menschen allegaer
Een yeghelijck nemen hem seluen waer *h*.

625 O Christen menschen allegaer
Wilt v verblijden *h*.

626 O Christus Jesus soet *a*, 71.

627 O Christus Kercke soet *a-d*.

*628 Och vrienden al te samen *ae-g*.

629 Och vrienden hoort // al nae des Heeren Woort *h*.

630 Och vriendē wilt hoorē een liedekē recht *h*.

631 Och wee des angst die my omuanghen heeft *a-f*, 15, 17.

*632 Och siet hoe droeue dingen *j*, 110, 116.

633 O dochter van Syon lief vercoren *a-d*.

634 O eewich God almachtich *cd*, 117.

635 O ghenadich God wilt ons v'sterckē *b-d*.

636 O ghenadich Heere goet *h*.

637 O gnadighe Heeren hoort doch toe *cd*.

638 O ghy Israelijtische Schare *e*.

639 O ghy Crijchslieden van Gods cracht *ef*.

640 O Godt aenhoort desen droeuen sang *a-f*, 16.

641 O God al inden throone *a-d*, 70, 83.

642 O Godt almachtich Heere *e*.

643 O goddelick schijn, en mensche fijn *b-d*.

644 O God die naect // aenschout der herten gronden *hi*, 59.

645 O God ghy zijt mijn Helper fijn *h*, 74.

646 O God Hemelsche Vader *h*.

647 O Godt hoe ydel sijn alle menschen *a-e*.

*648 O God ick moet v claghen *hj*, 95, 96, 101, 108, 109, 112, 117.

649 O God ic moet v prijsen *fhi*.

650 O God, mijn herte dat is ghereet *cd*.

651 O Godt mijn Schepper ient *ef*, 6.

652 O God Vader ende Heere *h*.

653 O God Vader in der eeuwicheyt *(f)h*.

654 O Godt Vader inden Hemelrijck *a*.

655 O God vol alder goede *i*.

656 O God wilt my verhooren *XXXII*.

*657 O God wilt ons salueren *i*.

658 O Heer aenhoort mijn claghen
V ooren tot my went *h*.

659 O Heer aenhoort myn claghen
Siet hoemen ons gaet plaghen *e*.

660 O Heere aensiet toch al mijn lijden groot
a-f.

661 O Heer al in der eeuwicheyt
Hoe zijn wy dus verstoort *a-f*, 9.

662 O Heer al inder eeuwicheyt
Verhoort toch nv ons claghen *h*.

663 O Heere almachtich, mijn eenich
Aduocaet *bc*.

664 O Heer Almachtich Vader goet *e*.

665 O Heer almoghende Godt *XVIII(a)*.

666 O Heer der heerē // v alleen salmen eeren *aef*.

667 O Heere der Heyrscharen
Die therte en nieren doorsiet *hi*.

*668 O Heere der Heyrscharen
Mijn stercke Borcht en Slot *hi*, 16, 53.

669 O Heere der heyrscharen
Strijt teghen mijn vianden *b-d*.

670 O Heer / die bouen alle Hemelen zijt *h*.

671 O Heer die in den hemel zijt gheseten *a*, 70.

672 O Heer doet ons toch nv bystant *h*.

673 O [H]eer ghenadich Vader goet *hi*, 68.

674 O Heere ghi zijt mijn Godt alleen *XXXII*, 28, 76.

675 O Heere God almachtich
Jck bid v met ootmoet *h*.

676 O Heer Godt almachtich
O lieue Vader mijn *e*.

677 O Heere Godt almachtich
En siet mijn sonden niet aen *e*, 76.

678 O Heere God eeuwich Vader verheuen *hj*, 74, 98, 109, 110, 117.

679 O Heere God ghebenedijt *cd*.

*680 O Heer God ick mach wel clagen *efj*, 145.

681 O Heere God leert ons beden *IV*, (Heere god nu l.) *XVIII(a)*.

682 O Heere Ood *(sic)* mijn Toeuerlaet *h*.

683 O Heere Godt toch op ons siet *e*.

*684 O Heere Godt v Goddelijck Woort *ef*.

685 O Heere Godt wilt ons bystaen *e*.

686 O Heere groot van machte *e*.

687 O Heer ick claghe v mijnen noot *e*.

688 O Heer ick moet v claghen *h**.

689 O Heere laet my dichten *e*.

690 O Heere mijn // wilt troostende zijn *h*.

691	O Heere nae v verlang ick seer *h*.
692	O Heer staet my doch by *i*, 47.
693	O Heere sterck van crachten *e*.
694	O Heer van grooter crachten *ef*.
695	O Heer verhoort toch mijn gheclach *ef*, 75.
696	O Heer waerom treedt ghy soo verd' vnde swijcht / *l*.
697	O Heer wanneer // sal ter neer / tboos begheer *ef*, 28.
698	O Heere wees doch mijns ghenadich *a-c*.
699	O Heer wilt hooren mijn gheclach *h*.
*700	O Heer wilt my verhooren *ef*, 5, 77.
701	O Heere wilt Syon ontfermen *a-f*, 48.
702	O heylighe kinders gheseghende vaten *b-d*.
703	O hemelsche Vader hoe goet zijt ghy *eg*.
*704	O herders van Syon coene *d-f*.
705	O Jsrael buert op v hooft *i*.

706 O Jerusalem hoort / des Heeren woort *e*.

706*a* O Jhesu tzaet / goddelicker aert / *XVIII(a)*.

707 O Kercke Christi bloemken puere *k*, *XXVI*.

708 O Coninck van hier bouen *h*.

709 O crancheyt des vleeschs wilt nu v trueren laten *ae*, *IV*, *XVIII(ab)*.

710 O laet ons Godt singē eenē nieuwē zāck *a*.

711 O Lammerkens Abel *h*, (L.A.) *i*.

712 O lieue Menschen ouer al *ef*, 142.

713 O lustelycke mey hoe schoon staet ghy ontloken *fh*, 53.

714 Om datter veel twists is nu int lant *cd*.

715 O mensche aenhoort // des Heeren woort

Ēn wilt niet dwalen *ae-g*, 28.

716 O mensch aenhoort // des Heeren woort

En wilt v daer nae voeghen *d-f*, 144.

717 O mensch aenhoort / siet / ende smaeckt Gods woorden *ef*, 81.

718 O menschen hier in dit leuen *cd*.

719 O menschen vā dat quaet v keert *i*.

720 O menschen wilt aenhooren *h*.

721 O menschen wilt de Schrift acht slaen *h*.

722 O menschen wilt v bekeeren *ae*.

723 O mensche wilt v wachten *a-c*, 79, 83.

724 Om Syon wil ick niet swijghen *ef*, 79.

*725 Ons ghelooue staet vast op Godes ghebot *aef*.

726 Onse handen wy mit onschult wasschen / *l*, 76.

727 Onse Vader in die Hemelen claer / *l*.

728 Onse Vader in hemelrijck *a*.

729 Ons weghen // ter deghen *aef*, 4.

730 Ontsluyt v ooren *hi*.

731 Ontfangt mijn Bruyt mijn schoone *d*.

732 Ontwaect ghy edel gheesten *a*.

733 Ontwaeckt ghy Herders van Jsrael *a-ce*.

734 Ontwaect ghy menschen oueral *a-f*, 79.

735 Ontwaeckt ghy wtuercoren droeuighe Geesten kleyne / *l*.

736 Ontwaect mijn beminde bruyt wtuercorē *a*.

737 Ontwaeckt nv alle ghelijck *ae*.

738 Ontwaeckt o Jsrael doet op v ooren *h*, *XVIII(ab)*, *XXIII*, *XXVIII*.

739 Ontwaect O Syon gracieus *h*.

740 Ontwaect springt wt den slape *a-f*.

741 Ontwaect tot dese stonden *h*.

742 Ontwect der slaep en keert *hi*.

743 En ordeelt niet / menschen vercoren *ef*.

744 Op dat hooueerdich opgheblasen *cd*, 68.

745 Op een morghen lach ick bedroeft *cd*.

746 Op u betrou ick Heere
Ghy zijt mijn toeverlaet *d*, 46, 77.

*747 Op v betrou ick Heere
Tot v roep ick om Ghenade *e*.

748 O snoo wellellustich (*sic*) vleysch *hi*.

749 Ouders en Jonghelinghen *h*, (Vaders en J.) *i*, 62.

750 O Vader die inden Hemel sit *h*.

751 O vleesch, hoe hebt ghy my misleyt *cd*.

752 O vleesch quaet van manieren *a-f*.

753 O vriendekens ghepresen *h*.

754 O vrienden al *h*.

755 O weerde vrienden inden Heere *hi*.

756 O waerheyt hoe zijt ghy nv vertreden *a-f*, *XXIV*, 15.

757 O weerelt ghy zijt valsch in uwen gront *b-d*, 139.

758 O Syon hout v vaste *ef*, 52.

759 O Syon wtghelesen *ef*, 23.

*760 O Syon wilt v vergaren
Doet blinckende cleederen aen *a-f*.

761 O Syon wilt v vergaren /
Treckt treurighe cleederen aen *k*.

762 Paulus dat wtuercoren vat *a-d*.

763 Periculose tijden *e*.

764 Pharao ghy Tyranne quaet *i*, 91.

765 Prijst den Heere, ghy Christen scharen *cd*.

766 Prince bouen alle Princen die leuen *cd*, 51.

767 Princen, Koninghen, ende Heeren *cd*.

768 Rasch wilt de liefde aenueerden *cd*, 31.

769 Reyst buytē tslants / als coopman vroet *hi*, *LXXII*, *LXXXIV*, *LXXXVIII*, *XC*, *XCII*, 155, 156.

770 Rijst wt den slaep ghy herders ghemeyn *bc*.

771 Ryst wt dn̄ slaep, nv n' vaect *b-df hi*, *XXVII*, *XLV*, *LXXII*, *LXXXIV*, *LXXXVIII*, *XC*, *XCII*, 142, 144, 155, 156.

772 Rijst wt den slaep wilt nv vruecht bedriuen *a-f*.

773 Rijst wt des doots beswaren *de*.

774 Rijst wt v oude erreuren *cd*, 85.

775	Scheyt v wt Babel siet *ef*, 72, 77.
776	Schiet wt den droome alle ghy Christen leden *a*.
777	Schoon lief, ghy zijt prijs weert alleyne *cd*, 30.
778	Schout Babylon alghemeyn *dk*.
779	Slecht en recht / O Heere goet *hi*.
780	So manich heubt so mannich syn / *II*.
781	Staet op die daer leyt versmacht *ef*, 49.
782	Staet op die licht gheuallen *b-d*.
783	Staet op / ende vraecht // nae den wech sonder mincken *h*i*.
784	Staet op met vlijt // die sondich zijt *h*.
785	Staet op mijn schoone vriendinne *i*.
*786	Staet op ontweckt nu al ghemeyn *k*, *XXVI*, Geuzenliedb.
787	Staet vromelick, ghy Christen schaer *cd*, 77.
788	Sterct my O Godt mijn toenerlaet *d-f*, 10, 47, 59, 79.
789	Sterckt ons ghelooue O Heere groot *cd*.
*790	En straft my niet / O Heere *ef*, 17, 110.
791	Te recht mach hy zijn blijde *e*.
792	Te recht mach hy zijn verblijt *h*.

793 Ter eeren van Gods hooghen Naem *hi*.

794 Ter eeren van hem *IV*.

795 Doen ghesondicht had Jsrael *d*.

796 Doemen vijftienhondert schreue *j*, 115.

797 Tot Godt mach ick wel droeuich clagen *ef*.

798 Tot mijnen God van herten gront *h*, 68.

799 Tot prijs des hoochsten Maiesteyt *hi*.

800 Tot v Heere verheffick nae tbetamen *h*, 48.

801 Tot v O mijn Heer *d-f*, 16, 52, 53.

802 Treedt aen ghy Christenē wie ghy zijt *a-d*.

803 Treet doch niet, o ghy Christen schare *cd*.

804 Uvt der diepten roep ick o Heere tot dy / *l*.

805 Wt den Oosten schijnt ons den Dageraet / *l*, 60.

806 Vvt dieper noot roep ick Heer aenhoort *bc*.

807 Vvt swaer benouwen *b-d*, 20.

808 V stercke Godt, *cd*.

809 Vader Godt van grooter waerdt *ef*, 3, 6, 7.

*810 Vader inder eewicheyt *e*.

*811 Vader ons in hemelrijck
Daer is geen vader v gelijck *aef*, 22, 70.

812 Vader ons in Hemelrijck
Dat roept de Werelt al ghelijck *hi*, 70.

749 *Vaders en Jongelingen i*.

813 Tsvaders wijsheyt / tSoons liefde ende des heylichs Gheests cracht *h*.

*814 Van alle menschen afghewent *h*.

*815 Van de Somme der Lieden *h*, (Aengesien v.d.l.) *i*.

816 Van herten gun ick v mijn vrienden soet *i*.

817 Van tbitter lijden Christi ootmoedich *hj*, 68.

818 Veel valsche Seckten zijn op de baen *cd*.

819 Vele sijn so verdooft *cd*, 91.

820 Verblijdt nv alle ionck ende oudt *a-c*.

821 Verblijt nv in dit nieuwe Jaer *k*.

822 Verblijt v broeders in den Heer *XXXII*.

823 Verblijt v excellent *a*.

824 Verblijt v ghy Christen Nacy *h**.

825 Verblijt v ghy creaturen *aef*.

826 Verblijt v ghy onuruchtbare *h*.

827 Verblijt v seer / mijn broeders oueral *fh*.

828 Verblijt verhuecht Gods weerde knechtē *b-d*.

829 Verheft God alle ghelijck *b-d*.

830 Verhuecht en wilt verblyden *aef*.

*831 Verhuecht ghy Christen alle *ef*.

832 Verhuecht cleyn hoopken al gelijcke *a-d*.

833 Verhuecht met my *b-d*.

834 Verhuecht v Gherechtighe den Heer *h*.

835 Verhuecht v Gods kinder alletijt *j*, 96, 103, 107, 114.

836 Verhuecht v toch met my *e*.

837 Verhuecht / verblijt groot ende cleyn *hj*, 92, 116.

838 Verhoort mijn bitter claghen *i*.

839 Vernieut nv al te samen *a*.

840 Vernieut v in den gheest wie dat ghy zijt *aef*, 44.

841 Verstroyde Pelgrims wt vele Steden *hi*, *XC*, 59.

842 Vertorent v niet al op de boose *h*.

843 Tveruolch is nv in saysoene *ef*, 144.

844 Veruult is tPropheteeren *h*.

845 Vleesch en̄ bloet comen my nv bestrijden *a-cef*.

846 Vleeschs liefde blent *cd*.

847 Vliet wech ghepeyns en fantasye *k*.

848 Tvolck Gods wort nv in dese tijden *h*.

849 Voor Mannen ende Vrouwen *h*.

850 Vriendekens Christi van nv voort *h*.

851 Vriendekens minioot // hoort wat Christus ontsloot *h*, 32.

852 Vrienden Christi ingienich *fhi*.

853 Vrienden ghemeyn // oudt / ionck / groot ende cleyn *hi*.

854 Waect en̄ bidt broeders alle ghemeyn *k*.

855 Waect op ghi Christen alle *XXV*, *CXXXIV*.

856 Waect op ghy Christenen ghy cleyne schaer *a-f*, 134.

857 Waect op O menschen groot en̄ cleyne *e*.

858 Waeckt op / O mensch tis de vre *d-f*.

859 Waect op tis tijt // weest nv verblijt *a*.

*860 Waect op waect op tis meer dan tijt *aef*.

861 Vvaket toch op met grooten vlijt *h*.

862 Waer lighdy nv en slaept *b-d*.

*863 Waerom zijt ghy soo droeue *a-f*, 10, 78.

864 Waer tweedracht, haet, nijdt, confuys, discoort *cd*.

865 Waer sach oyt Mensch dusdanighe banghe tyden / *l*.

866 Wandelt als uwen roep betaemt *ae(f)*.

*867	Vvanneer de Heere verlossen sal *h*.
868	Wanneer sult ghy verlaten *cd*.
869	Vvat ick veel truer / ten baet my niet *h*.
870	Vvat isser nv beroerte groot *hi*.
871	Vvat lof en danck sullen wy dy o Vader singen *i*.
872	Weest ghegroet Maria reyne *a*, 64.
873	Vveest cloec en vroom // ghy Christenen al ghemeyn *gh*.
874	Weest toch verblijt / alsnv in dit saysoen *h**, *XCII*, 53.
875	Vvee v ghy ypocrijten, snoo guyten *b-d*, 19, 79.
876	Wel haer die laten de werelt quaet *cd*, 68.
*877	Wel hem die op Gods vruchten staet *aef*.
878	Wel op wacker alle Menschen / *l*.
879	Welsalich is hy die Godt vreest *e*.
880	Werpt alle druck besijden / *k*.
881	Wie de ellendicheyt voldoē wil wel *d*, 66.
882	Wie ooghen om sien *cd*, 89.
883	Vvie ooren heeft om hooren // die hoore en in den gheest *h*, 82.
884	Vvie ooren heeft om te hooren Die hoore toe / en mercke wel *fh*, *XLV*, 78, 118, 144.

885 Wie wil hooren een goet nieu liet *d*, 87, 113, 114.

886 Vvy brengent nv aē dē dach claer *i*, 117.

887 Wy die des Heeren Ghemeynte zijn *e*.

*888 Vvy die nv zijn in banden *h**, *XCII*.

889 Wy ghelooven in eenen God alleyn *d*.

890 Vvy hebben groot verlanghen *h*, 31.

891 Vvy clagent o Heer / ons toch verhoort *h*.

892 Wijckt af van uwen thooren *e*.

893 Wy lesen in Esdras van den wijn *dk*.

894 Wy moghen nv wel weenen al *k*.

895 Vvy weten nae tsGheests belijden *hi*.

896 Wij willen *enz. l*.

897 Vvy sullen nv gaen beghinnen *bc*.

898 Vvilt aenhooren een nieuwe Liet
Dat sal ick v gaen singhen *h*.

899 Wilt aenhooren een nieuwe liet
Van dat nv ter werelt gheschiet *e*.

509 *Wilt den Heere gaen singhen een lof d*.

*900 Wilt ghy wesen een oorloochsman *a-f*.

901 Wilt met my vrolijck wesen *e*.

902 En wilt my niet beschamen *e-g*.

903 Wilt onderhouden Gods gheboden *bcef*, 48, 78.

904 Vvilt wt den slaep ontspringhen *b-d*.

905 Wilt v nv ledich stellen *aef*, 44.

906 Wilt v te mywaerts keeren *bc*.

907 Wilt vrolick zijn, O Dochter Syoen *cd*.

908 Vvonderlijcke dinghen *hi*.

909 Zalich zijnse die lijden *ef*, 42.

910 Sal ick niet eens ghenesen *k*.

911 Seer ghelieuede vrienden soet *h*.

912 Siende blent / en hoorende doof *ef*, 8.

913 Siet aen O Heer dit lijden *d-f*, 15, 16.

914 Siet en smaect en wilt Gods cracht beseffen *a-f*, 44.

915	Siet doch wat armer schapen sijn wy *a-f*, 19.
916	Syt ghy theylich Volck, tverkoren gheslacht? *cd*.
917	Zijt vrolic ghy Christen schare *(c)d*, 119.
918	Sy zijn gebenedijt // en door Christū beurijt *h*.
919	Singt den HEEre een nieu Liet Want groote dingē zijn door hem gheschiet *d-f*, 42.
920	Singhet den Heer een nieu Liet Sijn lof verbreyt / en swijghet niet *ef*.
921	Syon (Heere) wort nv bestreden *hi*.
922	Syon wilt v verblyden *dfh*.
923	So Christus thooft voren is ghegaen *cd*.
924	So de Propheet verclaert // mijns ooms Liedekens net *h*, 35, 48.